

*Альманах видано за підтримки
Почесного громадянина м. Одеси,
Почесного громадянина Одеської області
Сергія Рафаїловича Гриневецького*

Національна спілка краєзнавців України
Асоціація європейської культури «Золота акація»

**ПІВДЕННИЙ ЗАХІД.
ОДЕСИКА**

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ НАУКОВИЙ
АЛЬМАНАХ

ВИПУСК 29

Одеса
«Друкарський дім»
2020

Національна спілка краєзнавців України
Ассоциация европейской культуры «Золотая акация»

**ЮГО-ЗАПАД.
ОДЕССИКА**

ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКИЙ НАУЧНЫЙ
АЛЬМАНАХ

ВЫПУСК 29

Одесса
«Печатный дом»
2020

УДК 930.152.066
ББК 84 (4Укр=Рус) 6-5Од
Ю 16

Головний редактор: Савченко В. А., доктор історичних наук.

Редакційна колегія:

Тригуб О. П., зам. редактора, доктор історичних наук, професор (Миколаїв);

Бачинська О. А., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Бажан О. Г., кандидат історичних наук (Київ);

Гончарук Т. Г., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Дем'юн О. Б., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Добролюбський А. О., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Михайлуца М. І., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Хмарський В. М., доктор історичних наук, професор (Одеса).

Рецензент: Діанова Н. М., доктор історичних наук, професор (Одеса)

Контактний телефон редакції та секції «Одесика» Одеського
Будинку вчених: 8 (050) 392-27-31

Ю 16

Південний захід. Одесика.

Історико-краєзнавчий науковий альманах. - Вип. 28 - Одеса:

Друкарський дім, 2020. - 264 с.

ISBN 978-966-389-291-8

На 1-й ст. обкладинки – Одеса. Листівка 1959 р.

На 2-й ст. обкладинки – План катакомб

(до статті Пронина К., Пронина В. Катакомбы села Великая Балка).

ЗМІСТ ВИПУСКУ № 29

Вступне слово С. Гриневецького	7
--------------------------------------	---

СТЕПИ ЛУКОМОР'Я

Сапожников И. (Черноморск), Аргатюк С. (с. Прилиманское). Историк, поэт и краевед Николай Гербановский	8
Аргатюк С. (с. Прилиманське), Сапожніков І. (Чорноморськ). Генерал Г.А. Гагенмейстер та заселення околиць Хаджибея-Одеси в кінці XVIII ст.	37
Ложешник А., Ложешник О. (Одеса) Запорозіці-чорноморці на теренах Одещини	56
Полторак В. (Одеса) Формування планувальної системи міста Вилкового	69
Пронин К., Пронин В. (Одеса) Катакомби села Великая Балка	80

ОДЕСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

Федорова А. (Одеса) Одесские старообрядці-поповцы в золотой век старообрядчества	100
Карпеченков А. (Одеса) «Чрезъ Одессу. Въ старий Іерусалимъ...»	116
Слисарчук В. (Одеса) Одесский Цирк от лександровской эпохи до 1914 года	142
Гончарук Т. (Одеса) До питання про висвітлення подій єврейського погрому жовтня 1905 р. в Одесі на сторінках місцевої преси (за матеріалами газет «Одесский листок» та «Одесские новости»)	153

КРАЙ В ЕПОХИ ДИКТАТУР

Савченко В. (Одеса) «ПОХІД НА ТИРАСПОЛЬ» (1921 р.): до сторіччя подій	163
Вінцковський Т. (Одеса) П. Мечник. 1 мая 1920 в Одесі. Кілька сторінок записника, присвячених пам'яті отамана УГА А. Гарабача	181
Золотарьов В. (Харків), Бажан О. (Київ). Від Одеси до Токіо. Траскторія долі чекіста Генріха Люшкова	194

ОБЛИЧЧЯ ЗЕМЛЯКІВ

Синявська О. (Одеса) Олексій Маркевич – історіограф Одеського університету (до 155-річчя від дня заснування Одеського національного університету імені І. І. Мечникова)	210
Музичко О. (Одеса) Міський голова Вінниці Микола Оводов: одеський епізод біографії початку ХХ ст.	223
Сорокіна К. (Южний) «Долг газетного летописца – сохранять для потомков букашек общественной природы...»: редакторсько-видавнича діяльність та публіцистика одеського літератора Петра Петровича Сокальського 1871 – 1887 рр.	231
Васильев К. (Одеса) Осип Осипович Мочутковский (1845-1903) и его поездка в Берлин для ознакомления с методом лечения туберкулеза Р. Коха	241

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ КРАЄЗНАВЦЯ

Хмарський В. (Одеса) Історія університетського футболу у докторському виконанні (Вінцковський Т. Нариси історії футболу в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова. Одеса: «Освіта України», 2019)	257
---	-----

Дорогі друзі!

Вихід 29-го номера історико-краєзнавчого альманаху «Південний Захід. Одесика» є знаковою подією для всієї спільноти істориків та краєзнавців Одещини. І не лише Одещини. Адже це видання вже давно вийшло за межі суто регіонального явища, перетворившись на культурний та науковий феномен загальноукраїнського значення.

Скоро ми будемо відзначати ювілей – 15 років з дня виходу першого номера. За історичним виміром – чималий час. Ми разом стали свідками і учасниками багатьох подій, не завжди однозначних, справжню оцінку яким дадуть вже нові покоління дослідників.

Але попри суспільні бурі, кожна поява нового альманаху не залишала байдужим всіх, хто захоплюється історією.

І в нинішньому випуску також представлені дослідження, присвячені різноманітним сторінкам минулого Одеської області. Серед тем альманаху – нариси з історії Одещини, Одеського університету та одеської журналістики, козацтва та міського управління, церкви та медицини...

Переконалий – не буває нецікавих або невагомих тем досліджень. Кожне з них – фрагмент мозаїки, з якої складається картина нашого минулого.

Ця картина сьогодні стала повнішою.

Тож вітаю всіх авторів та читачів альманаху «Південний Захід. Одесика» з виходом 29-го номера і бажаю плідної праці, нових відкриттів, успіху у нелегкій справі історика.

Щиро Ваш

Сергій Гриневецький

СТЕПИ ЛУКОМОР'Я

*Игорь Сапожников, доктор исторических наук,
Институт археологии НАНУ (м. Чорноморськ).*

Сергей Аргатюк, краевед (с. Прилиманське)

ИСТОРИК, ПОЭТ И КРАЕВЕД НИКОЛАЙ ГЕРБАНОВСКИЙ

*«Много ли найдется местностей... которые были бы так
богаты материалами для знакомства с древней и новой
историей... и едва ли на почве какой-либо страны не-
ребывало столько племен, сколько... в Бессарабии!»*

Н.И. Гербановский (Прил. 8, 32, С. 3)

В одной из недавних своих статей об одесском натуралисте Христофоре Гербановском авторы этих строк обратили внимание на то, что специального исследования заслуживает также биография его брата, литератора Николая [1, с. 221-239]. Приступая к работе над этимopusом, мы полагали, что она не вызовет особых проблем, так как в свое время старший брат был известен в гораздо большей степени, чем младший. Однако выяснилось, что такое впечатление во многом было обманчивым, несмотря на то, что информация о Николае присутствует в справочнике по русскоязычным писателям Молдовы [2, с. 116] и его творчеству посвящено две заметки одесского библиографа Г.Д. Зленко (Прил. 8, 35-36).

Если суммировать опубликованные ранее факты, то еще недавно о нашем новом герое было известно следующее. Он родился около 1815 г. в Кишиневе, где его отец преподавал в местной духовной семинарии. В первой половине 1820-х гг. семья переехала из Кишинева в Одессу, и там Н.И. Гербановский получил образование, начал заниматься литературной деятельностью [2, с. 116]. Не было секретом и то, что Николай был сыном Исидора Николаевича Гербановского – известного церковного деятеля первой половины XIX века в Кишиневе и Одессе.

Г.Д. Зленко полагал, что он «по национальности был молдаванин, но на языке предков не писал и, похоже, даже не знал его» [Прил. 8, 35]. Такое утверждение не подтвердилось, так как согласно более свежим исследованиям, «род Гербановских был скорее польского происхождения, который украинизировался и посвятил себя служению православной церкви». На протяжении XIX века священники с такой фамилией часто встречались в Подольской и Киевской губерниях. Как раз из последней, по приглашению митрополита Гавриила (Бонулеско-Бодони), семья Исидора Гербановского переехала в Молдову, а там в окружении преосвященного находилось немало украинцев – его соратников по Киевской митрополии и духовной академии: семинарию в Кишинёве возглавлял Петр Куницкий (настоятель Одесского Спасо-Преображенского собора), ее префектом был Иван Нестерович и др. [3, с.119].

Уточним эти данные. В «Летописи Бендерских церквей и прихода» среди служителей Свято-Николаевской церкви отмечен «Исидор Гербановский, нации малороссийской, сын священнический, по окончании курса в Киевской духовной академии, вступил в должность учителя духовного училища в г. Речица (Минской губ.) в 1808 г., каковую должность нес два года; в 1810 г., по указу Святейшего синода, уволен к экзарху и митрополиту Гавриилу в Яссы, где определен в публичное училище преподавателем русского языка, а потом на такую же должность в бухарестский лицей. По перемещению его преосвященства в г. Кишинев, протоиерей Гербановский в 1813 г. рукоположен высокопреосвященным экзархом Гавриилом во священника к собору Архангело-Михайловскому и определен к оному ключарем, в 1815 г. произведен в протоиереи к кишиневскому Вознесенскому собору; в 1818 г. награжден бархатной фиолетовою скуфией; в 1819 г. перемещен к Бендерской Свято-Николаевской церкви настоятелем и местным протопопом. Перемещен в 1821 г. в г. Кишинев» [4, с. 730-731]. Как видим, в первоисточнике и речи нет о польских корнях рода.

Более детальную биографию И.Н. Гербановского (1793 – 07.06.1854) привел В.А. Михальченко в книге «Духовенство

Одессы». В ней отмечено, что в 1820 году, по просьбе одесского градоначальника Н.Я.Трегубова, его перевели священником в Одесский портовый карантин [5, с. 106-108].

Интересные сведения по теме присутствуют в воспоминаниях П.В. Дыдицкой (урожд. Пуришкевич), которую вместе с матерью и тёткой (по мужу Коцюбинской, с дочерьми) перевез из Уманыщины в Кишинев ее дядя И.Г. Нестерович, упомянутый выше. П.В. Дыдицкая хорошо знала семью Гербановских, так как двоюродная сестра была замужем за Исидором. С ее слов: «Это были тоже киевляне...»; «Гербановский имел двух сыновей и двух дочерей: один сын Николай – «этот писатель» – кончил курс в кишиневской семинарии, но пошел не удачно. Что там пользы с его писательства? А вот другой, Христофор – был хорош: кончил курс в Петербурге, был после учителем в Одессе. Дочери Гербановского – одна вышла замуж за Арсения Лебединцева, что теперь кафедральным протоиереем в Одессе, и уже умерла, а другая еще, кажется, жива, где-то в Москве, вдова, была за каким-то военным» [6, с. 64, 67-68].

Нам удалось заполнить далеко не все пробелы биографии Н.И. Гербановского. На основании анализа хронологии его опубликованных произведений и ряда косвенных фактов можно осторожно предположить, что после его переезда вместе семьей из Кишинева в Одессу он мог какое-то время учиться в Ришельевском лицее на правах вольноопределяющегося ученика (где с 1825 по 1833 г. его отец служил законоучителем) или в каком-то ином учебном заведении.

В Одессе, под впечатлением славной истории города, молодой лицеист или гимназист написал поэму «Хаджибей» (1829 г.), напечатанную в 1838 г. с посвящением подполковнику Льву Николаевичу Гербановскому (Прил. 8, 1; Рис. 1). Это был его родной дядя, который с 31.03.1833 г. служил в кавалерийском Одесском уланском полку, приписанном к Округу военных поселений. Приказом от 19.09.1833 г. ротмистр Л. Гербановский был произведен в майоры [7, с. 629]. 17.02.1835 г. его уволили в отставку по болезни со званием подполковника, правом ношения мундира и пенсией в одну треть жалования [8, с. 47]. Не исключено, что Лев Николае-

вич помог брату перебраться с семьей в Одессу и каким-то образом поспособствовал в получении образования племяннику, который, в отличие от него, не был дворянином.

Что касается поэтического дара, то он мог перейти к Николаю от отца. В свое время в Кишиневской семинарской библиотеке хранились три тетради поздравительных стихов, поднесенных семинарией митрополиту Гавриилу, в дни его ангела 13 июля 1814, 1817 и 1820 годов. В первой тетради главное место занимают две оды, и одна из них составлена экономом и первым преподавателем подготовительного отделения кишинёвской семинарии И.Н. Гербановским. За одами следуют его же «Стихи», а также одна из подписанных им эпиграмм [9].

Дальнейшее образование Н.И. Гербановский получил в семинариях, полный курс обучения в которых обычно составлял 8 лет: с 1831 по 1838 г. в Кишиневской, затем Херсонской (в Одессе). Дело в том, что после открытия Херсонской духовной семинарии 01.10.1838 г., в нее приняли учеников из семинарий Екатеринославской (106) и Кишиневской (53). Имя Николая есть среди 45 семинаристов, окончивших курс в 1839 г., а брат Христофор назван одним из 25 выпускников 1843 г. [10]. Во время своего второго пребывания в Кишиневе Н.И. Гербановский написал поэму «Валя Алба» (Прил. 8, 2).

О годах учебы в Кишиневе он вспоминал в 1850 г.: «Лет двадцать тому назад юность моя мирно протекала в бедном городе, расположенном над ничтожной речкой. Я помню плетневые и кирпичные домики, крыши которых были по большей части соломенными, а если и встречались гонтовые, то только на домах достаточных людей. Что же касается до расположения города, то улицы были узки, неправильны и так изрыты потоками дождевой воды, что не было никакой возможности пройти по ним после дождя» [Прил. 8, 11, с. 1].

После окончания семинарии он продолжил литературные занятия в Одессе: опубликовал стихи в «Одесском альманахе» 1840 г. (Прил. 8, 3-4), в столичном сборнике «Метер» (Прил. 8, 5). Кроме того, написал отчет о катастрофическом

оползне берегового обрыва в Одессе в 1847 г. (Прил. 8, 7) и две зарисовки о достопримечательностях Таганрога, которые были напечатаны в 1849 г. в «Литературных вечерах» одесского беллетриста Н. Фулиди (Прил. 8, 8-9).

К этому же периоду относится одна из самых серьезных и объемных работ Н. Гербановского о Прутском походе Петра I, опубликованная в «Журнале министерства народного просвещения» за 1847 г. (Прил. 8, 6).

Следующая группа публикаций 1850-1854 гг., судя по подписям (Прил. 8, 10-23), написана в Кишиневе. Тот же вывод можно более или менее уверенно распространить и на 1860-1879 гг. (Прил. 8, 27-33), а вот о работах 1855-1859 гг. этого с полной уверенностью сказать нельзя, так как они малочисленны (публиковались: две в Херсоне и по одной в Одессе и Кишиневе) (Прил. 8, 24-27).

Подчеркнем, что третий кишиневский этап жизни поэта был наиболее плодотворным как по числу публикаций, так и их разнообразию. Тогда, кроме всего прочего, его интересовала театральная жизнь Кишинева (Прил. 8, 21), в которой он и сам принял участие, переведя вместе с К. Стамати-Чурия водевиль классика молдавской литературы В. Александри «Камень в доме» (шел на сцене под названием «Как трудно выдать замуж»), а также пьесы «Кредиторы» и «Заклад» [11, с. 4]. И. И. Танский сообщил, что Н.И. Гербановский написал драму «Руксандра, дочь молдавского господаря Василия Лупула» [12, с. 1].

В конце 60-х – начале 70-х гг. Н.И. Гербановский написал три статьи о пребывании А.С. Пушкина в Кишиневе в 1820-1823 гг. (Прил. 8, 27, 30, 33), первая из которых выпала из кишиневской библиографической пушкинианы. В конце XIX в. В.А. Яковлев написал: «С шестидесятых годов, когда имя А.С. Пушкина вообще стало редко попадаться в русской печати – это было время не литературное, – но и тогда нашелся некто Н.И. Гербановский, бессарабский литератор, который стал собирать сохранившиеся еще в Кишиневе повести [воспоминания] о Пушкине» [13, с. IX]. Кроме того, в 1871 г. он опубликовал стихотворение «Развалины дома Инзова в Кишиневе» (Прил. 8, 31), рисунок которых 1854 г. мы приводим (Рис. 2) [14].

Новаторским для того времени стал сборник его эссе «Стереоскоп эксцентричных типов» (1871 г.), где рассказ ведется от имени вымышленного персонажа Залихватского, а автор выступил в роли «издателя». Две сказки «бабушки Лукерии» («Три желания» и «Дух добра»), пересказанные Н.И. Гербановским в стихах (1869 г.), написаны на мотивы народного творчества, с сатирическим уклоном [15, с. 170-171].

К сожалению, это практически все, что нам удалось найти на сегодняшний день о Н.И. Гербановском, то есть неизвестна не только дата его рождения, но и смерти. Более того, пока можно лишь предполагать, что он умер в Кишиневе, а о его могиле нет никаких упоминаний. Однако и этого вполне достаточно, чтобы увидеть в нем весьма неординарную личность, которая на протяжении жизни всегда находилась в творческом поиске и занималась самыми разнообразными видами деятельности.

Если говорить о поэтико-литературной составляющей его таланта, то критики середины XIX в. воспринимали ее по-разному. Классик русской литературы Н.А. Некрасов, прочтя его восточную быль «Кичкинэ» из сборника «Литературные вечера» (Прил. 8, 9), отметил, что «...у Гербановского есть талант, над развитием которого ему следовало бы похлопотать поприлежнее. Об одном попросили бы мы его: пусть не торопится он писать свои повести, пусть обдумывает он их с большим прилежанием; пусть развивает характеры, вводит какие-нибудь мысли, не избегает подробных описаний турецкой природы, богатых видов Константинополя, вообще незнакомых большинству читателей; но только, хоть ради аллаха, пусть не пестрит он их вычурными выражениями вроде фразеологии таганрогских «абрисов»». Об остальных его таганрогских очерках «Дубки», «Остров Черепаха» и «Елизаветинский парк» (Прил. 8, 8) тот же автор написал, что «вышло школьное упражнение, достойное только средних классов гимназии. Почти на каждой строке встречаются напыщенные выражения, под которыми скрывается совершенная пустота» [16, с. 82-83].

В свою очередь, авторитетный критик В.Г. Белинский, анализируя авторский коллектив поэтов «Одесского альма-

наха» 1840 года, отметил богатство «современных знаменитостей», но крайне нелестно отозвался о малоизвестных авторах: «Для разнообразия и теней тут помещены даже стишки гг. Веренета, Галанина, Гербановского, Губера...» и др. [17, с. 122-123].

Авторы этих строк не станут оспаривать подобные мнения, а попытаются вкратце охарактеризовать более близкие нам работы Н.И. Гербановского по истории, устному народному творчеству и краеведению. Как уже говорилось, единственной его научной работой была статья «Петр Великий на берегах Прута» (Прил. 8, 6). Это фундаментальный труд, для которого автор перевел на русский язык ряд молдавских источников, в частности отрывки из летописей Иона Некулче (1672–1745) и Николая Костина (1660–1712). Правда, он почти неизвестен историографии, что показала молдавская исследовательница Л.Т. Чебан полвека тому назад [18, с. 57-66]. От себя добавим, что это серьезное исследование позволяет предполагать наличие у его автора университетского диплома.

В творчестве литератора особым и, по-видимому, приоритетным направлением были народные стихотворные легенды, песни и сказки, к которым он возвращался на протяжении большей части своей жизни, с 14 (Прил. 8, 1) до 57 лет (Прил. 8, 33). Часть из них была аутентичной, как «Песня о Стефане Великом», переведенная Н.И. Гербановским и помещенная в двух поэмах «Вале-Алба, или Белая Долина» и «Голова Баязета», в свою очередь, основанных на записанной А. Хыждеу легенде о матери Штефана Великого «Монастырь Нямец» (Прил. 8, 1, 15):

*«Мы видали на вершине –
Сокол сокола клевал;
Мы видали на долине
Храбрый Стефан воевал.
Долго, долго в дубе старом
Келью червь себе точил,
Но Стефан одним ударом
Баязета сокрушил...»*

Фантастична поэма «Хаджибей» была написана Н.И. Гербановским в возрасте 14-15 лет [Прил. 8, 35, с. 1]. Сюжет ее такой: турчанка Зулемма любит бедного рыбака Бека, но отец продает ее в гарем Хаджи-бея. Она – его любимая рабыня, тоскует, бежит, на берегу моря встречается Бека, который ей признался, что из мести убил ее отца, и тут же на ее глазах закалывается. Зулемма тонет в челноке в момент, когда ее настигает погоня. Хаджи-бей жив, оплакивает рабыню. «Заброшенный дворец и могила Бей образуют традиционный исход повествования...» [19].

История красивая, но наивная и не содержащая конкретных фактов по истории Одессы. Но одно из примечаний к ней удивительно само по себе: «Хаджи-бей по прибытии на это место, неподалеку которого находилось две татарские деревни, переименовал Коджабей на Хаджибей»! (Прил. 8, 1, С. 62).

Суть в том, что в ней историческим фактам 1780-х годов соответствует как фраза о двух татарских аулах, так и правильное тюркское имя местечка и замка Коджабей [20]. От кого об этом узнал подросток 14 лет в Одессе, в 1829 году, наверное, останется загадкой.

Здесь же, для сравнения приведем еще одну легенду «Фонтан Гяюр», которая, скорее всего, придумана самим Н.И. Гербановским. Ее незатейливый сюжет связан с конкретным источником воды в Кишиневе, с бывшим запорожским казаком и наложницей-молдаванкой. Но в ней есть настоящие поэтические перлы, например: «На твою долю остается избрать одно из двух: или болтаться жителем болота в грязной луже жизни, или плавать китом благополучия в океане счастья. Просверли пронзительной иглой ума слова мои и нанижи их на любовь ко мне» (Прил. 4).

Для того, чтобы читатели сборника «Юго-Запад. Одессика» смогли сами оценить наиболее яркие и информативные краеведческие статьи Н.И. Гербановского, мы приводим в приложениях такие: «Татарбунары», «Болград», «Фонтан Хан-Кишло» (в с. Удобное), «Кишиневские фонтаны», «Письмо из Бессарабии» (Прил. 1-3, 5-6).

Еще одна из них является репортажем об оползне в Одессе в феврале 1848 г. (Прил. 8, 7), с иллюстрациями (Рис. 3). Н.И. Гербановский указал, что событие имело место на «приморской даче Фонтана» (Фонтана) и что «подобное-же своенравие природы было за несколько лет перед сим по соседству на даче генерала Куриса...». Вероятнее всего, он имел в виду обвал 18 октября 1834 г.: «вблизи города, за крепостью, на хуторе г. Марини, между хуторами графини Ланжерон и г. Куриса» [21, с. 363-366].

Эти дачи находились в районе современных пляжей «Ланжерон» и «Отрада», по дороге к Малому Фонтану, и обозначены на «Генеральном плане города Одессы» архитектора и землемера В. Далаквы (1835 г.) [22] под №№1 (граф. Ланжерон), 2 (абата Николя), 3 (Марини), 4 (Кантакузена), 5 (Куриса), 6 разделенной на две части (14 – гр. Воронцова, 21 – купца Моберли), 92 (чиновника Якова Денетри), 9 (Феогности), 10 (Рено). На «Плане города Одессы» 1864 г. (составил землемер Крылов) дача Фонтана обозначена под №21 (часть бывшей дачи купца А. Феогности) (Рис.4). В 1845 г. на дачах генерала Фонтана, Томазини и барона Рено уже был обвал морского берега.

Путем наложения этой карты на современную можем установить место обвала 1848 г. – примерно по Французскому бульвару, к морю, посредине между переулками Шампанским и Кренкеля.

Последнее приложение к статье представляет собой составленный нами список опубликованных работ героя из 34 позиций (Прил. 8). Следует сказать о том, что в опубликованных библиографических указателях его работы или вообще отсутствуют [23], или представлены 3-4 книгами, да еще и с ошибками [24, с. 45]. Думается, что этот перечень, который наверняка будет пополняться, наглядно демонстрирует значительный и разносторонний вклад украинца Николая Исидоровича Гербановского в историю, этнографию и краеведение не только Молдовы и Буджака, как считалось ранее, а Одессы и всего Северного Причерноморья и Приазовья от гирл Дуная до устья Дона.

Приложение 1

Татарбунары: из путевых заметок (Прил 8, 23)

Из множества бессарабских селений Татарбунары, находящиеся в 65½ верстах от г. Аккермана, обращают на себя особое внимание. Название местечка само говорит, что здесь было некогда место пребывания татар. И в самом деле, из истории молдавского народа видно, что в XVI веке крымские татары поселялись и утверждались на Буджаке не по праву завоевателей, но по уступкам молдавского правительства. Татары мало-помалу распространяли свои владения на запад до р. Прута и на север до г. Кишинева, захватывая у молдаван скот, хлеб и целые кишла и селения. Той же участи подвергалось и селение Татарбунары. Удобная для жительства местность и обильные источники воды привлекли к себе внимание татар, и некоторая часть их, поселяясь здесь, сносила сюда все награбленное в других селениях. В 1807 году татары удалились из Бессарабии, и у молдаван осталось одно воспоминание, что эта страна, ныне процветающая благоустройством, была некогда притоном татарских хищников.

С уходом татар, их жилища разорались и падали, а взамен их стали возникать хозяйственные заведения буджакских жителей. В 1812 г. 16 мая, по трактату, заключенному между Российской империей и Турцией, Бессарабия вошла в состав России; с того времени она стала оживать для промышленной деятельности и на просторных степях Буджакских возникли села, города, мосты, фабрики, заводы.

В настоящее время в казенном местечке Татарбунарах считается до двух тысяч душ обоего пола, в числе которых 336 семейств евреев. В местечке находятся одна церковь православная, одна еврейская синагога, красные, бакалейные и мелочные лавки. Есть два казенных каменных здания: в одном из них помещается волостное правление, в другом – приходское училище для крестьянских мальчиков. Это училище замечательно по успехам детей. Не менее характеризует местечко недавно открытое здесь чайное заведение – редкое явление в Бессарабском сельском быту.

В местечке начала устраиваться суконная фабрика, стоящая уже 18 тысяч рублей серебром. Эта фабрика скоро начнет свои работы в том обширном размере, какой предположил фабрикант Изерт. Предприимчивый немец ищет пользы не только лично для себя, но и для всего колониального народонаселения Южной Бессарабии, которое уже пользуется некоторыми мануфактурными произведениями еще неоконченной Изертом фабрики. Этот фабрикант может в неделю вырабатывать 280 аршин сукна и фланели.

Заключая настоящую статью, передадим еще предание о древней бане, которая теперь обращена в водяную мельницу. В этой прежде бывшей бане сварена была, говорят, в кипятке жена какого-то начальника татарской орды по ложному подозрению в неверности. Передававший нам это предание со всеми подробностями и преувеличениями сказал в заключение, что там и теперь еще слышатся по временам, в глухую ночь стоны.

Приложение 2

Болград (Прил. 8, 19)

В Кагульском уезде Бессарабской области, на берегу лимана Ялпух, широко разлившего свои воды, стоит колония Болград. Само название колонии говорит о его жителях болгарях.

В начале XIX ст., между 1800 и 1810 годами, болгары, не находившие ни крова, ни хлеба в Турции, преследуемые оружием пашей или разбойников вроде Карафеджи и Пасвиль-Оглу, опустошавших Болгарию и Румелию, уходили в Бессарабию целыми сотнями. Когда Бессарабия перешла во владение русских и правительство занялось устройством новоприобретенной провинции, то число переселенцев и особенно болгар до того увеличивалось, что пустые, дикие Буджацкие степи, в особенности берега лимана Ялпуха, заселялись более и более и урочище Тобак стало центром болгарских переселенцев.

В 1818 г. главное управление над переселенцами было вверено храброму воину и добродетельному мужу генерал-лейтенанту И.И. Инзову, по ходатайству которого уч-

реждено в урочище Тобак особое для болгар управление, а самое урочище переименовано в Болград. Таким-то обстоятельством болгарская колония Болград обязана своим существованием и в настоящее время в ней считается до 9 тысяч жителей.

Переселенцы-болгары, получив приют под крылом орла русского, уделяли частицы от избытков своих и соорудили в недавнее время, на месте первоначального своего водворения, соборный храм, единственный в Бессарабии по своей прекрасной архитектуре. Протоиерей Петров, настоятель этого собора, известный еще при покойном архиепископе Дмитрие как составитель певческих хоров, будучи переведен в Болград, не оставил втуне своего музыкального дарования, и составленный им здесь певческий хор до того хорош, что, взирая на благолепие храма, на коленопреклоненных стариков-болгар, нельзя слушать без умиления как в нем возносятся теплые молитвы Царю Небесному и царю русскому, приютивших их на земле своей.

Строений насчитывают в Болграде до полуторы тысячи, из которых большая часть каменные. Улицы широкие и среди одной из них, пересекающей колонию, выстроен запасной двухэтажный хлебный магазин. В каждой из улиц, ведущих к лиману, устроены фонтаны, в которых вода чистая, мягкая и, как утверждают переселенцы, весьма здоровая.

На здешние ярмарки привозится товаров более чем на 100 тыс. руб. Предмет сбыта составляют хлеб, скот, кожи, сало, вино, лес и проч. Болградские заводы цигейских овец почитаются лучшими в Бессарабии. Многие из колонистов занимаются закупкой скота для перепродажи в Австрию. Всех фабрик и заводов считается 40, из которых красильных 8, сукновальных 2, кирпичных и черепичных 3, посудных 7, мыльных 2, свечных 15 и маслобойных 3. Независимо от этого, в домах выделывают сукно и полотно для домашнего употребления.

К достопримечательностям Болграда должно отнести публичный сад. При входе в этот сад нас удивил было чело-

век, шедший за нами с увесистой дубиной. Мы узнали, что это был откупщик фруктов, имевший право никого не впускать в сад.

После этого мы очень пожалели о жителях Болграда, которые, имея публичный сад, не могут в летнее время свободно в нем прогуливаться. Фруктовые деревья, виноградные лозы, фонтаны и бассейны сада носят на себе отпечаток довольства и изобилия. В этом саду, расположенном на самом берегу лимана, сперва очарует вас красивая беседка и потом вы с удивлением остановитесь под тенью осин гигантского роста в три охвата толщиной. Эти деревья посажены еще в первые годы поселения болгар и близ них находилось то жилище, в котором генерал Инзов начал свое колониальное управление. Кладбищенская церковь отличается своей изящной скромной архитектурой. Сюда перевезены и здесь похоронены смертные останки генерала Инзова.

Доказательством патриотизма болгарских болгар служит памятник, поставленный ими на том месте, на котором в 1828 г. находилась палатка его величества государя императора, в лагере гвардии.

Заведя разговор с одним из болгар-старожилов, человеком бывалым и видевшим многое, мы спросили его: «не жаль ли болгарам прежнего места их жительства, где жили их деды и отцы, довольны ли они настоящим своим положением?» Почтенный старик отвечал нам: «на это я могу вам сказать, что верный кусок хлеба, небольшой покойный домик, доброе имя, независимость от прихотей и страстей, вот конечно все, чем можно быть счастливым во всяком климате, во всякое время. А мы, слава Богу... Поселясь здесь, на земле благодарной, должно полагать, обеспечили уже себя многим, запаслись деньгами. Мы не так бедны, потому что в наших сундуках найдется много кой-чего, и не так богаты, потому что, готовясь перейти за пределы сей жизни в жизнь будущую, нам должно еще запастись монетой, которая ходит там, а эта монета не золото, не алмазы, но добрые дела.

Приложение 3

Фонтан Хан-Кишло (Прил. 8, 20)

В 27 верстах от г. Аккермана расположено селение Хан-Кишло. В этом селении есть фонтан, который долго был запущен и только в позднейшее время его стали поддерживать, потому что нашли воду его весьма здоровой и приятной для употребления. Вот в коротких словах история этого фонтана, оставшегося единственным памятником того времени, когда здесь существовало Хан-Кишло, что значит Ханское зимовище.

В XVI столетии крымские татары, ветвь ногайской орды, оторвавшейся от большой орды, избегая владычества крымских ханов, перешла в Бессарабию и поселилась на Буджаке. Один из атаманов этого скопища разбойников, наводивших ужас на своих соседей, хан Темир-мурза заставил Порту уступить ему город и крепость Аккерман с титулом паши, и устроил близ Аккермана свое зимовище. По преданию, там явились у него огромные палаты, построенные со всей восточной роскошью, и Хан-Кишло обязано было существованием своим на этом месте обилию фонтана, находившегося в его саду, как свидетельствует молдавская летопись.

В продолжение лета ханское зимовище оставалось безлюдным; но когда прикочевывали сюда на зиму со степей татары, то хан Темир-мурза, забывая на время о хищничестве, рассчитывался здесь с ними за летние труды зимними пирами. С весной снова возобновлялись их набеги и хищничества. Сперва они захватывали табуны скота, а потом и целые молдавские поместья. Частые споры и кровопролития, происходившие по этому случаю между молдаванами и татарами, подали повод к назначению особой комиссии, наряженной со стороны Порты и Молдавского дивана. Но это нисколько не унимало буйной толпы и раздоры продолжались до самого удаления их в 1807 году из Бессарабии. Если ныне что и осталось от времен пребывания татар в Бессарабии, то это одни татарские названия некоторых сел и местностей, в том числе и название фонтана Хан-Кишло. По теперешнему его виду и догадываться нельзя, что он был красой зимней резиденции буджакских ханов и что эта

резиденция была обязана своим существованием на этом месте богатому источнику воды. Судьба равно поражает больших и малых; но падение великого народа, как векового дуба – шумно, а падение зимовища татарских ханов, как падение стебелька, не слышно. В настоящее время фонтан Хан-Кишло однообразным говором своим едва напоминает путнику о былом своем значении.

Приложение 4

Фонтан Гяюр (Прил. 8, 16)

В окрестностях г. Кишинева есть место, заслоненное от города окружающими его отлогостями гор¹. Плакучие ивы, берест и клён, окаймляющие пруд, и однообразный ропот фонтана придают этому месту романтическую физиономию. Лет сорок тому здесь было убежище юных друзей, расчистивших впервые собственными руками этот фонтан.

Вот, в коротких словах быть о виновниках устройства этого фонтана, быть, не порожденная воображением романиста, но переданная нам соседом старожилом, дед которого неподалеку отсюда имел свое «кишло».

В 1806 г. из задунайских и запорожских казаков сформировалась в Бессарабии дружина под названием Усть-Дунайского и Буджакского войска² и когда была учреждена линия по турецкой границе, эти казаки содержали пограничную цепь по р. Пруту. Одному из них, когда он стоял на часах, причудился «перл востока», который, отбросив покрывало, говорил ему: «Свет очей моих! послушай меня: иди к нам в Турцию... На твою долю остается избрать одно из двух: или болтаться жителем болота в грязной луже жизни, или плавать китом благополучия в океане счастья. Просверли пронзительною иглой ума слова мои и нанижи их на любовь ко мне». Казак до того вверился в обаятельную силу этого сна, что в одно время, ударя челом земле родной, бросился вплавь через реку Прут.

¹ «В настоящее время расположена здесь дача, принадлежащая надворному советнику П.Ф. Никитенке» (Прим. Н.Г.).

² Усть-Дунайское (Буджакское) войско из бывших запорожцев существовало в 1806-1807 гг.

В Молдавии он вел бродяжескую жизнь и принимал на себя разные работы; в одном из городов он узнал, что ...ий паша ищет верного слуги. Не зная по-турецки ни слова, но польстясь на такое выгодное место, он притворился глухим и явился в турецком костюме к паше с предложением своих услуг. Паша с охотой принял его в число дворни своей, имея в виду, что он не станет разбалтывать, по весьма естественной причине, домашних тайн его; но все-же не преминул ему заметить, что, в случае дурной службы, он вытянет у него язык и обрежет уши, как совершенно лишнюю для физиономии его мебель. Впоследствии, усердная служба его обратила особенное внимание пашы, который, в знак благоволения, даровал ему титул садовника своего сада, с дозволением оставаться на работе и во время прогулок невольниц.

Невольницы полюбили нового садовника, менялись с ним ласковыми жестами, показывали ему, что он круглолиц, как мессинский апельсин, что он молчалив, как золотая рыбка, что он строен как минарет и мало-ли еще чего не передавали ему жестами.

Алла-кирим, Алла-кирим!.. Как он был доволен «кейфом» своей жизни, покуривая кальян благополучия над пороховой бочкой предопределения, и в особенности тогда, когда кровь его почувствовала прикосновение раскаленного железа... когда он заметил, что одна из невольниц, положим Мигир-Алиме, постоянно обращает на него свое внимание. Однажды в ответ на ее турецкое приветствие, он, улыбнувшись, отпустил молдавскую фразу. Невольница изумилась, услышав его голос и, так как это было без свидетелей, то она на первом шагу открыла перед ним всю душу свою, рассказала, конечно по-молдавски, что она природная молдаванка, что она продана паше бедными родителями, и что в продолжении многих лет она не слыхала ни родного голоса, ни родного языка. В ответ на это казак не замедлил откровенно высказать ей свою историю, и она узнала и о виденном им сновидении, и об учиненном побеге.

Словом, после объяснений между ними, сперва завязалась дружба, потом любовь, небесная капля, которую, как

выражалась Мигир-Алиме, Аллах влил в кальян жизни, чтобы подсластить горечь существования.

В одну ночь они, улучив удобный случай и вручив сторожу клочок шерсти золотого руна, бежали в Бессарабию и поселились близ г. Кишинева. На новом месте жительства они развели огороды, обзавелись хозяйством и расчистили источник, о котором мы ведем речь.

Случилось, что с ними сдружился молодой, «куконашуле», сын соседнего молдована-хозяина. Их дружба дошла до того, что бывшая Мигир-Алиме передала куконашу историю их жизни. Эта откровенность и была поводом к замыслам молдавана склонить казачку на свою сторону. Он предлагал ей бежать с ним, а не то грозил открыть правительству гяюра. Казачка предупредила казака об угрожающей опасности и в то время, когда их стали разыскивать здесь, то не нашли уже ни хижины, ни их самих; только сохранился и до сих пор фонтан, который с той поры именуется фонтан Гяюр. О виновниках фонтана прежде рассказывали часто с прибавлениями, потом без прибавлений, потом замолчали, а наконеци совсем забыли. Молва подобна снежной глыбе, которая скатываясь с горы увеличивается, а потом, остановившись, превращается, мало-помалу, в ничто.

В настоящее время «кукон» и «куконицы» до рассвета тайком приходят к фонтану и умывают лица прохладными его струями, приписывая им какое-то косметическое свойство.

Приложение 5

Кишиневские фонтаны (Прил. 8, 10)

На одной из гор, прилегающих к городу Кишиневу с восточной стороны, некогда одиноко стояла церковь. На противоположной покатости горы виднелись городские постройки, разбросанный без всякого порядка и сохранившие с издавна тип восточной архитектуры, измененный, однако ж, в последствии причудами местной изобретательности. С другой стороны, на лощине пробивался серный ключ и так как вода его казалась туземцам ни к чему не годной, по причине неприятного ее запаха, то этот источник долго не обращал на себя никакого внимания.

Словом, при чрезвычайной картинности многих видов в Бессарабии, это место было самым не замечательным и грязным, где по временам слышались мелодии обитателей болот и виднелись огороды, расположенные в систематическом порядке; хотя эти вещи встречаются и в настоящее время, но теперь к серному ключу ведет ровная дорога, обсаженная деревьями.

Над ним устроена ныне деревянная беседка, в которую собираются посетители всех классов, убежденные наконец опытом в целебности серного источника. Хотя это еще не доказано медицински, но слепая вера в целебность его была во многих случаях весьма полезной.

Не доезжая из города до Буркута (местное название серного ключа), вам встретится картина, достойная всякого любознательного наблюдателя.

С правой стороны на горе возвышается храм Божий. От окружающей его стены, по крутой покатости, сбегает до половины дерева, между тем как в стороне виднеется строение изящной архитектуры, расположенное среди разнообразных цветов и зелени. Трудно передать все величие этого места, в особенности летом, в праздничный день, когда с восходом солнца протяжный звон колокола мерными ударами призывает верующих к молитве, а внизу у подножия горы, чистые, прозрачные воды, однообразным журчанием, будто нашептывают о прохладе струй своих. Там, в храме льется песнь, напоющая жажду духовную; а здесь, у подножия, журчат чистые воды, утоляющие жажду телесную. Там возносятся молитвы к престолу Вечного, а здесь, как бы ответным символом услышанных молитв, прохладные воды ниспадают долу.

Нечто подобное кишиневскому фонтану мы видели в Нахичевани; но первый имеет то преимущество, что здесь при слиянии звуков, среди легко очертанной нами, оживленной картины, безмолвно красуется загородная дача г-на начальника области. Она будто прислушивается к сочетанию близких звуков и с умилением проливает аромат цветов, собранных отсюда в жилище мира и тишины.

Протяжный звон колокола, неумолкающий говор падающих вод и наконец благовонное дыхание цветов, сливаясь в

символическое единое и возносясь к предвечному, кажется увлекают с собою и душу человека.

Мы преклонили колена пред храмом Божиим, свидетелем прежнего ничтожества этих мест; мы прохладились струями фонтана и чувством патриотической благодарности вспомнили о том, чья благотворительная мысль осуществилась на эти места так смело, так прекрасно.

Приложение 6

Письмо из Бессарабии (Прил. 8, 11)

Лет двадцать тому назад юность моя мирно протекала в бедном городе, расположенном над ничтожной речкой. Я помню плетневые и кирпичные домики, крыши которых были по большей части соломенными, а если и встречались гонтовые, то только на домах достаточных людей. Что же касается до расположения города, то улицы были узки, неправильны к так изрыты потоками дождевой воды, что не было никакой возможности пройти по ним после дождя. Несмотря на представленную выше картину моей родины, я пустился туда с целью только увидеть место моего рождения да вздохнуть на могилах близких сердцу.

В таком расположении духа я въехал в город Кишинев и на первом шагу был поражен его превращением в красивый город. Перерождение его началось в 1834 году, со времени назначения Бессарабским военным губернатором П.И. Федорова.

Основанием новой части города, так сказать, был собор, выстроенный на пространной площади, против старого здания метрополии. Этот храм вполне удовлетворит самого строгого и вместе просвещенного зодчего. Довольно сказать, что он сооружен по изящному плану известного нашего архитектора академика Ефимова.

Вокруг Соборной площади стали появляться строения, уже не мазанки старого города, а двухэтажные частных лиц дома правильной и красивой архитектуры, в которых удобно помещаются областные присутственные места, гимназия с пансионом, училище детей канцелярских служителей, театр, кандитерская, литография, типография, публичная библиотека, почтовая контора и магазины.

Собор отстроился, дома росли, населялись, но обширная площадь еще чего-то требовала, и вот с 1837 года закипела работа, и явились четыре тенистые аллеи, идущие параллельно с строением. Четыре проспекта, окаймленные пирамидальными тополями, ведут со всех четырех сторон к собору, не закрывая его прекрасной колоннады. Таким образом произошли четыре квадрата. Два нижние превратились в тенистые английские садики, а два высших оставлены площадями для ученья и церковных парадов. Словом, это место может быть украшением лучшего города. Здесь оно называется бульваром.

В соборе обращаетна себя внимание, отделанный с изысканным вкусом иконостас. По двум сторонам, внутри собора, покоятся греческий митрополит Григорий и архиепископ Димитрий, бывший первым викарным архиереем при экзархе Гавриила. Он более 30 лет управлял Бессарабской епархией и молился над краеугольным камнем при закладке собора, в котором и погребен в 1844 году. Против лицевой стороны собора возвышается митрополия, весьма изящно переделанная при нынешнем архиепископе Иринархе. В ней также увеличена и разукрашена Крестовая церковь. Между митрополией и собором выстроен красивый портик.

К примечательным местам города принадлежит публичный сад, богатый густыми аллеями, и чисто содержимый. В конце главной аллеи находится красивая беседка, в которой помещается летом кондитерская. Жаль, что публика мало пользуется удобством гулять в саду, и оттого по большей части он остается пустым.

Когда же полк у нас стоит,

и музыка в саду гремит –

Сюда спешат коляски, дрожки.

Сюда спешат прелестны ножки.

Лютеранская кирха и костел, находящиеся в недалеком расстоянии между собой, построены довольно красиво. Неподалеку отсюда помещается детский приют, содержимый иждивением областного предводителя дворянства Бальша. Не говоря о методе преподавания, общепринятой в подобных заведениях, скажу только, что смотрительница заведе-

ния, сколько я мог заметить, понимая свое назначение, умела приласкать детей изоставитых смотреть на нее как на мать, которую она им здесь на время заменяет. Дети одеты чисто, и не имеют привычек, свойственным детям нижних сословий.

Двухэтажное здание военного госпиталя доказывает своей архитектурой, что при его постройке обращено было внимание не только на удобства больных, но и на красоту строения.

За нижней частью старого города, на пустыне пробивался серный ключ, не принося никому никакой пользы. Теперь ведет к нему дорога гладкая, обсаженная деревьями. Над самым источником устроена деревянная беседка, в которой собираются посетители, убежденные наконец опытом в целебности серного источника. На пути из города в Буркут (местное название серного ключа), встречается картина, достойная внимания. На горе стоит церковь под названием «Мазараки». От окружающей ее стены, по крутой покатости расположены садик и прекрасный летний домик, построенный П.И. Федоровым, с единственной целью украсить эту местность. У подошвы этой горы устроена терраса, из стены которой пропущено несколько фонтанов. Вода, пробежав подземными трубами, льется в бассейны и купальни. Отсюда также виден большой дом под названием «Инзова»: в нем жил генерал Инзов и с ним А.С. Пушкин.

Не менее того удивился, я распространению умственного образования в Кишиневе. Я помню только один женский пансион, а в настоящее время пансионов для девиц пять: есть также и мужской, недавно открывшийся пансион; словом, на каждом шагу я встречал перемены в нравственной и физической жизни; новые, прекрасной архитектуры дома, правильно проведенные улицы, на них жизнь и торговлю, и все эти перемены совершились не более как в пятнадцать лет.

Приложение 7

Новый провал близ Одессы (Прил. 8, 7)

Как ни успешно развитие Одессы в архитектурном и торговом отношениях, как ни опережает она прибрежных своих сверстников – города Эвксинского Понта; но провалы целых дач в ее окрестностях невольно приводят к мысли,

что все временное подвержено разрушению.

Великий поэт некогда сказал: «Троянских стен верхи уже во рвах лежат и где Приам судил, там дики звери спят...». Мы – люди, архитекторы, строители наших великолепных и вечных зданий, не подобны ли детям, ставящим кегли? Время катит свой шар и разрушает наши вековые постройки.

26 февраля весь город был напуган быстро разнесшимся страшным известием о провале приморской дачи Фонтона. Не веря толкам, которые обыкновенно искажают истину добавлениями и убавлениями, я передаю подлинные слова садовника этой дачи, находившегося на месте во время самого происшествия. Рассказ очевидца вернее и надежнее разговоров публики, правдоподобие которых требует необходимо строгой проверки.

25 февраля в 9 часов вечера, – так рассказывал он, – пробудил меня необыкновенный шум, сопровождаемый треском, гулом и порывами ветра. Испуганный, я встал и бросился бежать по дороге на гору. Дорога была уже пресечена пропастью, отделявшею ее от материка, и понизилась на несколько саженей против первобытного своего уровня. Без всякого сомнения это явление могло только еще более перепугать меня; я перебежал на соседнюю дачу, успел выйти на гору и забежал к соседу-садовнику. Ветер продолжался с сильными порывами до 3 часов по полуночи, буря, шум и этот страшный обвал казались предвестниками всемирного разрушения. Однако же к утру все совершенно утихло, и мы могли рассмотреть опустошения. Образовалось много пропастей; даже море у побережья высунуло наружу свое дно с рыбой и большим количеством мидий.

Подобное же явление своенравия природы было за несколько лет перед сим по соседству на даче генерала Куриса. Дачу эту осадило в глубь и исковеркало все постройки. Через несколько времени точно так же осадило дачу г-на Дерибаса, находящуюся на этом же берегу. Обвал или осед этот простирался в длину на 200 саженей. Несмотря на это, садовые деревья, дороги и некоторые постройки не потерпели никакого повреждения. Только все было осажено, как будто осторожной механической силой.

При теперешнем обвале все вообще постройки весьма ощутительно осадило ниже прежнего их положения, некоторые склонило на бок, другие же совершенно разрушило. Для отвращения окончательного уничтожения их разбирают и в то время, когда вы будете пробегать эту страничку, глядя на картинки, изображаются различные пункты пострадавшей местности, все постройки дачи будут уже сглажены с лица земли. Чего не кончил провал – необходимость предоставила окончить топором и лому.

Приложение 8

Список печатных работ Н.И. Гербановского

1. Гербановский Н. Хаджибей: стихотворная повесть. Одесса: Гор. тип., 1838. 61 с.
2. Гербановский Н. Вале-Алба или Белая долина. Молдавское историческое предание XV столетия. В 4 поэтических картинах. Одесса: Гор. тип., 1838. 34 с.
- 3-4. Гербановский Н.Н. Черноокая; Сонет // Одесский альманах на 1840 г. / Надеждин Н.И. (сост. и ред.). Одесса: Гор. тип., 1839. С. 299, 569.
5. Метеор, на 1845 год. / Ольхин М.Д. (сост.). СПб.: В тип. Штаба Отдельного корпуса внутренней стражи, 1845. 175 с. Стихи публ.; Рец. В.Г. Белинского: Отечественные записки. 1845. Т. XL. № 5. Отд. VI. С. 11-15.
6. Н.Г. [Гербановский Н.] Петр Великий на берегах Прута // Журнал министерства народного просвещения. 1847. Ч. 53. Отд. 2. С. 29-76, 85-123. Описание: Чебан Л.Т. Прутский поход русской армии в молдавских летописях в переводе на русский язык: источниковедческий анализ // Материалы научной конференции Кишинёвского университета, посвящённой 300-летию со дня рождения Д. Кантемира. Кишинёв, 1974. С. 57-66.
7. Гербановский Н. Новый провал близ Одессы // Всемирная иллюстрация. 1848. Т. VI. № 146. – С. 211-213.
- 8-9. Гербановский Н. Памятники русских царей в Таганроге (абрисы); Кичкинэ (восточная быль) // Литературные вечера. Вечер первый. / Фумели Н. (изд.). Одесса: Тип. Неймана, 1849. С. 5-16 и 157-176. Первый материал состоит из

очерков: «Дубки» (с. 6-8), «Остров Черепаха» (с. 9-11), «Елизаветинский парк» (с. 11-15); Рец. Н.А. Некрасова: Современник. 1849. № 5. С. 49-54; Рец.: Отечественные записки. 1849. Т. LXIII. № 4. Отд. VI. С. 131-133.

10. Гербановский Н. Кишиневские фонтаны // Одесский вестник. 1850. № 47 (14 июля)

11. Гербановский Н. Письмо из Бессарабии // Северная пчела. 1851. № 23 (29 января).

12. Гербановский Н. Кишиневский городской сад // Одесский вестник. 1851. № 35 (5 мая).

13. Гербановский Н. Пыпылунга (молдавское поверье) // Одесский вестник. 1851. № 77 (29 сентября).

14. Гербановский Н. Рец. на произведения Иона Сырбу // Одесский вестник. 1851. №. 93³.

15. Голова Баязета. Молдавское поэтическое предание XV столетия в четырех поэтических картинах. Одесса, 1852. – 47 с. Переработанное и переименованное произведение Валле-Алба или Белая долина (Прил. 8, 1). Рецензия: Отечественные записки. 1853. Т. LXXXVI. № 2. Отд. V. С. 63-66.

16. Гербановский Н. Фонтан Гяур // Одесский вестник. 1852. № 63 (9 августа).

17. Гербановский Н. Докия (предание) // Одесский вестник. 1852. №66 (20 августа; переложение на русский баллады Г. Асаки «Докия и Траян»).

18. Гербановский Н. Курган Мыщышора // Одесский вестник. 1853. №№ 19 и 20 (14 и 17 февраля).

19. Гербановский Н. Болград // Одесский вестник. 1853. № 93 (15 августа)

20. Гербановский Н. Фонтан Хан-Кишло // Одесский вестник. 1853. № 134 (21 августа).

21. Гербановский Н. Кишиневские театры // Пантеон. Журнал литературно-художественный / Кони Ф. (изд.). 1853. Т. 8. Кн. 3. С. 3-5.

22. Гербановский Н. Аккерман // Одесский вестник. 1854. № 11 (30 января).

23. Гербановский Н. Татарбунары // Одесский вестник. 1854. № 23 (марта).

³ С публикацией не удалось ознакомиться *de visu* (авт.).

То же // Журнал Министерства внутренних дел. 1854. Ч. 5 (апрель). С. 17-18.

24. Гербановский Н. Современность: стихотворения. Одесса: Гор. тип, 1855. 40 [1] с.

25. Гербановский Н. Абрикосовое дерево императрицы Екатерины II, в г. Херсоне // Херсонские губернские ведомости. 1860. № 45.

26. Гербановский Н. Полиция в древней России // Херсонские губернские ведомости. 1860. № 48.

27. Гербановский Н. Несколько слов об А.С. Пушкине // Бессарабские областные ведомости. 1866. № 44.

28. [Гербановский Н.] Сказки бабушки Лукерии, пересказанные Н. Гербановским. Сказка 1-я: Три желания. Кишинев: тип. Н. Дезидериева, 1869. 18 с.

29. [Гербановский Н.] Сказки бабушки Лукерии, пересказанные Н. Гербановским. Сказка 2-я: Дух добра. Кишинев: тип. Н. Дезидериева, 1869. 18 с.

30. Гербановский Н. Несколько слов о пребывании Пушкина в г. Кишиневе // Новороссийские ведомости. 1869. 29-30 ноября. № 49-50.

То же. // Отзывы о Пушкине с Юга России. В воспоминание пятидесятилетия со дня смерти поэта 29 января 1887. / Яковлев В.А. (сост.). Одеса: Тип. Францова, 1887. С. 100-109.

31. [Гербановский Н.] Стереоскоп эксцентричных типов (с рисунками) под управлением Залихватского (в стихах) / Изд. Н. Гербановского. Кишинев: тип. Н. Дезидериева, 1871. [2], 76 с. с ил. В книгу входит стихотворение «Развалины дома Инзова в Кишиневе».

32. Гербановский Н. Кап-де-Боу. Исторический эпизод из бессарабской жизни XVI столетия. В 7 лирических картинах. Кишинев: Дунин-Барковский, 1872. 51, [3] с. [легенда о происхождении герба Молдовы].

33. Гербановский Н. Новые сведения о пребывании А. Пушкина в Бессарабии // Новороссийский телеграф. 1879. № 1374.

То же // Петербургский листок. 1879. № 204.

34. Гербановский Н. Сонет; Черноокая [стихи] // Из литературного наследия бессарабских писателей XIX в. / Пынару С.Г., Чокану В.М. (сост.). Кишинев: Штиинца, 1990. С. 70-71.

О нем:

35. Зленко Г. Обыкновенный талант Николая Гербановского // Из первых рук. 1995. 4-10 января.

36. Зленко Г. Начинал он с «Хаджибея» // Вечерняя Одесса. 1998. 11 апреля.

Литература:

1. Аргатюк С., Сапожников І. Одеський натураліст Христофор Гербановський та чигирі околиць Одеси // Південний Захід. Одессика. 2020. Вип. 28. С. 37-58.

2. Русская литература Молдовы в лицах и персоналиях (XIX – нач. XXI вв.): Биобиблиографический словарь-справочник. Кишинев: Inessa, 2003. 624 с.

3. Дмитрій (Рудюк), митрополит, Мицик Ю. Київські митрополити XVII-XVIII ст. Київ: ДАК «Укрвидавполіграфія», 2018. 122 с.

4. [І.П.] Летопись Бендерских церквей и прихода // Кишиневские епархиальные ведомости. 1874. № 19. 1-15 октября.

5. Духовенство Одессы. 1794-1925 / Михальченко В.А. (авт. и сост.). Одесса: Изд. музея «Христианская Одесса», 2012. 558 с.

6. Рассказ П.В. Дыдицкой // Отзывы о Пушкине с юга России. Воспоминания пятидесятилетия со дня смерти поэта 29-го января 1887 / Яковлев В.А. (сост.). Одесса: Тип. П. Францова, 1887. С. 64-78

7. Высочайшие приказы о чинах военных генварской трети. СПб., 1833. 650 с.

8. Высочайшие приказы о чинах военных за 1835 г. Часть 1. СПб., 1835. 233 стр.,

9. [М.Г.] Поздравления от Кишиневской духовной семинарии преосвященному митрополиту Гавриилу // Кишиневские епархиальные ведомости. 1877. № 21. С. 917-927; [А.С.] Из рукописей Кишиневской семинарской библиотеки // Кишиневские епархиальные ведомости. 1888. №17. С. 621-625.

10. Список окончивших курс в Одесской духовной семинарии с 1839 г. по 1913 г. // Стрельбицкий И. Летопись Одесской духовной семинарии (1838-1885): К материалам для истории Семинарии. Ч. 1. Одесса: типо-лит. Штаба округа, 1913. С. I-XXXIV (Прил.).

11. Савка П.Х. Молдавская советская литература на языках народов СССР. Кишинев: Картя Молдавеняске, 1963 75 с.

12. Танский И. Письмо из Кишинева // Северная пчела. 1852. № 234.

13. Отзвыы о Пушкине с Юга России. В воспоминание со дня смерти поэта 29-го января 1887/ В.А. Яковлев (сост.). Одесса: Тип. П. Францова, 1887. 157 с.

14. В «Одесском альманахе» напечатано изображение с подписью: «Вид дома, в котором жил Пушкин во время пребывания своего в Кишиневе. Он назначен к перестройке по причине сильного повреждения последним землетрясением» (1838 г. – ?). См.: Одесский альманах на 1840 год. / Н.И. Надеждин (сост. и ред.). Одесса: в Гор. Типографии, 1839. С. 16.

15. Молдавско-руско-украинские литературные связи второй половины XIX в. / И.К. Вартичан (отв. ред.) Кишинев: «Штиница», 1979. 283 с.

16. Некрасов Н.А. Литературные вечера. Издание Николая Фумели. Вечер первый. Одесса, 1849 // Критика. Публицистика (Коллективное и Dubia) 1840-1865. Т. 12. Кн. 2. СПб.: Наука, 1995. С. 80-85.

17. Белинский В.Г. Статьи и рецензии. 1840-1841. Т. 4. Москва: Изд. АН СССР, 1954. 675 с.

18. Чебан Л.Т. Прутский поход русской армии в молдавских летописях в переводе на русский язык Н. Гербаневского: источниковедческий анализ // Материалы научной конференции Кишинёвского университета, посвящённой 300-летию со дня рождения Д. Кантемира, Кишинёв, 1974. С. 57-66.

19. Маленко А. «Что движет гордою душою?» К истории поэмы «Бахчисарайский фонтан». Новые материалы. <https://slavatrudubah.ru/lenta-novostej/lyudi/193-cto-dvizhet-gordoyu-dushoyu>

20. Сапожников И. А.-Ж. де Лафитт-Клаве и история Коджа-Бея –Одессы // Scriptorium nostrum. 2017. № 3(9). С. 139-158.

21. Береговой обвал близ Одессы // Журнал Министерства народного просвещения. 1834. Ч. IV. № 11. С. 363-366.

22. Генеральный план города Одессы с принадлежащей землей, разделенной на шесть частей, с показанием предместий, селений, хуторов, садов и других казенных и частных заведений. Литографированный с дозволения начальства в 1835 году. В литографии Д. Кленова.

23. Могиланский Н.К. Материалы для указателя литературы

по Бессарабии. Кишинев: Тип. Губ. правл., 1912. 40 с.

24. Драганов П.Д. Bessarabiana: Ученая, литературная и худож. Бессарабия, то есть алфавитный библиографический указатель архивных первоисточников, авторских книг, статей и вообще литературы на всех европейских и некоторых азиатских языках о Бессарабии. Кишинев: Типо-лит. Ф.П. Кашковского, 1911. 278 с.

09.05.2020

Список иллюстраций:

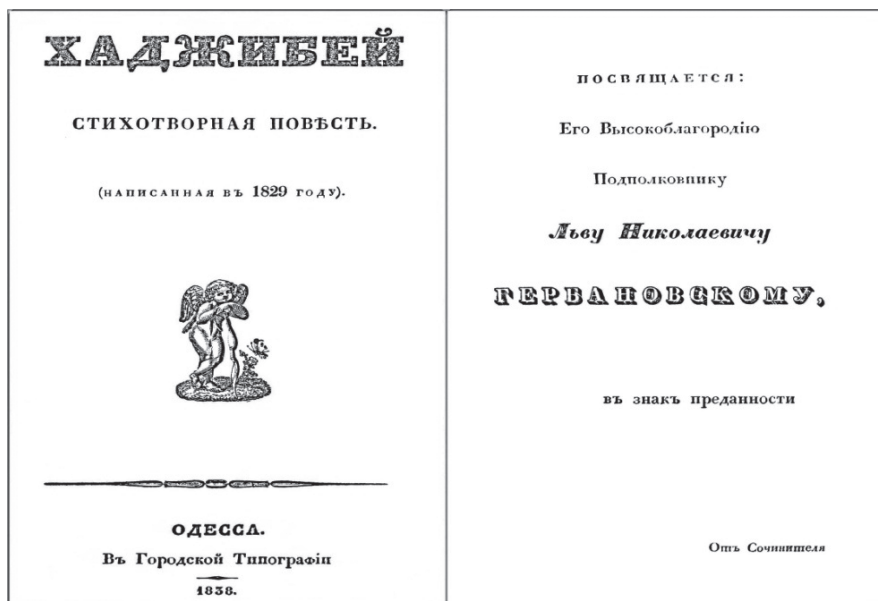
Рис.1. Титульный лист и посвящение стихотворной повести «Хаджибей» (1838 г.)

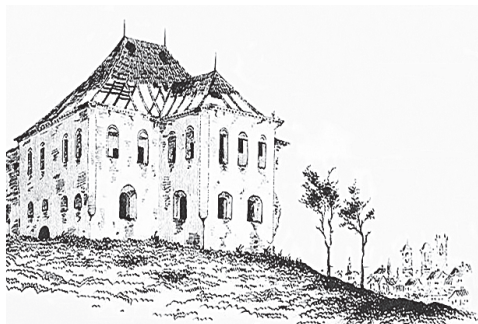
Рис. 2. Бывший дом Инзова в Кишиневе в 1854 г. (Архив АН РАН. Ф. 543. Д. 941. Л. 38).

Рис. 3. Рисунки к статье «Новый обвал в Одессе» (1848 г.)

Рис. 4. Район обвала 1848 г. и дача Фонтана на Генеральной карте г. Одессы, 1864 г.

Рис. 5. Вид оползня в Одессе 1834 года (a-b – части дома; c – поднывшееся морское дно).

*Домъ Ивана Ивановича Бессараба Числова,
за котораго зиналъ Буржиса, въ Пинкхотъ Своя
въ Кишиневѣ. Въ ономъ домѣ — турки издѣлывали.
Тамъ, говорять, ома мѣстнаго Чубана — Смеръ 1889, въ декабрь.*

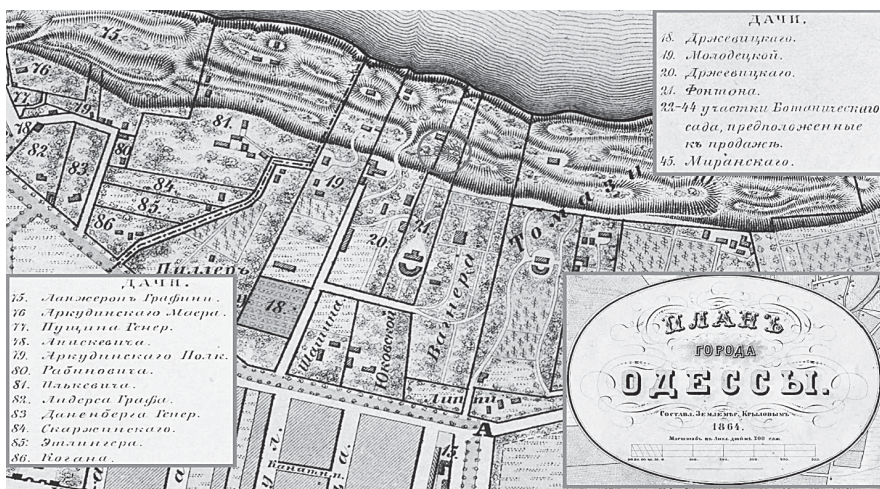
Домъ И. Н. Инзова въ Кишиневѣ.

Осѣмля строилъ.

Обрушенный нѣтъ.

ВІДЪ ОБВАЛА БЛИЗЪ ГОРОДА ОДЕССЫ.

*Сергій Аргатюк, краєзнавець (с. Прилиманське).
Ігор Сапожников, доктор історичних наук,
Інститут археології НАНУ (м. Чорноморськ)*

ГЕНЕРАЛ Г.А. ГАГЕНМЕЙСТЕР ТА ЗАСЕЛЕННЯ ОКОЛИЦЬ ХАДЖИБЕЯ – ОДЕСИ В КІНЦІ ХVІІІ ст.

*«Гагенмейстера позбавили
права на честь і добре ім'я»
П.А. Фейербах*

Складні та неоднозначні процеси заселення та освоєння земель Північно-Західного Причорномор'я наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ ст., які характеризувалися неодноразовими кардинальними змінами етнічного складу населення, здавна привертають увагу дослідників. Виклики сьогодення стимулюють істориків і краєзнавців знову і знову звертатися до цієї теми, зокрема задля встановлення «дат народження» тих чи інших поселень. Автори статті також повернулися до неї тому, що в наших попередніх працях практично «за лаштунками» лишилась низка біографій особистостей, які мали стосунок до освоєння Південно-Західного краю України. В цій статті йдеться про людину, яка зробила чималий внесок в історію трьох населених пунктів: Великодолинського, Малодолинського та Овідіюполя.

Густав Андріянович (Астафій Андрійович) Гагенмейстер (близько 1743 – 1805) [1. 62] походив з ліфляндських дворян герба «Гаген» (Рис. 1) [2. 123]. Службу в російській армії він розпочав у 1763 р. (є дані і про 1765 р.). В подальшому отримував звання: секунд-майора (01.01.1781 р. і числився по 3-му гренадерському полку понад комплект) [3. 166]; прем'єр-майора у Дніпровському піхотному полку (28.06.1783 р.) [4. 99]; підполковника (01.01.1786 р. і у 1788 р. очолював 3-й гренадерський батальйон Катеринославського корпусу) [5. 106]; полковника (14.04.1789 р.) [6. 117].

Хоча за віком він мав змогу брати участь ще у російсько-турецької війні 1768-1774 рр., поки що нам вдалося знайти лише факти його біографії, пов'язані з війною 1787-1791 рр. Так, під

Очаковим Г.А. Гагенмейстер командував 1-м батальйоном Катеринославського єгерського корпусу і брав участь у триденній битві 16-18 червня 1788 р. з нищення турецького флоту в Дніпро-Бузькому лимані [7. 26]. За це він отримав військовий орден Святого Георгія 4 ступеню 31.07.1788 р. [8. 187] і в подальшому вказувався як його кавалер [9. 112].

В ході штурму Очаківської фортеці 6 (17) грудня 1788 р., коли армія Г.О. Потьомкіна була розділена на 6 колон, Г.А. Гагенмейстер з єгерями знаходився у 2-й колоні. Загальне командування над 1-ю (генерал-майор П.О. Пален) і 2-ю (бригадир С.Л. Львов і полковник В.С. Байков) колонами було покладено на генерал-поручника і принца В.А. Ангальт-Бернбургського. Останній мав завдання зайти з південно-західного боку, захопити ретраншемент, розсіяти противника.

Колона П.О. Палена повинна була взяти замок Гасан-Паші, що прикривав одну з головних брам Очаковської фортеці з півдня. Її діям сприяла 2-а колона: В.С. Байков, якому підпорядковувалися два батальйони катеринославських єгерів, маршем пройшов фас нагорного ретраншементу, вибив противника, який засів у руїнах прилеглої Нової Слободи, і побачивши, що турки у великій кількості прямують до колони П.О. Палена, – терміново надіслав йому в підмогу 400 єгерів підполковника Г.А. Гагенмейстера, які й врятували ситуацію [10. 198-199].

П.О. Пален, у свою чергу, штиковою атакою зайняв увесь нижній ретраншемент, захопив Гасан-Пашу і вирушив в бік цитаделі, але в цей момент на нього з верхнього передмістя напала ватага турків. Але тут вчасно надійшла допомога: ескадрон катеринославських кірасирів та 400 єгерів. 1500 турків склали зброю, а тоді було взято і всю фортецю [11. 157-158].

Після цього Г.А. Гагенмейстер брав участь у боях з турками в Молдавії, Бессарабії та біля Дунаю. З 1789 р. полковника призначили командиром Олексопольського піхотного полку [12. 117]. Під час штурму Ізмаїла 21 грудня 1790 р. цей полк входив до другої колони військ під командою бригадира і чорноморця, козацького отамана З. Чепіги, яка разом з Гребною флотилією Й.М. де Рібаса вела наступ з боку Дунаю [13. 544-545].

Наприкінці 1790 – початку 1791 р. Г.А. Гагенмейстер був комендантом Кілійського посту, виконуючи доручення генерал-поручика і коменданта Ізмаїльської фортеці М.І. Кутузова. Зокрема, він займався постачанням продовольства та зрिटтям Кілійської фортеці. Йому довелося розподіляти рибні промисли Дунаї (біля Ізмаїлу і Кілії) між армійцями, чорноморськими козаками та православними монастирями, нерідко захищаючи місцевих старовірів-пилипонів та козаків-некрасівців. Треба зазначити, що права на риболовлю в кілійських гирлах Дунаю в той час часто порушувались [14. 114].

Влітку 1791 р., виконуючи наказ М.І. Кутузова від 1 червня, А.Г. Гагенмейстер очолив 5-е військове каре (складалося з Полоцького полку, батальйону Олексопольського полку і 2 гармат) та вирушив разом з іншими полками з Кілії та Ізмаїлу до переправи через Дунай біля Тульчі [15. 95-98, 103, 111]. Перебравшись на правий берег Дунаю, ці війська 3 червня атакували турків та розбили «знаний корпус противника» (до 20 тис. турків, татар, некрасівців і запорожців) в укріпленому таборі біля Бабадагу. Переможцям дістався увесь табір з обладнанням та наметами, 8 гармат і прапори [16. 1302].

У рапорті М.І. Кутузова від 11.06.1791 р. зазначено: «Лівий фланг складався з каре Полоцького полку, з батальйоном Олексопольського під командою підполковника і кавалера Андрія Міллера і другого з Херсонського гренадерського полку під командою прем'єр-майора князя Мишецького, обидва каре під начальством полковника і кавалера Гагенмейстера» [14. 114].

З весни 1792 р. Г.А. Гагенмейстер зі своїм полком і підпорядкованими йому командами перебував у зруйнованому війною Аджидері (майбутньому Овідіюполі). Тут, згідно припису Катерини II від 22 травня 1792 р., на зимні квартири планували розмістити три тисячі вояків «...і по цьому числі нинішнім літом збудувати на перший випадок землянки або хоча б мазанки для рядових, так і їх начальників». Отримавши наказ 6 липня, Катеринославський генерал-губернатор В.В. Каховський особисто виїхав до Аджидеру, щоби обрати місце для казарм. Він також Дні-

стром доправив туди ліс і виписав з Ясів трьох каменярів для керівництва роботами [17. 91].

Таким чином, інженерна команда і солдати Олексопольського полку почали будівництво казарм, а потім і масштабні підготовчі роботи зі зведення Аджидерської (з 1795 р. – Овідіопольської) фортеці.

Тут, як і в Кілії, Г.А. Гагенмейстер виконував роль коменданта. Це витікає з рапорту полкового осавула Височини полковнику Саві Білому, що до транспортування до Дністровського лиману 25 човнів, збудованих на Дунаї. 30 червня 1792 р. вони прибули до Аджидеру для дооснащення і були здані по ордеру «Олексопольського полку полковнику і кавалеру Астафію Андрійовичу Гагенмейстеру», згідно припису генерал-аншефа М.В. Каховського [18. 475-476]. Справа в тому, що ці човни спочатку планувалося передати Дністровській гребній флотилії, але майже усі вони були використані для перебазування козаків Чорноморського Коша до Тамані, де і залишилися [17. 144-145].

Як видно з «Плану Гаджидерських укріплень...» інженера і підполковника Ф.П. де Волана 1794 р., казарми для вояків і будинки для полкового начальства збудовані в Аджидері у 1792 р. саме Олексопольським піхотним полком (Рис. 2, 1) [19]. Вони знаходилися на лівому березі балки Скурта (в районі будівлі колишнього професійно-технічного аграрного училища по вул. Т.Г. Шевченка і далі на північ протягом близько 350-400 м). Солдати полку, особливо гренадери, були задіяні також на будівництві Аджидерської фортеці та інших об'єктів майбутнього міста⁴.

З кінця 1792 р. до розташованого «на зимових квартирах» Олексопольського полку в Аджидері долучився й Троїцький полк (в кожному було по два батальйони). Однак через велику кількість хворих і значну смертність серед солдатів, викликаних незадовільним станом казарм, 20 серпня 1793 р. командування вирішило відвести Олексопольський полк до Балти, а Троїцький полк – до с. Дмитрополь Єлисаветград-

⁴ Варто додати, що на цьому плані ще діючою позначена православна (козацька – ?) церква Аджидера, яка розташовувалась в долині балки в районі сучасного ринку Овідіополя (Рис. 4).

ського повіту [17. 171-172]. Означені казарми та інші будівлі використовувались Олексопольським полком протягом не більше одного зимового сезону і двох літніх сезонів 1792 і 1793 рр., а з ними, принаймні час від часу, перебував тут і Г.А. Гагенмейстер.

Згодом Г.А. Гагенмейстер отримав чин бригадира (24.11.1794 р.) [20. 129]; а потім генерал-лейтенанта по інфантерії (16.01.1799 р.) [21. 16]. 3 грудня 1796 р. він був призначений шефом Олексопольського полку, коротка історія якого така: полк з назвою Олексіївський був створений у 1730 р. з Ландміліційних (Закамських) полків, сформованих з одnodворців Казанської губернії. 1784 р. полк назвали Олексопольським мушкетерським, і у 1796 р. він складався з двох батальйонів і двох гренадерських рот. На 1797 р. полк квартирував у м. Вознесенську. З 31 жовтня 1798 р. він отримав назву Мушкетерський Гагенмейстера. У квітні того ж року полк перебував у зведеному загоні при м. Вознесенську, а в кінці того ж року – в складі Дністровської інспекції з квартирами у містечках Немирів та Брацлав.

З початком військових дій проти французів в Італії і Швейцарії полк увійшов до корпусу генерала І.В. Гудовича, який повинен був діяти на Рейні [22. 64, 87, 99]. У вересні 1799 р. полк квартирував у містечку Киселівка Волинської губернії [23. 313].

Різка критика правління Павла I з боку високопосадовців і військових, в тому числі І.В. Гудовича, викликала у імператора лють, і він відправив більшість з «критиків» у відставку або заслання. 26 червня 1800 р., за указом Павла I, Г.А. Гагенмейстера виключили з армії із формулюванням «як непридатного до служби». Йому задали те, що він у свій час «відібрав у мешканців містечка Немирів усі пожежні драбини до себе на конюшні, і коли йому доповіли про раптову пожежу у вказаному містечку, дав наказ своїй команді про гасіння його з крайнім нехтуванням, від чого рядові не намагалися гасити вогонь, а опустилися до грабунків і деяких знайдено задушеними в погребях, бо не мали сил вийти з них з награваним». Тим же наказом новим шефом полку був призначений полковник лейб-гвардії М.О. Ловейко (з підвищенням

до звання генерал-майора) [24. 158-159].

Подальша доля нашого героя склалася невдало. 18 серпня 1800 р. генерал-прокурор П.Х. Оболь'янинов оголосив Сенату указ Павла I та зачитав інформацію про нестачу казенних речей і коштів на суму 10453 руб. 89 коп. у мушкетерському генерал-майора Ловейка полку, виявлену при його передачі від Г.А. Гагенмейстера. Правлячий Сенат ухвалив «стягнути з останнього означену суму, а усім губернським правлінням, городничим і Земським судам приписав указами, щоби вони, де тільки виявлять майно генерал-лейтенанта, конфісковували його і накладали арешти і заборони на купчі та закладні, а також стягували розтрачені кошти і передавали їх до Військової колегії» [25. 1]. Але, яке майно мав відставний генерал – невідомо.

На сьогодні нам практично нічого не відомо про місце народження і смерті, а також про сімейний стан Г.А. Гагенмейстера. Відомо, що в його полку унтер-офіцером служив його родич (можливо син), який 01.07.1799 р. отримав звання прапорщика [26. 145], а 01.01.1800 р. призначений ад'ютантом шефа полка [24. 2]. Не виключено, що родичем Г.А. Гагенмейстера був і Леонтій Андріанович Гагенмейстер (Людвиг Карл Август фон Хагемейстер; 1780–1833 рр.), який був військовим моряком та відомим мореплавцем⁵.

1805 року Г.А. Гагенмейстер помер у віці близько 60 років [27. 461]. Як згодом повідомив доктор кримінального права П.А. Фейербах: «Гагенмейстера позбавили права на честь і добре ім'я» [28. 69].

Звернемо увагу на дачу Г.А. Гагенмейстера, яка була на розташована на теренах нашого краю. Після російсько-турецької війни 1787-1791 рр. перші поселення на території сучасних сіл Великодолинське і Малодолинське виникли у 1792 р., і їх поява не була пов'язана з німецькими колоністами. Очевидно, що знайомство Г.А. Гагенмейстера з В.В. Каховським та Ф.П. де Воланом (особисто нарізав земельні ділянки) дало свої результати у вигляді отримання генералом значного земельного наділу в зручному місці вздовж поштової дороги від Одеси до Аджидеру.

⁵ Чимало даних про нього легко знайти в Інтернеті.

Вже на початку межування колишньої області Озу (Єдисан), 1792 р., Г.А. Гагенмейстер отримав земельну дачу №28: (4500 десятин придатної і 50 дес. непридатної землі) по обох берегах р. Акаржа і правому боці Сухого лиману [29]. Номер дачі змінювався кілька разів, крім того, спочатку відлік земельних дач розпочинався від Хаджибею, який був запланований як повітове місто, а потім від Тирасполя (став ним з 1795 р.).

На сьогодні вкоренилася думка, що до російсько-турецької війни 1787-1791 рр. Буго-Дністровське межиріччя було заселено нечисленними татарами, а життя тут поживалося тільки з приходом російської влади. Однак факти демонструють зовсім іншу картину навіть на цьому незначному за площею клаптику землі.

Доведено, що на берегах річки Акаржі населення існувало до російсько-турецької війни 1787-1791 рр., оскільки «розорені татарські села» вздовж правого берега долини Дальника (Сухого лиману) були зафіксовані тут на карті 1772-1774 р. Вже в ході бойових дій, у 1769 р. запорожці пограбували тут аули Буркут, Єсебой та Камбаль [30. 24], один чи два з яких могли розташовуватись на землях вказаної дачі [31. 66].

Згодом один з цих аулів відновили кримські татари, яких російська влада змусила залишити рідну землю у 1783-1784 рр. Цей факт навів А.Ж. де Лафітт-Клаве, у 1787 р. описуючи долину «Акарта-Дере» на шляху від Гаджи-Дере (сучасного Овідіюполя) до Коджа-Бею (Одеси) – в 3 км, справа від дороги, «татарське село з назвою Крим» [32. 83-84]. Важлива інформація є також у нотатках Ф.П. де Волана 1791 р.: «В її [долині Дальник] боковій долині Акарча є доволі повноводне джерело, що утворює швидкий струмок, який може рухати кілька млинів. Струмок впадає до озера [Сухого лиману] в 3 верстах від витоку. Ця невелика долина колись інтенсивно оброблялась... Тут існували два великих татарських села, назви яких не збереглися. На степових підвищеннях й досі є сліди обробки землі від вирощування збіжжя. Ґрунт однаково родючий до самого берега моря» [33. 133]. Щоправда, оглядова карта того ж автора не повною мірою відповідає сказаному, оскільки на ній зображено село з назвою Акаржа

на правому березі однойменної балки та на південь від «Гаджидерської дороги», тобто в районі майбутнього с. Великодолинське (Рис. 3).

Свого часу один з авторів статті відмітив, що з локалізацією долини «Акарта-Дере» (або «Акарча») нема проблем, бо це сучасна річка Акаржа, а аул Крим знаходився на території сучасного с. Малоодолинське на мисі, утвореному лівим берегом Сухого лиману і правим берегом Малоодолинської балки, де були виявлені його археологічні залишки [30. 22, 68]. Там у 1902 р., після дощів, з урвища над Сухим лиманом вивалився скарб – «510 мідних турецьких жетонів [монет], кожен розміром з копійку» [34. 60].

Свідчення А.Ж. де Лафітта-Клаве підтверджує досі майже невідомий історикам «План окрестностей Гаджибея с показанием подробной ситуации» 1792 р. з «Атласу В.В. Каховського» [35. 87-88, 93]. На ньому видно залишки кількох дрібних татарських поселень в «овраге Акержа» (район с. Великодолинське на карті відсутній), а на обох берегах «оврага Малая Акержа» (б. Малоодолинська) позначено і підписано «Раз:[оренное] селище Акержа» (Рис. 4). Останнє поселення присутнє і на «Генеральном плане уезда №3» того ж Атласу і входило у межі земельної дачі №28.

Саме на залишках цього татарського селища і виникло перше українське поселення. У відомості 1793 р. на дачі полковника Г.А. Гагенмейстера (№30 площею 6050 дес.) мешкало 34 особи (28чол. і 6 жін.) [36. 63]. За відомістю, складеною священиком Р. Івановим у грудні 1793 р., в селі «над Дальницьким лиманом расстоянием... до Аджибея в 15 верст» у 17 дворах було 58 осіб (44 чол. і 14 жін.) [37. 27]. Така характеристика дає можливість чітко пов'язати цей населений пункт з с. Малоодолинським.

У відомості 1798 р. на дачі №24 (площа по документу 5000 дес., без документу 1500 дес.; Рис. 7) дані про населення відсутні, проте вказане: «село Гагенмейстеровка полковника і кавалера Густава Гагенмейстера» [38. Арк. 38 зв.]. Єдиним картографічним джерелом, де приблизно позначено село з цією назвою, є «Карта Вознесенського намісництва» 1796 р. (Рис. 5) [39]. На датованій тим же роком «Гидрографической

карте де Рибаса» [40] присутнє невелике село по обидва боки Овідіопольської дороги, поштова станція, а біля Сухого лиману (озера Дальник) – «д.[еревня] Дальник» (Рис. 6), яке і є с. Гагеймстеровим. Судячи з усього, більш-менш сталі назви за двома селами цієї дачі – Гакержія (Велика Акаржа) та Євстафіївка (Астафіївка, Гагенмейстера) закріпилися близько 1800 р. (Рис. 7).

Про подальшу історію дачі Г.А. Гагенмейстера відомо наступне. Ще у 1798-1799 рр., під час перебування з полком у м. Немирові її власник познайомився з магнатом цього містечка. Невідомо яким чином, але з цього часу дача перейшла у власність графа Вінцента (Вікентія) Потоцького. Слід підкреслити, що після цього заселення дачі, розпочате Г.А. Гагенмейстером, продовжив новий власник. Однак сам він напевно чи тут бував, відрядивши наглядати за дачею управителя Дем'яна Ходановського (див. нижче).

Першу згадку про заселення Акаржі новими мешканцями зробив П.О. Сумароков, який 27 липня 1799 р. занотував: «Вийшовши з Одеси, я повернув до Дністра, де перша [поштова] станція Акарджі, в степу заснована, відстань від неї [до Одеси] 21 верста, біля якої селиться слобода пана Потоцького; а за нею за 15 верст знаходиться місто Овідіополь» [41. 222].

У відомості 1801 р. читаємо: «дача №24: деревни Гакержія и Астафіївка генерал-майора и кавалера Густава Гагенмейстера, землі по документу 4500+50 дес.», а також вказано населення за ревізією 1795 р. – 72 осіб (49 чол. та 23 жін.), а нижче: «...да без документу числиться [землі], коєю владеєт граф Винцентий Потоцкий немировский 1500 дес.» [42. арк.71]. Таким чином, у 1801 р. на дачі офіційно існувало два села, але кількість їх населення показувалась сумарно.

Ми не можемо назвати тих, хто мешкав на дачі Г.А. Гагенмейстера з 1793 р. Єдину згадку про власника дачі містить метрична книга Овідіопольської церкви Св. Миколая за 1798 р. На 1 вересня є запис про хрещення Семена, сина Пилипа Тритяна, підданого слободи Євстафіївки «г-на генерала Гагенмейстера» [43. арк. 72] .

В пізніших метричних книгах тієї ж церкви є дані про період, коли дача належала В. Потоцькому. До 1799 р. відно-

ситься запис про смерть 18.11 – Василя, 9-річного сина Пилипа Третяка – підданого слободи графа Потоцького [44. арк. 61 зв.]. У 1800 р. були хрещені: 01.01 – Анастасія, донька Пилипа Яковлева (хрещена Степанида Дудівляєва); 05.05 – Єремій, син Андрія Осипова (хрещений одеський міщанин Федір Нерубайський); 01.08 – Соломія, донька Григорія Печача слободи Євстафіївки (хрещена Ксенія, дружина Стефана Олексієва); 09.10 – Степанида, донька Федіра Приходченка (хрещена Ірина, дружина Григорія Алченка) [45, арк. 34 зв.-35 зв.]. У 1801 р. хрещені: 23.01 – Григорій, син Корнелія Вертути (хрещ. Трохим Симиренко); 26.02 – Василь, син Семена Ткача (хрещ. одес. міщ. Іван Соболев); 2.05 – Афанасій, син Прокопа Іванченка (хрещ. одес. міщ. Іван Андрійович); 18.05 – Пелагія, донька Феодосія Андрущенко (хрещ. Пилип Чесноков); 7.07 – Марія, донька Івана Шинкаря (хрещ. Софія, дружина гусара Ольвіопольського полку Зверкова); 17.08 – Антоній, син управителя Дем'яна Ходановського (хрещ. одес. міщ. Ф. Нерубайський); 20.08 – Васса, донька Романа Макухіна (хрещ. Євдокія, дружина одес. міщ. Івана Коваленко); 1.10 – Ананій, син Якова Кашуби (хрещ. біляївський поселанин Яків Лисенко), 6.10 – Юстина, донька Тараса Довганенко (хрещ. Марія, дружина Пилипа Третяка), 14.10 – Параска, донька Микити Левенця (хрещ. Пелагея, дружина купця Івана Старища); 26.10 – Параска, донька Гаврила Шкарапути (хрещ. Ірина, дружина одес. міщ. Григорія Доки); 21.11 – Михайло, син Якова Приходько (хрещ. купець Параскев Варнолов); Яків, син Івана Верховода (хрещ. Іван Ткач); 5.12 – Андрій, син Константина Маркушенко (хрещ. овід. міщ. Феодосій Купченко). Вінчані 1801 р.: 13.01 – Кіндрат Третяков з підданою Параскою (свідки: Андрій Осипов, Іван Кучеров); 25.01 – Костянтин Маркушенко з підданою Івановою донькою міщ. Івана Ткача (свідки: купець Кузьма Єрин та Іван Іванов); 11.10 – одес. міщ. Микита Куліченко з Феодосією, донькою підданого Семена Ткача (свідки: Бурлака Алгуса, Беленко Андрій Осипович).

Померли 1801 р.: 09.01 – 1-річний Григорій, син Корнелія Вертути; 5.02 – 1-річний Василь, син Власа Берданко; 6.03 – 6-річна Анастасія, донька Семена Ткача; 10.08 – 2-річний Да-

нило, син Івана Ткача; 22.11 – 75-річний Василь Приходько [46, арк. 216 зв.-222 зв.].

У 1802 р.: хрещена [дата затерта] жовтня – Параскева, донька Микити Шинця (хрещ. Євдокія, дружина [ім'я затерто] Левченкова); 18.10 – Параскева, донька Кіндрата Люльки (хрещ. Ірина, дружина Григорія Сенченки); 10.10 – Михайло, син Григорія Морозова (хрещ. одес. міщ. Микита Нерубайський). Вінчалися 1802 р.: 12.01 – одес. міщ. Роман Брижатов і Параскева, донька підданого слободи графа Потоцького Максима Туфи (свідки: тієї ж слободи піддані Іван Ткач і Степан Приходько); 14.01 – Григорій Матіященко з дівцею Євдокією, підданого тієї ж слободи Федора Барана (свідки – Трохим Смирненко і Іван Борисов); 10.10 – Афанасій Чернат з Уляною, донькою Михайла Непристайкова (свідки: міщ. Микита Легенев і Степан Олексіїв). Померли того ж року: 15.10 – дворічна Юстина, донька Тараса Долгана [47, арк. 45-47 зв.].

Відкритим лишається питання щодо причин доволі швидкого зростання населення досліджуваної дачі у 1793-1798 рр. Якщо В. Потоцький, який мав понад 50 поселень та фільварків тільки у Брацлавському повіті Подільської губернії [48. 26-27], міг перевести сюди частину своїх селян, то Г.А. Гагенмейстер навряд чи міг таке зробити. Скоріше за все, на його дачу приходили селяни з «дозволених місць» (Правобережної України), або він, під виглядом «вихідців з-за кордону» чи колишніх чорноморських козаків, приймав біглих кріпаків. Цьому сприяла близькість Одеси, куди тягнулися втікачі.

Як видно з метричних книг, більшість селян мали українські прізвища і, вочевидь, вважалися підданими Г.А. Гагенмейстера (потім В. Потоцького) номінально. Що стосується козацьких коренів, то Федір Нерибальський згадується серед чорноморців [49. 193], а прізвище Брижатий відоме тим, що у с. Татарці (Прилиманському) мешкав колишній козак Ілля Брижатенко (на той час записаний одеським міщанином), який 13.10.1809 р. одружився з Марією Буєцькою [50, арк. 73].

Після рішення поселити у Тираспольському повіті німецьких колоністів, одеський градоначальник А. де Рішельє

запропонував 6 жовтня 1803 р. придбати для них вже заселені дачі В. Потоцького (№24) і пустош генерал-майора І. Кислинського (№25). 17.10.1803 р. вийшов указ, дозволяючий купити дачу №24.

У листопаді 1803 р. ділянки для поселення колоністів оглянули депутати від шести груп прибулих німців разом з членом Контори опіки І.С. Брігонці і тираспольським повітовим землеміром А. Шаржинським [51. 103-104]. Тоді ж останній склав викопіровку з Генерального межового плану, на якому показані три земельні ділянки (№№23-25) з суміжними землями, а також селами Гакержія і Єфстафіївка (Рис.7).

Розпорядження про передачу ділянки І.А. Кислинського до відання Контори опіки було дано 5 березня 1804 р. Але тут з'ясувалося, що ділянка В. Потоцького не може поступити до казни, оскільки граф мав казенні борги і тому для продажу ділянки повинні були відбутися публічні торги. Щоб не втрачати час, 13 квітня 1804 р. було прийнято компромісне рішення: передати ділянку у розпорядження Контори опіки, а тим часом провести продаж, оцінивши майно, об'явити землю «за казною», повідомити про це міністра фінансів, щоб він виключив суму оцінки з суми боргу В. Потоцького. Вже наступного дня вирішили й долю селян Гакержії та Євстафіївки. У спеціальному рескрипті було заявлено, що бажано було б залишити їх на цій землі, але дозволялося й переселення у найближчі державні поселення, з виплатою належної допомоги. Більшість селян дачі вирішила переселитися в інші місця, на що було дано дозвіл [51. 105-106].

Згодом на земельній дачі В. Потоцького виникли відомі німецькі колонії Грос-Лібенталь на місці слободи Акаржа (сmt Великодолинське Овідіопольського району) і Клейн-Лібенталь у Єфстафіївці (с. Малодолинське, підпорядковане м. Чорноморськ). Пізніше на північ від земель Грос-Лібенталю була «поселена» колонія Нейбург (Новоградківка Овідіопольського району), а на дачі І. Кислинського, приєднаний до колишньої ділянки В. Потоцького, були засновані колонії Петерсталь і Йозефсталь (сс. Петродолинське та Йосипівка

Овідіопольського району) [52. 94]. Що стосується «дат народження» Малоодолинського та Великоодолинського, то вони напевне існували до 1768 р., але найраніші документальні (письмові) згадки про них датуються: перша – 1787 р. (записки А.Ж. де Лафїтта-Клаве), а друга – 1791 р. (карта Ф.П. де Волана).

Література:

1. Сапожников І. Гагенмейстер Г. // Овідіопольський район: енциклопедичний довідник. Одеса – Овідіополь: ВМВ, 2011. 716 с.
2. «В щите герба на красном поле – ножницы для стрижки овец». См.: Гербовник дворянских родов Царства Польского. – Ч. II. Варшава: Тип. С. Оргельбранда, 1853. 238 с.
3. Список Воинскому департаменту и находящимся в штате при войске, в полках, гвардии, в артиллерии и при других должностях генералитету и штаб-офицерам, також кавалерам военного ордена и старшинам в иррегулярных войсках на 1782 год. СПб.: При Гос. военной коллегии, 1782. 258 с.
4. Список Воинскому департаменту... на 1785 год. СПб., 1785. 207 с.
5. Список Воинскому департаменту... на 1788 год. СПб., 1788. 255 с.
6. Список Воинскому департаменту... на 1792 год. СПб., 1792. 475 с.
7. Грибовский А.М. Собрание разных полученных от главнокомандующих армиями и флотами ко двору донесений. Ч. 1. СПб.: При. Имп. Академии наук, 1789. 161 с.
8. Шабанов В.М. Военный орден святого Великомученика и Победоносца Георгия. Именные списки 1769-1920. Москва: Русский мир, 2004. 922 с.
9. Придворный календарь на 1799 года. СПб.: Тип. Гл. управления уделов, 1898. 204 с.
10. Петров А.Н. Вторая Турецкая война в царствование императрицы Екатерины II. 1787-1791 г. Т. 1: 1787-1789 гг. СПб.: Тип. Р. Голике, 1880. 300 с.
11. Богданович М.Н. Походы Румянцева, Потемкина, Суворова в Турции. СПб.: Тип. Э. Веймара, 1852. 294 с.
12. Список Воинскому департаменту... на 1792 год. СПб., 1792. 207 с.

13. А.В. Суворов. Документы. / Г.П. Мещеряков (ред.). Т. 2. Москва: Воениздат, 1951. 688 с.

14. М.И. Кутузов. Документы. / Л.Г. Бескровный (ред.). Т. 1. Москва: Воениздат, 1950. 794 с.

15. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. / И.И. Дмитренко (сост.). Т. 2: 1787-1795 гг. СПб.: Тип. Штаба отд. Корп. жандармов, 1896. 475 с.

16. Екатерина II и Г.А. Потемкин. Личная переписка (1769-1791). Москва: Директ-Медиа, 2010. 1414 с.

17. Аргатюк С.С., Левчук В.В., Сапожников И.В. Аджидер – Овидиополь: очерки по археологии и истории города и крепости. Одесса: тип. М.А. Бондаренко, 2015. 312 с.

18. Сборник исторических документов по истории Кубанского казачьего войска. Т. III: 1787-1795 гг. СПб.: Тип. Штаба отд. Корп. жандармов, 1896. 799 с.

19. «План Гаджидерских укреплений с показанием проведенных работ ноября с 1-го 1793-го года по первое ноября 1794 года...» // Російський днржавний військово-історичний архів. Ф. 349. Оп. 27. Спр. 24. Копія надана А. Ізотовим.

20. Список воинскому департаменту... на 1795 год. СПб., 1795. 515 с.

21. Копии с высочайших его императорского величества приказов, отданных в С.-Петербурге 1799 года. СПб.: Тип. Гос. Военной коллегии, 1816. 386 с.

22. Милютин Д. История войны 1799 года между Россией и Францией в царствование императора Павла I. Т. III. СПб.: Тип. Имп. Академии наук, 1857. 670 с.

23. Столетие Военного министерства. 1802-1902 / Д.А. Скалон (ред.). Т. 4: Главный штаб. Ч. 1. Кн. 1. Отд. 1. Комплектование вооруженных сил в России до 1802 г. Истор. очерк. СПб.: Тип. М.О. Вольфа, 1902. I-VI, 317 с.

24. Копии с высочайших его императорского величества приказов, отданных в С.-Петербурге 1800 года. СПб.: Тип. Гос. Военной коллегии, 1816. 394 с.

25. Указ Его императорского величества самодержца Всероссийского, из Московского губернского правления. Сентября 18 дня. 1800 г. Москва: Сенатская тип., 1800. 1 л.

26. Копии с высочайших его императорского величества при-

казов, отданных в С.-Петербурге 1799 года. СПб.: Тип. Гос. Военной коллегии, 1816. 386 с.

27. Высшие чины Российской империи (22.10.1721 – 02.03.1917): биографический словарь / Е.Л. Потемкин (сост.). Т. 1: А-Г. Москва: б.и., 2019. 628 с.

28. Уголовное сочинение доктора Павла Анзельма Фейербаха. СПб.: В медиц. тип., 1810. 122 с.

29. Ведомости четырех уездов, составляющих новоприобретенную область от Порты Оттоманской и присоединенную к Екатеринославскому наместничеству // Записки Одесского общества истории и древностей. 1875. Т. IX. С. 319-331.

30. Сапожников І.В. Хаджибей та Північне Причорномор'я 1780-х років. Іллічівськ: Елтон-2, 1999. 84 с.

31. Сапожников І.В. Край під владою Золотої Орди, Литви, Кримського ханства та Туреччини // Край Овідія: археологія та історія Овідіопольського району. Одеса: Астропринт, 2005. С. 51-79.

32. [Лафитт-Клаве А.Ж., де]. Описание пути от Константинополя до Очакова. СПб.: В тип. Ген. Штаба, 1821. 92 с.

33. Волан Ф.П. Описание земли Едисан // Наследие Ф.П. Де-Волана: Из истории порта, города, края. Одесса: Астропринт, 2002. 256 с.

34. Гошкевич В.И. Клады и древности Херсонской губернии. Кн. 1. Херсон: Тип. Юг, 1903. 178 с.

35. Сапожников И. Карты и планы Буго-Днестровской части Причерноморья последней трети XVIII века как археологические источники // Scriptorium nostrum. 2019. №1. С.81-110.

36. Аргатюк С.С. Початок освоєння Очаківської області у 1789-1793 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2016. Вип. 45. Т. 1. С. 50-69.

37. Лебединцев А.Г. Ханская Украина. Одесса: Славянская тип., 1913. 24 с., 1 табл.

38. Державний архів Херсонської обл. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 617.

39. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. Ч. II: с 1796-го по 1825-й год. Одесса: Гор. тип., 1838. 349 с.

40. Гидрографическая карта северным берегам Черного моря, означающую ныне состоящую границу между устьями Днепра и Днестра, на коей показана глубина, отмели и фарватер; в пользу

судоходства по Днепру, Бугу, Днестру и вдоль по берегам моря, с показанием способов как иметь коммуникацию по Черному морю с городами и портами: Херсоном, Николаевым, Очаковым, Одессою и Овидиополем. Снята и промерена Черноморского гребного флота и инженерного корпуса офицерами, находящимся при строении крепостей южной границы по повелению вице-адмирала и кавалера де Рибаса. 1796.

41. Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году с историческим и топографическим описанием всех тех мест. Москва: В унив. тип., 1800. 238 с.

42. Ведомость Тираспольскаго уезда казенных и помещичьих селений и земель с показанием числящихся десятин земли и обо-его пола душ // Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. 1. Спр. 1665. Арк. 70-80.

43. Метрика из Тираспольского духовного правления города Овидиополя в соборную Николаевскую церковь для записки родившихся, браком считавшихся и умерших за 1798 год // Державний архів Одеської обл. (ДАОО). Ф. 37. Оп. 3. Спр. 66.

44. Метрика из Тираспольского духовного правления города Овидиополя в соборную Николаевскую церковь для записки родившихся, браком считавшихся и умерших за 1799 год // ДАОО. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 71.

45. Метрика из Тираспольского духовного правления города Овидиополя в соборную Николаевскую церковь для записки родившихся, браком считавшихся и умерших за 1800 год // ДАОО. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 76.

46. Метрика из Тираспольского духовного правления города Овидиополя в соборную Николаевскую церковь для записки родившихся, браком считавшихся и умерших за 1801 год // ДАОО. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 80.

47. Метрика из Тираспольского духовного правления города Овидиополя в соборную Николаевскую церковь для записки родившихся, браком считавшихся и умерших за 1802 год // ДАОО. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 89.

48. Шенк Г. Життя на зламі століть. Вінниця: Нова книга, 2014. 264 с.

49. Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. Одесса: ОКФА, 1998. 270 с.

50. ДАОО. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 119. Арк. 73 (церква Св. Георгія с. Дальник)

51. Коновалова О.В. Выделение земель между Бугом и Днестром для иностранных колонистов и основание немецких колоний в первое десятилетие XIX в. // Немцы Одессы и Одесского региона. Сборник докладов, сделанных на международных научных конференциях в Геттингеме (Германия) / А. Айсфельд, Е.Г. Плесская (сост.). Одесса: Астропринт, 2003. С. 85-123.

52. Аргатюк С.С., Сапожников І.В. Минувшина багряних степів: Нариси з історії Овідіопольського району. Одеса: Астропринт, 2007. 568 с.

Підписи до ілюстрацій

Рис. 1. Герб «Гаген» [2.123].

Рис. 2. Казарми в Овідіополі, збудовані у 1792 р. Олексопольським полком (План 1794 р.; фрагмент).

Рис. 3. Оглядова карта з Атласу Ф.П. де Волана 1791 р. (фрагмент)

Рис. 4. Зруйновані татарські поселення на плані 1792 р.

Рис. 5. Село «Гагеймстера» на карті 1796 р. (фрагмент)

Рис. 6. Село Дальник (Гагенмейстерове) на карті Й.М. де Рібаса (1796 р.; фрагмент)

Рис. 7. Села Гакержія і Єфстафієвка на дачі Г.А. Гагенмейстера (1803 р.).

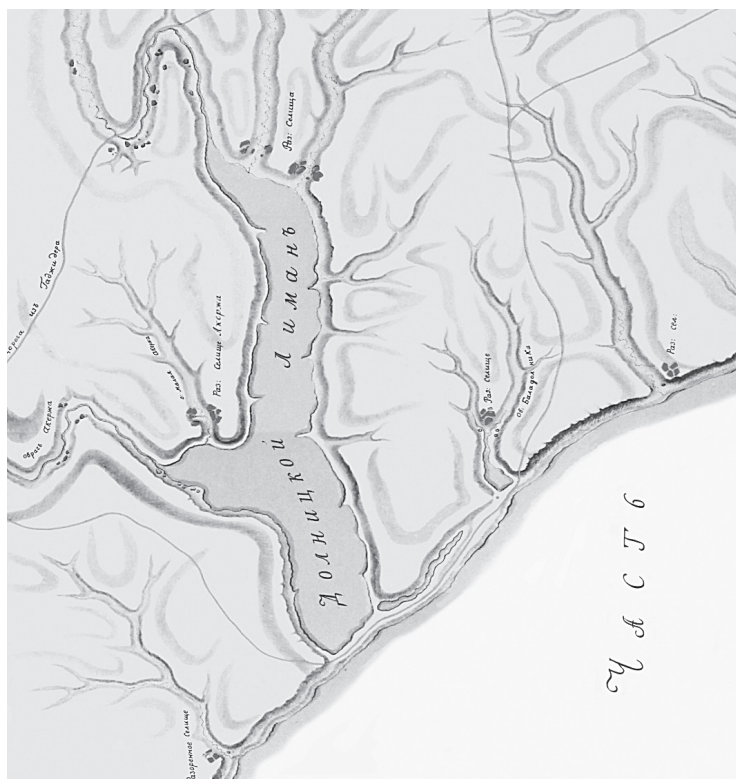
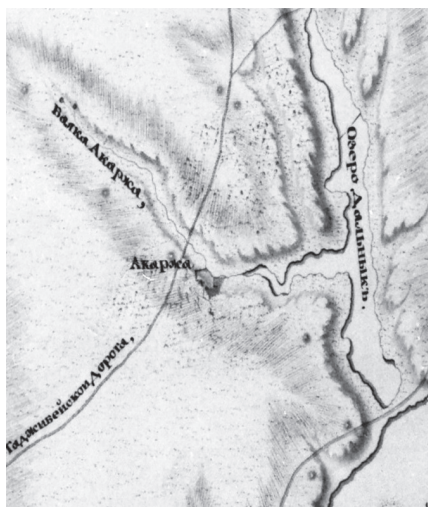
ГЕРБЪ

Г А Г Е Н Ъ.

HERB

Н А Г Е Н.

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

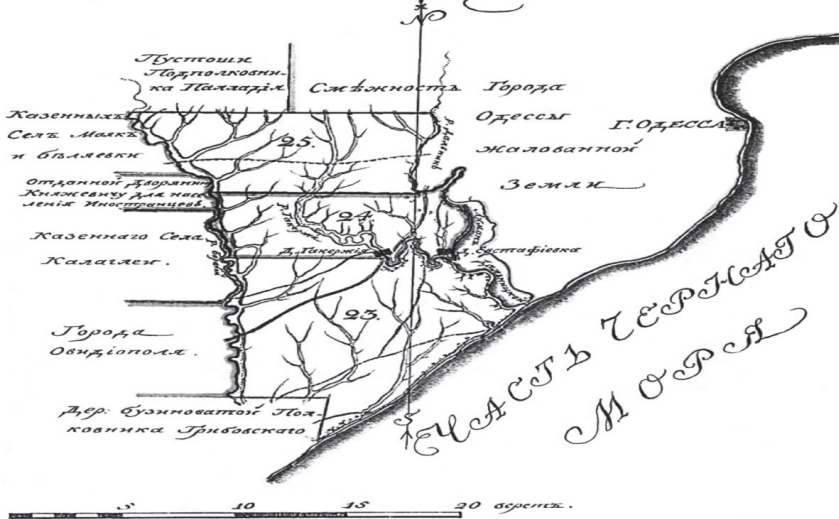

Скитировка съ генеральнаго Плана дачахъ состоящихъ въ Тираспольскомъ уѣздѣ:

№ 23 Земля отпущенная къ поселенію Грековъ и Абхазовъ, а по томъ отданная для поселенія сродны ковъ и дружныи иностранцовъ Капитану Петру Буконту Удобной 13403 неудобной 540 десятины.

№ 24 дер. Такежикъ и Сестаріевка Генералъ-Майора Таген-мейстера, кою владѣетъ Графъ Вицентій Поттоукий Удобной 6000 неудобной 30 десятины. душъ мужъ 49, женъ 93.

№ 25 Пустышь Генералъ-Майора Кавка Кисленскаго по документу Удоб.: 4500, неудобной 50; да безъ доку-менту укелителе: 1500 десятины.

Копированъ Тираспольскій Уездный Владелецъ Шереметевъ 1803 12го Мая

*Аліса Ложешник, кандидат історичних наук,
вчитель історії ОЗОШ №120.*

*Олександр Ложешник, випускник кафедри
історії України ОНУ імені І. І. Мечникова*

ЗАПОРОЖЦІ - ЧОРНОМОРЦІ НА ТЕРЕНАХ ОДЕЩИНИ

Розглядаючи історію запорожців та їх спадкоємців – чорноморців, не можна обминути історію Одеси, і, навпаки, досліджуючи історію Одеси, «натикаєшся» на величезну кількість артефактів, пов'язаних з козацтвом. Серед них:

Куяльницький лиман, на берегах якого розташовувалось чимало козацьких хуторів. Адже козаки селились ближче до Хаджибея, на лівому березі Водяної балки, поруч з криницями якісної питної води та «чудодійним» лиманом. За переказами, досить часто ті, що користувались лиманом, отримували деяке полегшення, а то й зовсім видужували.

Куяльницьке, або Сотниківське, кладовище, найстаріша могила якого датована 1771 р. – задовго до офіційного заснування міста Одеси. Існує дві версії того, чиї могили знаходяться тут. За однією з них – на кладовищі поховані запорожці, які втікали на Тилігул до турків, а оселились в околицях Хаджибея; за іншою – тут поховані козаки Чорноморського війська, яких оселив в Буто-Дністровському межиріччі Г. Потьомкін. Тут покійся й ті козаки, які штурмували Хаджибей під командуванням Йосипа де Рибаса та Антона Головатого.

Усатівський хутір, заснований заможним козаком Тимофієм Усатим. Велике Усатівське (козацьке) кладовище, де збереглися козацькі хрести на могилах запорожців.

«Печери» (наскельні помешкання) на схилах Шкодової гори, де проживали каменярі – козаки, що добували камінь для потреб міста, яке дуже швидко розросталось. Цікава й сама етимологія назви гори. За однією з легенд, тут колись проходив чумацький Молочний шлях. Мандрівникам було важко йти, вони скаржились і говорили: «Шкода, а не шлях».

Знаменитий дуб «Чорна ніч», який росте на проспекті Шевченка (біля Політехнічного інституту). За деякими пе-

реказами, його посадили козаки-вояки в 1792 р., прощаючись з козаками-нерубаями під час переселення на Кубань. Саме на цьому місці вони зібрались перед далекою дорогою, щоб вирішити, як добиратись до пожалуваних земель.

Залишки фортеці Хаджибей на Приморському бульварі, яка відіграла велику роль не лише в долі нашого міста, а й запорожців та їх нащадків – чорноморців, що неодноразово отримували під її стінами перемоги над ворогом. Так, 2 жовтня 1769 р. фортецю Хаджибей штурмував загін Семена Галицького, влітку 1770 р. під стінами Хаджибея зустрілись з ворогом козаки на чолі з кошовим отаманом П. Калнишевським. Щоправда, вперше фортеця підкорилась козацьким шаблям лише на початку 1774 р. Та з огляду на те, що за умовами Кучук-Кайнаджирського мирного договору, підписаного з Туреччиною 27 липня 1774 р., до Російської імперії відходили лише території Буго-Дніпровського межиріччя, а територія, де розташовувалась фортеця Хаджибей залишалася за їх межами, її довелося повернути назад. Та це не зупинило козаків. Сутички з ворогом біля фортеці продовжувались і далі.

Подібних переказів, в яких розповідається про предків – запорожських козаків, що проживали в Хаджибеї та його околицях, було багато записано наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. [1, с. 69]. Хоча вони і не підтверджені документально, але яскраво ілюструють життя запорожців та їх спадкоємців – чорноморців на теренах Одещини.

Розглянемо, чи доцільно вважати чорноморців нащадками запорожців. Адже й сьогодні ще триває суперечка: яка роль запорожців у створенні Чорноморського війська. Рішення уряду Російської імперії щодо створення Чорноморського війська співпало в часі з проханням про створення козацького формування запорожських старшин – А. Головатого та С. Білого, які звернулися безпосередньо до Катерини ІІ в Кременчузі під час її подорожі в 1787 р. [2, с. 2]. Та хто б не був ініціатором формування війська, наслідок був позитивний – 3 липня 1787 р. видано указ про заснування війська [3, с. 6], що поновило вербування колишніх запорожців.

Та, мабуть, Катерина ІІ до кінця так і не була впевнена у правильності своїх дій: у донесенні від 2 січня 1788 р. Г. По-

тьомкін переконує імператрицю, що створенням козацьких військ із колишніх січовиків вона лише збільшить чисельність регулярної армії, бо «вернуться безсумнівно майже всі запорожці, що в армії турецькій служать» [4, с. 169–170] та наказує волонтерам «не шкодуючи сил, запрошувати козаків» [5, с. 4]. Проїшло мало часу, і військо зайняло першорядне значення та стало найбільшим українським іррегулярним утворенням, а серед козацьких військ Російської імперії поступалося за чисельністю хіба що Війську Донському.

Обставини утворення Чорноморського війська (основна маса чорноморців була представлена колишніми запорожцями, а серед командного складу вони становили явну більшість) [6, с. 138–142] обумовили збереження у ньому військової спадщини Запорозької Січі з урахуванням військово-козацьких традицій Гетьманщини й Слобожанщини, котрі не були остаточно знівельовані реформами і реорганізаціями, які здійснював уряд Російської імперії.

На початковому етапі існування козацького формування, хоча в урядових документах і йшлося про його побудову за зразками Війська Донського, у дійсності відбувалося відновлення традиційного запорозького військового устрою, а урядові «нововведення» викликали спротив серед козаків. Так, наприклад, на спробу запровадити у війську сотні, аби тим самим знівельювати курінну структуру, козаки відповіли заворушеннями, що примусило уряд відкласти справу з реформуванням на невизначений час [7, с. 60–61]. Поділ на 40 куренів (2 курені додалися до традиційних 38 після перемоги на о. Березань та під Очаковом) чорноморці зберігали навіть після переселення на Кубань, законсервувавши його засобом створення курінних поселень [8, с. 368–369].

Чорноморське козацтво довгий час зберігало не лише курінний устрій та Кіш (у Василькові, Слободзеї), а й традиційні старшинські звання і уряди. Так, перший очільник чорноморців С. Білий за документами постає то як військовий отаман (на кшталт очільника Війська Донського), то як кошовий отаман (за запорозькою традицією), а з 24 листопада 1789 р. удостоєний ще й чина бригадира [9, с. 47].

Слід зазначити, що запорозькі традиції і в подальшому зберігали значний інерційний потенціал, котрий важко піддавався дії централізаторських новацій імперії. Не дивлячись ні на що, запорожці залишались особливою когортою людей, яка все своє життя поклала на алтар захисту рідного краю від загарбників. Вступивши у Чорноморське військо, вони дотримувалися козацьких військових традицій і демонстрували зразки відваги в морських боях та на Дунаї, у битвах на суходолі. Зокрема, перед їх натиском у 1788 р. впали такі турецькі твердині, як Березань, що замикав вихід в море з Дніпра, та Очаків. 18 червня 1789 р. запорожці, під загальним командуванням М. Кутузова, бились біля фортеці Бендери, 14 вересня брали участь у штурмі Хаджибею [10, с. 40–41], 27 вересня, за наказом князя Г. Потьомкіна, підійшовши до Акерману, брали участь у захопленні цього міста, у напрямку Кілії [11, с. 14]. Щоб мати уявлення про силу їх атак, відзначимо лишень їх особливу роль в штурмі Ізмаїлу, де запорожці брали участь у найважчому секторі – з боку Дунаю, виставивши чотири тисячі чоловік (вісім полків) та всю флотилію з артилерією [12, с. 42–48].

Та чи всі колишні запорожці відносились до верстви «ревних захисників» рідного краю? Були серед них і такі, які залишили межі Російської імперії й осіли в турецьких володіннях, очоливши задунайське січове товариство [13, с. 185–186], але найчисельніша група залишилася на місцях [6, с. 111] і підключилася до земельних роздач на колишніх теренах Запорозької Січі. Будучи добре обізнаними з географією краю та користуючись симпатією уряду, багато хто з них не тільки закріплював за собою вже існуючі земельні ділянки, а й отримував нові, залюднював їх, розбудовував господарство, тобто перетворювався на поміщиків. А так як в умовах дворянського панування безперешкодне володіння набутою землею та підданими міг забезпечити лише дворянський статус, вони й поспішали до війська, щоб набути табельний офіцерський чин [14, с. 92], який відповідно до тогочасного законодавства, автоматично надавав дворянство.

Іменний аналіз списків козаків Чорноморського війська показав переважну більшість у новому формуванні тих за-

порожців, які не відігравали помітної ролі в період Нової Січі, а отже не мали табельних офіцерських чинів і не були заможними землевласниками. Виключення становили хіба що декілька осіб: прапорщик Тимофій Котляревський (полковий хорунжий), підполковник Сидір Білий (військовий осавул), капітан Захарій Чепіга (полковник), капітан Петро Велегура (полковник), поручик Іван Неживий (полковий старшина), капітан Семен Письменний (отаман), капітан Ігнат Писанка (полковник), капітан Давид Білий (отаман) та ще декілька осіб [16, с. 108–109].

Ось саме для тих, хто не спромігся досягти успіху після руйнації Січі, відновлення козаччини стало шансом, що давав можливість підвищити свій соціальний статус й добробут. Вже від самого початку формування війська почалося масове наділення старшин, які вступали до служби, армійськими офіцерськими чинами. Оскільки військо невпинно зростало, а його командний склад під час боїв постійно ніс втрати (тільки під час штурму Ізмаїла було вбито 5 та поранено 20 старшин й офіцерів [17, с. 168–171]), то нагородження чинами за участь у військових операціях траплялося досить часто. Крім того, чини надавалися і за вербування козаків [6, с. 136–137].

Так, у 1787 р. С. Білий та А. Головатий представили до нагородження чинами два списки. В одному було записано 91 особу, в другому – 74 [6, с. 136]. 25 грудня 1788 р. відбулося чергове «масове нагородження чинами»: за наказом Г. Потьомкіна стали прем'єр-майорами військовий писар та осавул, секунд-майорами – 9 козацьких полковників, капітанами – 11 полкових старшин, поручиками – 46 полкових осавулів, прапорщиками – 75 полкових хорунжих [18, с. 79–80]. 10 лютого 1791 р. Г. О. Потьомкін знову провів «масове» нагородження чинами. Він видав ордер на ім'я кошового З. Чепіги, в якому сповіщав про надання чинів: 155 полкових старшин стало поручиками та 273 полкових хорунжих – прапорщиками). Ті, хто вже мав офіцерські чини, нагороджувалися наступними (2 – підполковника, 3 – прем'єр-майора, 10 – секунд-майора, 25 – капітана, 34 – підпоручика) [5, с. 42–48].

На шляху до підвищення по «кар'єрних сходах» було багато «перешкод», військових баталій, лише подолавши які, козаки могли отримати довгоочікуваний чин (та й то не завжди). Так, військовий хорунжий Запорозької Січі Мокій Семенович Гуликіще у 1779 та 1782 рр. намагався стати офіцером [16, с. 109], але лише у списку, поданому для нагородження чинами старшин Чорноморського війська за 1791 р., зустрічається секунд-майор і кавалер Мокій Гулик [5, с. 43].

У 1792 р. уряд імперії знову «віддячив» козакам Чорноморського війська: з Буго-Дністровського межиріччя, де їм було надано «тимчасову» територію, у 1792 р. їх було «добровільно» переселено на Кубань (на необжиті землі). В козацькому середовищі ця звістка викликала неоднозначну реакцію. Частина із запорожців категорично відмовилася переселятися, а деякі взагалі числилися у війську лише формально. Завербувавши у козаки декілька найманців, вони отримували чини й одразу ж виходили у відставку [6, с. 136–137]. Не хотіли покидати терени Південної України і ті, хто мав тут маєтності. Отже, певна кількість колишніх запорожців, отримавши табельні чини, тобто досягши поставленої мети, залишилися на місці.

Не «прижилася» на Кубані й частина тих запорожців, які все ж таки залишили терени Південної України: виступивши відповідний табельний чин, вони поверталися назад. Так, 1798 р. зазначалося, що 55 чорноморських старшин мешкало «на прежних жилищах» [17, с. 178]. Серед них був і майор Гараджа (полковий старшина Іван Гараджа, з 1779 р. – капітан, з 1791 р. – полковник Чорноморського війська в чині армійського секунд-майора, власник 6300 дес. землі та 91 селянина в Павлоградському повіті [19, арк. 230 зв.]).

Протягом трьох десятиліть після знищення Нової Січі «козаки запорозького звання» трималися свого стану і козацького права. Хоча розгром Запорозької Січі призвів до втрати високого соціального статусу і частина запорожців спромоглася адаптуватися до нових реалій, нав'язаних царським урядом, й перетворитися на поміщиків, більшість з них зголосилася відновити козацьку службу у Чорноморському війську, де «прислужились» досвід ведення ними бо-

йових дій, безстрашність та ревна любов до рідного краю й волі.

Нижче подано документи Державного архіву Одеської області, за допомогою яких можна прослідкувати долю за-порожців у Чорноморському війську. Текст документів друкується вперше, зі збереженням мовних, граматичних і стилістичних особливостей оригіналу. Він розбитий на речення і абзаци відповідно до компонентів умовного формуляра. Пунктуаційні знаки, великі і малі літери поставлені з наближенням до вимог сучасної пунктуації та правопису. Різ-ночитання географічних і власних назв збережені. У текст вводиться три крапки «...», що вказують на пропуски, пошкодження тексту та його непрочитання.

Список використаних джерел та літератури:

1. Де-Рибас А. Старая Одесса : исторические очерки и воспоминания. Одесса: Тип. Южнорус. о-ва печати, 1913. 376 с.
2. Фелицын Е. Д. Материалы для истории Кубанской области. Екатеринодар, 1879. 28 с.
3. Туренко А. М. Исторические записки о войске Черноморском. Киев: Тип. А. Давиденко, 1887. 149 с.
4. Дубровин Н. Ф. Сборник военно-исторических материалов / Н. Ф. Дубровин. СПб., 1893. Вып.6, ч. 1: Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. 378 с.
5. Дмитренко И. И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: в 4-х т. СПб., 1896. Т. 2 : 1787-1795. 475 с.
6. Голобуцький В. А. Черноморское казачество. Київ: вид. Акад. наук УССР, 1956. 415 с.
7. Фролов Б. Е. Атаман Захарий Чепега. К 280-летию со дня рождения (1726-1779) Краснодар: Диапазон-В, 2006. 160 с.
8. Авраменко А. М. Козацьке військо на Кубані / А. М. Авраменко, Б. Є. Фролов, В. К. Чумаченко // Історія українського козацтва. Київ: ВД «Києво-Могилян. акад.», 2007. Т. 2. С. 363-414.
9. Грибовський В. Новий документ про уніфікацію старшинських рангів чорноморського козацтва відповідно до російських армійських чинів та її запорозькі прецеденти // Січеславський альманах. 2014. № 7. С. 42-50.

10. Фелицын Е. Д. Кубанское казачье войско 1696-1888 / Е. Д. Фелицын, Ф. А. Щербина. Краснодар: Советская Кубань, 1996. 480 с.
11. Короленко П. П. Черноморцы. СПб.: Тип. Департамента Уделов, 1874. 288 с.
12. Петров А. Н. Вторая Турецкая война в царствование Императрицы Екатерины II 1787-1791 гг. СПб.: Тип. Р. Голике, 1880. Т.2 : 1789-1791. 332 с.
13. Каюк С. М. Задунайська Січ (1775-1828 рр.): дис. канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 1999. 202 с.
14. Каюк Д. Г. Нобілітація запорізької старшини наприкінці XVIII – початку XIX ст.// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 1999. Вип. 8. С. 259-264.
15. Сурева Н. В. Кооптація запорозької старшини до дворянства у законодавчій практиці Російської імперії // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. Запоріжжя, 2009. Вип. 26. С. 91-93.
16. Каюк Д. Г. Зауваги до питання про участь запорозької старшини у формуванні командного складу Чорноморського козацького війська // Козацька спадщина. 2008. Вип. 4. С. 107-111.
17. Хаджибей-Одеса та українське козацтво (1415-1797 роки): до 210-ї річниці штурму Хаджибейського замку. Одеса: ОКФА, 1999. 400 с.
18. Шевченко Г. Н. Формирование черноморского дворянства в конце XVIII – начале XIX вв. / Г. Н. Шевченко / Проблемы истории СССР. Москва, 1977. Вып. 6. С. 77-89.
19. Державний архів Одеської області. Ф. 1. Оп. 219. Спр. 8 (О составлении комиссии для разбора татарских и греческих дворянских родов. 330 арк.

Додаток

Список о службе достойных войска Черноморского капитанов, полковых есаулов, сотников, квартирмейстеров, полковых хорунжих, сотенных есаулов грамоте умеющих и неумеющих

Июля 23 дня 1804 года

Роман Демьянов сын Белый

Возраст: 51 год

Происхождение: из казачьих детей

Грамотность: Российскую грамоту читать и писать не знает

Семейное положение: холост

Чины и звания, дата их присвоения:

16 мая 1765 – вступил на службу казаком (в войске Запорожском);

1 августа 1775 – полковой хорунжий;

1 мая 1790 – сотник (в войске Черноморском служит с 3 июля 1788);

5 февраля 1793 – полковой есаул;

8 ноября 1795 – капитан;

24 октября 1794 – из старшинством.

Место и время прохождения войсковой службы:

В позапрошедшую турецкую войну в стороне Очакова, Аджибея и Аджидера.

В Польше с 1794 по 1796 годы был.

А на войсковой земле 1798 мая с 24 находился в третьей части пограничной стражи начальником.

Данило Николаев сын Забора

Возраст: 56 лет

Происхождение: из дворян

Грамотность: Российскую грамоту читать и писать не знает

Семейное положение: женат на старшинской дочери Евфросинии Гавриловой

Дети: детей имеет

сыновей: Максима – 7 лет,

Дениса – 1 года;

дочерей: Дарью – 6,

Агафию – 2 лет.

Чины и звания, дата их присвоения:

24 марта 1762 – вступил в службу казаком (в войске Запорожском);

16 мая 1762 – полковой хорунжий;

1 июня 1794 – полковой есаул (в войске Черноморском служит из 18 ноября 1790);

13 ноября 1802 – утвержден в настоящем чине.

Место и время прохождения войсковой службы:

В походах и у делах против неприятеля в позапрошедшую и прошедшую с Портой Оттоманской войны был с 1769 по 1772 под городами Очаковым, Гаджибеем и Аджидером,

а в последней:

1790 – под крепостями Килией, Измаилом;

1791– под местечками Бабадаг и Мачином.

В Польше 1794 в усмирении польских мятежников и на пограничном карауле находился.

Онофрий Лукьянов сын Цыленков

Возраст: 53 года

Происхождение: из казачьих детей

Грамотность: Российской грамоте читать и писать знает

Семейное положение: холост

Чины и звания, дата их присвоения:

16 июня 1771 – вступил в службу казаком (в войске Запорожском);

10 сентября 1794 – полковой хорунжий (в войске Черноморском);

24 ноября 1799 – полковой есаул;

13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине.

Место и время прохождения войсковой службы:

В походах и у делах против неприятеля был в позапрошедшую с Портой Оттоманской войну с 1771 по 1776 в стороне Очакова, Гаджибея и Аджидера,

а на пожалованной войску земле на пограничном карауле 1795 и 1796 года был.

Степан Кошман

Возраст: 56 лет

Происхождение: из казачьих детей

Грамотность: Российскую грамоту читать и писать не знает

Семейное положение: женат на казачьей дочери Ксении Дорофеевой

Дети: детей имеет

дочерей: Параскеву – 4 лет,

Матрону 2-х лет

Чины и звания, дата их присвоения:

16 мая 1769 – вступил в службу казаком (в войске Запорожском);

9 апреля 1774 – хорунжий;

25 декабря 1788 – прапорщик (в войске Черноморском с 20 мая 1788);

13 ноября 1802 – переименован в хорунжие;

16 апреля 1803 – сотник.

Место и время прохождения войсковой службы:

В походах и у делах против неприятеля в Турции в позапрошедшую и прошедшую войну был.

Андрей Рева

Возраст: 52 года

Происхождение: из казачьих детей

Грамотность: Российскую грамоту читать и писать не умеет

Семейное положение: женат на казачьей дочери

Чины и звания, дата их присвоения:

16 мая 1769 – вступил в службу казаком (в войске Запорожском);

4 августа 1774 – хорунжий;

10 февраля 1791 – прапорщик (в войске Черноморском служит с 15 июля 1789);

13 ноября 1802 – переименован в хорунжие;

16 апреля 1803 – сотник.

Место и время прохождения войсковой службы:

В походах и у делах против неприятеля в позапрошедшую Турецкую войну в стороне Очакова, Гаджибея и других, лежащих при реке Днепру местах,

а в недавно окончившуюся Турецкую войну:

1789 – в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккерман и Бендеры;

1790 – крепости Килии, на штурме Измаила,

1791 годов – в разбитии за Дунаем под местечками Бабадаг и Мачином турецких армий был.

Макар Иванов сын Ворошко

Возраст: 48 лет

Происхождение: из казачьих детей

Грамотность: Российскую грамоту читать и писать не умеет

Семейное положение: холост

Чины и звания, дата их присвоения:

10 марта 1767 – вступил в службу казаком (в войске Запорожском);

21 декабря 1787 – хорунжий (в войске Черноморском);

16 апреля 1803 – сотник.

Место и время прохождения войсковой службы:

В походах и у делах против неприятеля в позапрошедшую и прошедшую с Портой Оттоманской войну был.

Дмитрий Иванов сын Пикинер

Возраст: 55 лет

Происхождение: из казачьих детей

Грамотность: Российскую грамоту читать и писать умеет

Семейное положение: женат на казачьей дочери

Чины и звания, дата их присвоения:

7 мая 1760 – вступил в службу казаком (в войске Запорожском);

6 марта 1789 – хорунжий (в войске Черноморском);

31 августа 1803 – сотник.

Место и время прохождения войсковой службы:

В походах и у делах против неприятеля в позапрошедшую и прошедшую с Портой Оттоманской войну, с польскими мятежниками был.

Василий Давидов сын Рябоконь

Возраст: 40 лет

Происхождение: из казачьих детей

Грамотность: Российскую грамоту читать и писать не знает

Семейное положение: женат на казачьей дочери

Чины и звания, дата их присвоения:

28 сентября 1768 – вступил в службу казаком (в войске Запорожском);

6 января 1796 – куренной товарищ (в войске Черноморском служит с 6 января 1789);

5 июня 1800 – хорунжий.

Место и время прохождения войсковой службы:

В походах и у делах против неприятеля был в преждебывшую и недавнокончившуюся с Портой Оттоманской войны,

при учинении закубанским черкесам в 1800 и 1802 годах репрезалий также

и в разных по войску командициях находился

Тимофей Павлов сын Черный

Возраст: 45 лет

Происхождение: из казачьих детей

Грамотность: Российскую грамоту читать и писать знает

Семейное положение: холост

Чины и звания, дата их присвоения:

1 июня 1769 – вступил в службу казаком (в войске Запорожском);

15 октября 1800 – сотенный есаул (в войске Черноморском служит с 13 апреля 1788).

Место и время прохождения войсковой службы:

В походах и у делах против неприятеля, в преждебывшую и в последнюю с Портой Оттоманской войны с начала и до окончания был.

В причинении в прошлых 1800 и 1802 годах закубанским черкесам репрезалий находился.

Трофим Таран

Возраст: 55 лет

Происхождение: из казачьих детей

Грамотность: Российскую грамоту читать и писать не знает

Семейное положение: женат на казачьей дочери

Чины и звания, дата их присвоения:

5 июля 1767 – вступил в службу казаком (в войске Запорожском);

17 января 1802 – сотенный есаул (в войске Черноморском служит с 17 января 1787).

Место и время прохождения войсковой службы:

В походах и у делах против неприятеля как в преждебывшую так и в последнюю с Портой Оттоманской войну был равно и при учинении закубанским народам в 1800 году репрезалий находился.

(ДАОО, ф. 1, оп 218, спр. 3, арк. 192-304)

*Володимир Полторак, кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України Одеського
національного університету імені І. І. Мечникова*

ФОРМУВАННЯ ПЛАНУВАЛЬНОЇ СИСТЕМИ МІСТА ВИЛКОВОГО

«Живете ви, немов птахи морські, бо будинки ваші розкидані ...між хвиль. Тільки верби та плетні захищають ваші землі, і все ж ви насмілюєтесь протиставити слабенький цей оплот бурхливому морю! Є у вас величезний скарб – риба, якої з надлишком вистачає на всіх. Не розрізняючи багатих і бідних, ви харчуєтесь однаково, і будинки будете однакові... І човни ваші, немов коней, прив'яжете до порогів своїх будинків...» (Касіодор, 525 р.)[23, 24]

В світі є небагато міст, які стали символами. Міста узагальнюють і стандартизують своїх мешканців – і водночас утворюють специфічні групи споріднених міст. Поліси Еллади, Ганзейська ліга міст, італійські міста-держави утворювали не лише соціально-економічні, а й політичні та навіть мистецькі спільності. В часи бурхливого розвитку туризму позиціонування на всесвітньому ринку туристичних послуг теж потребує віднесення об'єктів до різних категорій і визначення їх унікальних рис. До таких туристичних об'єктів можна віднести категорію «міст на воді» – понад два десятки їх розкидано по всьому світу. Вершиною цього незнаного айсбергу, що височіє над морем всесвітньої туристичної культури, є безумовно Венеція. І більшість «міст на воді» рівняються на Венецію, вчать у неї і намагаються долучитись до її світової слави.

Півстоліття тому (від 1965 р.) з легкої руки журналістки А.Л. Менахіної поетичний епітет «українська Венеція» [9, 3] потрапив до суспільного вжитку – і дещо затулив реалії міста на Дунаї. Відкоригований епітет «український Гітторн» дещо влучніше визначає місце Вилкова на карті світу, а проте в ієрархії «міст на воді» все одно ставить його в другорядне становище. Брак наукової літератури не дозволяє обґрун-

тувати виключне і специфічне місце Вилкова серед інших «міст на воді».

Звичайно, досліджень з історії Вилкового опубліковано багато [1; 7; 19; 17]. Проте й досі їм не вистачає цілісності – досі бракує урбаністичного образу Вилково. В цьому світлі спробуємо відповісти на головне питання: відколи можемо говорити про місто Вилково? На шляху до відповіді розглянемо й супутні: Що це за «міста на воді»? Коли з'явилося селище в гирлі Дунаю? Звідки пішла його назва? Хто спланував міську забудову? Які подальші етапи розвитку міста? Чи можемо вважати Вилково унікальною пам'яткою містобудування, гідною внесення до переліку об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО?

Безумовно, фізико-географічне положення «міст на воді» визначає їхні соціально-економічні функції та характерні ознаки. Як бачимо з епіграфу, навіть Венеція починалась з вербових плетнів та кілків, вбитих в трясовину. Рибальство – від самого початку існування таких міст – головний заробіток населення. А човни – головний чи й єдиний транспорт. Причина виникнення цих міст часто теж однакова – загроза нападу, потреба знайти прихисток від ворожого уряду, агресивного сусіднього народу чи грабіжників. Так виникли Венеція, Теночтітлан, Гітторн, Вилково.

Кількість «міст на воді» значна – і їх можна поділити на типи. Генетична типологія виділяє портові, фортифікаційні, колоністські, промислові, сільськогосподарські міста [22, 25]. Фізико-географічна типологія визначає: озерні, річкові, морські (в тому числі лагунні), плаваючі міста. Вилково посідає особливу позицію – воно виникло як рибальське селище і порт одночасно, на березі моря, річки та озера, і на відміну від більшості інших «міст на воді», знаходячись в дельті однієї з найбільших річок світу, продовжує природнім чином зростати [20, 181]. Досвід мешканців в цьому світлі унікальний, тим більше цікаво дослідити, як він був накопичений.

Перші населені пункти міського типу з'явилися в дельті Дунаю під час великої грецької колонізації першого тисячоліття до нашої ери. Спочатку Істрія посіла лідируючі по-

зиції в регіоні – домінувала в торгівлі та рибальстві. Проте згодом першість перейшла до Гальміріса, ще пізніше – до Преслава (куди київський князь Святослав навіть намагався перенести столицю Русі) і Вічини (Ісакча), у XIV столітті – до Лікостомона (Кілії), у XVII-XVIII століттях – до Тульчі та Ізмаїла. У XIX-XX ст. змагання за першість між портовими містами в дельті Дунаю активізувалось – включились Суліна, Рені, Галац і нарешті Вилково з «ліхтерним» портом Усть-Дунайськ. Можна долучити сюди і Констанцу, яку поєднує з Дунаєм суднохідний канал, що скорочує шлях вантажів з Чорного моря.

Увесь розвиток нижньодунайської портової системи за останні дві з половиною тисячі років – нерозривний еволюційний процес. Змінювались держави, пріоритети в торгівлі, змінювались технології – проте місце, де «дорога Божа в серце Європи» Дунай зустрічався з Чорним морем, завжди приваблювало торговців та рибалок. Конкуруючи, дунайські міста розвивались в подібних умовах. І їхні мешканці вчилися одні у одних.

Ось один з описів пізньосередньовічної Кілії: «Троє брам таємних виходять в різних місцях на беріг Дунаю. Їх звуть водяними брамами. Від них всередину (міста) йдуть рови, зверху вкриті дошками. Хто бачить їх – думає, що це дороги... Усе місто розділене вулицями на 150 ділянок у шаховому порядку. На всіх вулицях – настил з колод, а під вулицями прокопані на всю довжину глибокі, в зріст людини, широкі й круті рови, зверху криті мостовинами. Під час облоги кожен мешканець затягує мостовини до свого будинку, дороги зникають, вулиці стають в один рівень з водами Дунаю, рови розкриваються і жоден ворог не наслідиться увійти в місто, адже рови багністі й небезпечні...» [21, 158].

Цей опис разуче схожий на сучасне Вилково – рови-єрики, настили й мостовини – кладки, 150 кварталів в шаховому порядку. Якщо згадати, що засновники та перші поселенці Вилкова були сучасниками занепадаючої Кілії – можна говорити про перенесення певних елементів традиційного дельтового містобудування зі старого урбанізаційного центру до нового селища. Підтверджують цю гіпотезу і тюркіз-

ми в мові вилковського населення, що стосуються рибальської та містобудівної термінології – канали звуться єриками [6, 1126](від тюркського – арик), човни – каюками (від тюркського – каік).

Звернемося до з'ясування часу виникнення селища на місці сучасного Вилкового. В історіографії існує стійке твердження про організований перехід частини старообрядців-некрасовців з Кубані на Дунай у 1740-роки [17, 63]– з цим переселенням пов'язують легендарне заснування Вилкова 1746 року. Проте жодних підтверджених джерел ця дата заснування не має. Натомість російська військова карта 1771 р. вперше фіксує в місці впадіння Кілійського гирла в Чорне море поселення «д. Липовени»[24]. На цій самій карті зазначено (також вперше з відомих нам джерел) «мыс Вилковъ» - так названий мис між лиманом Сасик та Чорним морем. Таке написання відсилає нас до написання назви [16, 270], яка передає південнослов'янський топонім «Вовчий» - це стає зрозумілішим, якщо взяти до уваги переклад з грецької назви міста та гирла Лікостомона – «Вовче гирло». Ця назва відома з генуезьких картографічних та писемних джерел щодо Кілійського гирла та Кілії починаючи з XIII століття, і грецька її форма вказує на візантійське походження [18, 245].

Отож, візантійська назва могла бути перекладена на слов'янську мову (як це часто бувало з місцевими назвами – порівняйте Білгород-Аккерман та Струмок-Чешме) і як назва географічного об'єкту використовувалась у XVIII столітті. Ще одна карта, цього разу вже австрійська 1778 р. визначає місцевість між Кілійським гирлом та Чорним морем як «InsulBilkovo», а поруч розташовує «Lipovenskaia» - тобто Липованське село («кьой» по турецьки) [25]. Обидва рази Вилково є об'єктом поруч Вовчого гирла (Лікостомон), і саме це дає нам підстави виводити назву населеного пункту від середньовічної назви північного гирла Дунаю. Є й інші пояснення назви, деякі досить вірогідні (від турецького Чатал – Вилка – так звуться місця розгалуження Дунаю, зокрема, навпроти Ізмаїла), а деякі – міфологічні та умоглядні, пояснюють вже існуючу назву простим для сучасних мешканців способом.

А ось перший населений пункт, документально засвідчений на цьому місці під 1771 р., називався Липованським селом – від назви старообрядницької групи липован-пилипонів, які з Буковини почали переселятись на Дунай у 1760-х рр. [17, 53].

Найдавніший із переказів про першопоселенця Вилкового походить з 1881 р., коли священник А. Бахталовський довідався від старожила Порфірія Гончарова про бурлака (тобто неодруженого козака) Кобилу [2, 110], який поставив першу хату на піщаному кучугурі, який не заливало паводками Дунаю. Саме піщані коси та кучугури були першим місцем розселення втікачів у цій місцевості. На думку А. Бахталовського, який спирається на відомі йому свідчення старожилів, першопоселенцями були запорозькі козаки, що втекли після зруйнування Січі з берегів Дніпра на Дунай.

Малюнок 1. План селища Вилкового 1829-1837 рр. [8, 21].

Спочатку забудова селища визначалася трьома осями – берегом Дунаю (Кілійське гирло), Гусевим Еріком (тепер – Білгородський канал), а також дорогою, що йшла по піщаній косі в сторону Жебріян (місцями поросла лісом). Хаотична

забудова за спогадами часто була причиною пожеж - очеретяні дахи перебували щільно один до одного і спалахували, як сірники. Тим більше, що липовани збудували свої будинки в одну лінію на березі Гусевої протоки. Уже на цьому етапі сформувався розподіл селища на два квартали - український («хохлацький» - православний) і російський («липованський» - старообрядницький).

За умовами Бухарестського миру 1812 р. Вилкове увійшло до складу Російської імперії, а з 1829 р. ця ж доля спіткала усю дельту Дунаю до Георгіївського гирла. Разюче швидко зростає в цей час селище.

За кілька років після війни воно виросло вдвічі і сягнуло в 1855 р. 1426 осіб [4, 521]. У 1840 р. селище отримало статус посаду - потрапило у відомство Ізмайльського градоначальства з автономними правами. Організоване самоуправління наблизило населений пункт до становища міста, зробило поселенців міщанами.

У зв'язку із дефіцитом земель, скупченістю жител, зведених з очерету та дерева, 1840-ві рр. пройшли під знаком «червоного півня» - пожежі лютували у Вилковому чи не щороку. Найбільша - літня пожежа 1848 р. - буквально знищила половину міста. Наступного року нова пожежа - цього разу ще третина будинків постраждала. Причинами цих пожеж місцевий поліцмейстер вважав «безпорядок та густоту населення». Ось що про це писали вилковські мешканці: «Ми дуже тоді постраждали від пожеж, які знищили наші будинки. Потім знову будували їх за планом, вказаним нам російським урядом (мається на увазі архітектор Домбровський), що було для нас важко, адже доводилось робити насипи з піску» [5, 709-710].

Згадка про цього архітектора досі не цікавила жодного дослідника історії Вилкового - окрім А. Бахталовського. А як виходить з опису робіт архітектора щодо впорядкування міста, з'ясувалося, що він не лише примусив міщан насипати з піску насипи перед будівництвом - аби хати не підтоплювали паводки. Він «склав плани для побудови будинків, лавок, розпланував посад, в натурі - по ділянкам», і власне за цим планом надалі місто і розвивалось аж до ХХ ст. [3,

271]. Серед об'єктів, які визначали архітектурне обличчя міста, протягом ХІХ століття, можна назвати наступні [1]:

ХРАМИ

1. Храм Покрова Пресвятої Богородиці (за переказами за-снований запорожцями до 1790 р.), перебудований на церк-ву Святого Миколая, згодом на його місці в 1823-1848 рр. була капличка Святого Миколая (збудована Володимиром Зарзарем). За описами А. Бахталовського, це місце було у 1880-х рр. вже порожнім, неподалік від старообрядницької церкви Різдва Богородиці, в 370 кроках від плавнів та в 280 – від нової православної церкви. Зараз це ділянка, де розта-шований монумент загиблим у Другій світовій війні

2. Новий храм Покрова Пресвятої Богородиці (збудова-ний 1818-1824 рр.), перебудований на Храм Святого Миколая в 1903 р., він існує й досі.

3. Каплиця липованська Покрова Пресвятої Богородиці (1818-1853 рр.). Горіла у 1840, 1848, 1853 рр. Остання була з двома куполами, крита залізом, на кам'яному фундаменті, стіни з дерева. У 1857 р. на її місці зведено Храм Різдва Пре-святої Богородиці. У 1873 р. прибудована дзвіниця. У 1990 р. храм згорів і був відтворений у 1990-х рр.

4. Храм Святого Миколая липованський на Кілімбейці, збудований 1913 р. і збережений до наших днів.

ЦВИНТАРІ (локалізацію подаємо на 1880-ті рр.)

1. Старий «запорізький» – на його місці зведено новий православний храм Святого Миколая.

2. Новий «малоросійський» – на північний захід від ста-рого запорозького.

3. Старий липованський поруч з будинком Петра Дени-сова Суржикова.

4. Новий липованський (сучасний міський цвинтар).

ЦИВІЛЬНІ ОБ'ЄКТИ

1. Хата бурлака Кобили 1780 р.

2. Ратуша в будинку, зведеному в 1845-1848 рр. В окремо-му приміщенні – поліцейська дільниця.

3. Пошта в будинку Шміля Гамшієвича.

4. Будинок Євеля Ярославського з лавкою красного това-ру, де зупинявся військовий губернатор Бессарабії Федоров.

Отже, у 1848 р. в посад Вилків (неодмінно в чоловічому роді для XIX ст., та ще й в аналогії до форм Київ, Харків, Львів) прибув архітектор Домбровський з метою «рівномірного розподілу ділянок між жителями». Він використав вже існуючі композиційні центри – храми (старообрядницький та православний), базар, дорогу на Жебріяни. Вигин головної вулиці від липованського храму обумовлений існуванням старої православної церкви, а пізніше – будівництвом в цьому місці ратуші з окремим приміщенням для поліцейського чиновника. 5 історичних ериків Домбровський взяв за основу, дещо спрямив їх, виділив квартали перпендикулярними ериками, таким чином обмеживши забудову рукотворних острівців з метою локалізації пожежонебезпечних ділянок.

Загалом слід відзначити багатофункціональність мережі каналів-єриків – це і транспортні шляхи, і водогін, і дренаж, і каналізація, і зрошувальна система, до того ж ще й проти-пожежні бар'єри. В ериках купались, прали, ловили рибу, восени з них виймали ґрунт для підсипання островів.

Що ж нам відомо про архітектора Домбровського? Інформація досить бідна. Відомо, що у 1836 р. він вже значиться в Ізмайльському Будівельному комітеті городовим архітектором [10, 505]. Ми дізнаємось, що звали його Ілія Фадєєвич – що вказує на можливе польське походження. Він зазначений як відставний інженер в чині підпоручика (XIII ранг) – тобто служив в армії і ще не отримав цивільного рангу. Наступні два повідомлення про нього ідентичні попередньому [10; 11] – єдина розбіжність з 1838 р. – написання імені та по батькові – «Илья Фаддеевич».

У 1841 р. Ілля Домбровський значиться на посаді старшого архітектора по Ізмайльському градоначальству Бессарабського обласного будівельного комітету. Змінюється його ранг на цивільний – провінційного секретаря [12, 178]. У 1844 р. знов зустрічаємо згадку про відновлений Ізмайльський будівельний комітет – і І. Домбровський в ньому один з двох архітекторів. Ранг – губерньський секретар [13, 185]. Року 1848 Ілля Тадейович значиться Міським Архітектором Ізмаїла в ранзі колезького реєстратора [14, 222].

Пошук інформації про ізмаїльського архітектора І. Домбровського та його план міста Вилкового наразі не завершений – фактів про його біографію обмаль. В комунальному підприємстві Ізмаїльських архів згадок про його діяльність не знайдено. В Кишинівському національному архіві Молдови план міста не знайдений, хоча пошуки слід продовжувати. В Державному архіві Одеської області серед розшуканих нещодавно неопрацьованих картографічних матеріалів цього плану не виявлено (хоча знайдено цікавий план 1926 р., створений за румунської адміністрації краю з особливими позначками навпроти назв ериків та вулиць – скоріш за все, рекомендаціями щодо перейменувань у 1940-х рр.).

Малюнок 2. План посада Вилков 1894 р. [15]

Мережа ериків надалі розширилася за рахунок північно-західних і південно-західних нових кварталів. У 1871 р. був заснований населений пункт Кілімбейка за Гусевою протокою, який у 1880 р. увійшов до складу Вилкова. Єріки підтримувалися в незмінному вигляді до 1960-х рр., коли

було створено генеральний план поступового їх осушення. Однак планам не судилося втілитися в життя – основний комплекс еріків з проточною водою зберігся до наших днів і вимагає реконструкції та підтримки в робочому стані як унікальний пам'ятник традиційному природокористуванню низинних дельтових територій людиною.

Отже, план міста Вилково створений у 1848 р. на основі фізико-географічних особливостей місцевості, місцевих вікових традицій містобудування та сучасних на той момент досягнень в галузі планування міст. Збереженість початкового задуму на сьогодні є достатньою для клопотання про взяття під захист держави під назвою «Пам'ятник містобудування Вилківські ерики XVIII-XIX століть». А унікальність цього міста серед інших туристичних «міст на воді» представляє високий інтерес для світової громадськості, і в перспективі необхідно обґрунтувати його занесення до переліку об'єктів світової культурної спадщини ЮНЕСКО.

Література:

1. Бахталовский А. Посад Вилков (историко-статистический и бытовой очерк) // Кишиневские епархиальные ведомости. - 1881-1882.
2. Бахталовский А. Посад Вилков // Кишиневские епархиальные ведомости. - 1881. - Вып. 3.
3. Бахталовский А. Посад Вилков // Кишиневские епархиальные ведомости. - 1881. - Вып. 8.
4. Бахталовский А. Посад Вилков // Кишиневские епархиальные ведомости. - 1881. - Вып. 13.
5. Бахталовский А. Посад Вилков // Кишиневские епархиальные ведомости. - 1882. - Вып. 13.
6. Бахталовский А. Посад Вилков // Кишиневские епархиальные ведомости. - 1882. - Вып. 20.
7. Бачинский А.Д. Народная колонизация придунайских степей в XVIII – начале XIX века: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Одесса, 1969.
8. Манганари Е. Атлас Черного и Азовского морей. СПб, 1841. Л.21.
9. Менахина А.Л. Вилково. Одесса, 1965. С. 3. (62 с.)
10. Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1837. - 1836. Ч. 2. С. 505.

11. Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1838. – 1837. Ч. 2. С. 480; Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1839. – 1838. Ч. 2. С. 468.
12. Новороссийский календарь на 1842 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса, 1841. С. 178.
13. Новороссийский календарь на 1845 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса, 1844. С. 185.
14. Новороссийский календарь на 1849 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса, 1848. С. 222.
15. Общий план устья р. Дуная по изысканиям 1894-1895 (Карта з фондів Музею Дунайського пароплавства, Ізмаїл).
16. Опис на османотурски документи за занаяти и търговия (XVI-XIX в.). София, 1993. С. 270, 317.
17. Пригарин А. Русские старообрядцы на Дунае. Измаил, 2012.
18. Радзиховская Е. Устье Дуная на старинных портоланах // *Stratumplus*. 2010. №6. С. 245.
19. Силантьева-Скоробогатова В. И. и др. Вилково: город в дельте Дуная: к 250-летию основания / Одесса, 1996.
20. Федорончук Н., Сучков І. Дельта Дуная: сучасні літодинамічні процеси // *Вісник Одеського національного університету імені Мечникова*. Сер.: Географічні та геологічні науки. 2014. Т.19. Вип. 1. С. 181.
21. Челеби Э. Книга путешествия. Вып. 1 Земли Молдавии и Украины. М., 1961. С. 158.
22. Яворська В. Генетична типологія міст регіону Українського Причорномор'я // *Часопис соціально-економічної географії* 3б. наук. праць. Вип. 12(1). Харків 2012.- С. 25.
23. John Julius Norwich. *A History of Venice*. New York, 1982. P.24. (896 p.)
24. Map of the Danube Delta, 1771, Collection Bodel Nijenhuis, University Library, Leiden NL // [Режим электронного доступа: <http://www.wildernis.eu/chart-room/?nav0=Internationaal&nav1=Donau%20Danube%20Black%20Sea&nav2=Donau%20Danube%20Delta&nav3=1771>]
25. Map of the Danube Delta, 1778, Collection Nationalbibliothek Wien //// [Режим электронного доступа: <http://www.wildernis.eu/chart-room/?nav0=Internationaal&nav1=Donau%20Danube%20Black%20Sea&nav2=Donau%20Danube%20Delta&nav3=1778>]

*Константин Пронин, директор подземного
геологического музея ОНУ им. И.И. Мечникова.
Вадим Пронин, маркшейдер «Глобул строй инжиниринг»*

КАТАКОМБЫ СЕЛА ВЕЛИКАЯ БАЛКА

В 2019 году КОИК (Команда одесских исследователей катакомб) провела комплексные работы по изучению района катакомб ЗК-11 (ход «Голощапова», он же «Бабкин выезд», «Жабий колодезь») в селе Фомина Балка (Великая Балка), в 11 км севернее Одессы. Это следующий к северу от Нерубайских катакомб район, не соединяющийся с Усатово-нерубайским массивом катакомб. ЗК-11 является составной частью одного из массивов фомино-балковских катакомб, состоящего из 4-х районов: ЗК-11, 12, 13, 52. Описываемый район самый маленький из них, его протяжённость составляет 5570 м, объём 44560 м³. Изучение и картирование района ЗК-12 закончено (в один день с ЗК-11), но обработка полевых материалов и анализ их потребуют продолжительного времени, поэтому описание его делаться пока не будет. Протяжённость ЗК-12 составила 17220 м.

Район ЗК-11 был найден весной 1973 г. членами КСМЭ «Поиск» и сразу привлёк к себе внимание своей легкодоступностью и богатыми историческими находками. Но хотя район известный и популярный и с момента его открытия прошло не так много времени, многие детали этого события забыты. 8 марта 1973 г. состоялся рейд в район сел Холодная Балка и Фомина Балка, но район ЗК-11 ещё не упоминается, о нём ещё не знали. В 2019 г. в выработках была найдена надпись «Поиска», датированная 8.04.1973 г. Видимо, это и есть дата открытия района. Есть запись о работах на стоянках Голощапова А. и Пучкова И. в мае 1973 г. За 16-17.06.1973 г. в дневнике Пронина К. появляется запись: «Пронин К., Васильев В., Шаталин Н., работали на ходе «Голощапова», следовательно, район уже знали и даже дали ему название (Александр Голощапов – «поисковец» того времени, в 1973 г. окончил Одесский институт связи, получив назначение в Николаев, уехал туда на работу. В честь его и назвали этот новый район катакомб).

В августе 1973 г., во время демонстрации Леонидом Ашкалуненко этих катакомб корреспонденту журнала «Вокруг света» Князеву, был найден револьвер «Наган» в кобуре и 8 патронов к нему. Наган лежал в бутовке, под кровлей выработки. Князев хотел увезти наган в Москву, но он был изъят работниками КГБ. Говорили, что впоследствии он был передан в музей, но, наверное, это не так, так как он был боевой, в хорошем состоянии.

8-9.09.1973 г. группа в составе Пронина К., Пучкова И., Васильева В., Писцова Б. обследовала район и обработку стоянок. Выработки были хорошие, крепкие, высокие. В дневнике написано коротко, что во время работы на стоянках произошёл обвал и работавших чуть не убило. Сильный, глухой удар, подобный взрыву гранаты, испугал «поисковцев». Б. Писцов пошёл посмотреть место, где мы недавно обедали, и вернулся белый как мел: «Ребята, того места, где мы ели, нет». Мы пошли туда и увидели, что на перекрёстке рухнул корж. Как раз там, где мы недавно сидели. Он был большой по площади, толщиной сантиметров 40.

К 1975 г. выходы в этот район прекратились. Считалось, что стоянки обработаны, район по контуру обошли, сбоек с другими районами не нашли. Район тогда казался небольшим. Но в 1981 г. А. Саморуковым была найдена восточная сбойка (пр. 125, сбойка «Ж») с районом ЗК-12. Нашли её со стороны ЗК-12, когда под руководством К. Пронина проводилось комплексное обследование района. Сейчас там известно 3 расположенных рядом сбоек. Западную сбойку (пр. 149) нашли в 1990-х гг. Дербчинский А. и Скрыпник Т.

Осенью 2018 г., во время съёмки северной трассы района ЗК-12, О. Пищуриков откартировал часть трассы в ЗК-11. Вскоре КОИК, было принято решение провести работы и в районе ЗК-11, которые были начаты в конце января 2019 г. Активное участие в изучении и картировании этого района принимали, кроме авторов: Васильева А., Ощепков А., Подруцкая Н., Николаев Ф., Евсеева А., Капустянский Э., Баранецкий М., Ашкалуненко Л. На выходе 11.05.2019 г. Подруцкой Н. и Николаевым Ф. было закончено картирование выработок этого района (участка найденного и вскрыто Ни-

колаевым Ф.), на предыдущих выходах, в юго-западной части района, под улицей. Прониным В. и Ощепковой Е. была закончена обработка стоянок, в восточной части района.

Наиболее старые каменоломни, входящие в состав района, начали разрабатываться в начале 1890-х гг. Самые старые даты, найденные на стенах выработок – 1894 г. Разработка каменоломен, тогда уже единого массива, была прекращена, видимо, в 1956-1958 гг. (по надписям на стенах). Но ещё в 1973 г. в западной части, через шурф, производилась добыча известняка (видимо хозяевами участка для своих нужд). Вывозка бута из выработок продолжалась до 1958 г. (сохранившаяся надпись «23.1.1958 г. Здесь вывозился бут Аликсеенко Сергей»). Район каменоломен ЗК-11 находится в юго-восточной части села Великая Балка (Беляевского района). Район вытянут полосой вдоль южного склона балки, восточнее шоссе, и не доходя до карьера, в восточной части села. Раньше, в 1970-1980-х гг., в этот район было несколько входов. Два типичных неглубоких выезда, с пандусами (и третий, уже засыпанный) и колодцы, один из которых - «Жабий» - использовался как вход. В настоящее время (2020 г.) сохранился один выезд («Бабкин выезд»), расположенный в частном дворе и использующийся и сейчас. «Бабкин выезд» являлся основным входом в этот район катакомб в 1980-х гг. В 2010-х гг. он использовался как главный вход в музей Сахно-Статурского. Остальные выезды, а их было всего 3, засыпаны. Кроме этого входа сохранилось 5 сквозных водяных колодцев и шурф (3 пл. пр.150), через который ещё в 1973 г. вручную добывали блоки известняка. Один из колодцев – «Жабий», также являлся и является основным входом в этот район, в его западную часть. Район соединялся 4 сбоями, с районом ЗК-12. Одна из них находится в западной части района, три, рядом - в восточной.

Район состоит из нескольких сбитых между собой каменоломен. В некоторых из них, наиболее крупных, принадлежащих предпринимателям, во время разработки велась съёмка.

После того как весной 1973 г. этот район был найден, К. Прониным была составлена однолинейная принципиаль-

ная схема района. Она была безмасштабная, сделана без применения инструментов. В 1981 г. однолинейная схема большей части района была сделана И. Греком. Это был более точный план, показывающий взаиморасположение тупиков, карста, колец, стоянок и других объектов. Во второй половине 1980-х гг., буссольную съёмку района сделал И. Георгица. В результате был получен полноценный масштабный, ориентированный план выработок. Точность плана подтверждена при его пересъёмке в 2019 г. Но на плане не была нанесена дополнительная информация, была показана только конфигурация выработок в М. 1:1000. Видимо, в это же время П. Лавренко был картирован центральный ход района от сбоек с районом ЗК-12 и в глубину. План точный, но также не информативный. Эти планы сохранились. С декабря 2018 г. и до мая 2019 г. район ЗК-11 был полностью закартирован компасной съёмкой. Основные полевые съёмочные работы выполнены Ощепковым А., Прониным В., Васильевой А., Подруцкой Н. Съёмку самой сложной, центральной части района, на стыке 5 и 6 планшето́в, сделала Н. Подруцкая. К. Пронин создал камеральную обработку полевых материалов съёмки и чистовое построение планшетов. Район каменоломен картирован полностью, за исключением небольших внутренних, полностью забутованных или заваленных участков.

Район ЗК-11 состоит из нескольких каменоломен, разрабатывавшихся в разное время и впоследствии неоднократно дорабатывавшихся. Самая старая каменоломня находится в СВ части района, она разрабатывалась в 1893-1899 гг. Входами в неё служили выезд и колодец (ствол). Возможно, первым входом был ствол, а потом был сделан выезд. Центральная часть каменоломни, в районе стволов, густо вырезана и производит впечатление наиболее старой. Да и старейшие даты «1894» найдены на этом же участке. Две другие, дореволюционные, каменоломни (северная и южная) располагались в западной части района. Они были меньших размеров и начали разрабатываться позднее в начале XX в. (самая старая дата 1905 г.). Входами в них, вероятно, тоже служили стволы.

Район (шахтне поле) вытянут полосой с ЮЗ на СВ на 370 м, с С на Ю на 290 м. В западной части район вытянут узкой полосой с С на Ю, в восточной части он образует более компактное пятно. В западной и восточной частях каменоломни района ЗК-11 сбиты сбоями с выработками начала 1950-х гг., района ЗК-12. В западной части одна небольшая сбойка квадратного сечения размерами 0,7 м. в восточной - 3 расположенные рядом друг с другом сбоями (в одну из них можно ходить в рост).

В ЗК-11 чётко различаются (в натуре и по плану) два типа выработок – дореволюционные и 1930-х гг., и более поздние. Первые – неправильной формы с бесформенными целиками разных размеров, стены выработок неровные, угловатые. Выработки второго типа – стены и забои более ровные, выработки и целики имеют более правильную форму, вся система отработки более упорядочена. Расположены эти выработки в основном в центральной части района и соединяют между собой старые восточные и западные каменоломни, и по контурам старых каменоломен, там, где шла дорезка тупиковых забоев. Наиболее густая сеть выработок находится в центральной части восточного участка. Целики здесь маленькие, множество сбоек, часть выработок завалена бутом и перебутована. Видимо, часть этих выработок закладывалась бутом во время разработок в 1930-х гг. Выработки заложены на глубине 5-9 м от поверхности. Несмотря на то, что из каменоломен продолжительное время вывозился бут (крупный на строительство, средний, видимо, для обжига на известь), его в выработках много, особенно в дальних выработках, что говорит о том, что известняк был трещиноватый и процент выхода блоков был небольшим. В западной части района, откуда бут, видимо, не вывозился, многие выработки перевалены бутом полностью. В навалах бута проделаны лазы, по которым можно передвигаться только ползком. Горнотехническое состояние большей части выработок хорошее, обрушения кровли единичны, но встречаются повсеместно. Компактный район глыбовых завалов находится только в центральной части восточного участка. Выработки в основном широкие, порядка 4 м, и вы-

сокие - 2 м. В отдельных выработках высота достигает 3,2 м. В центральной части встречаются участки выработок, заложенные на разных уровнях, с перепадами между ними (по дну) до 1,3 м.

Интересным элементом района являются погреб, расположенные над выработками и соединенные с ними небольшими колодцами (подобное найдено только в районе К-66, в городе). В этом районе найдено два таких объекта. 1-й это «Жабий колодец». Устье его (вход) находится около старого дома, расположенного на отгороженном каменным забором участке. Колодец имеет квадратное сечение размерами меньше метра. С одной стороны стенка его сделана из грубо уложенных кусков бута (следы ремонта или переделки). С остальных сторон кладка сделана из блоков известняка. Блоки известняка уложены там, где находится сводчатая ниша (часть погреба). С одной стороны, в самой верхней части стоит массивная известняковая старая плита. Снизу (со дна колодца), рядом с входным колодцем, видна кладка из крупных блоков известняка, показывающая, что раньше вход имел большие размеры и прямоугольное сечение. Арочная полость (погреб) находится примерно под этим местом. Большая часть погреба сделана в слоистом известняке, и только свод выложен из блоков известняка. Ниже дна погреба идёт грубо вырубленный колодец прямоугольной формы, вытянутый поперёк сводчатой полости. Ширина его порядка метра, длина 2 м. Кровля сводчатой полости (погреба) находится на глубине примерно 3 м, высота полости 2 м. Глубина нижнего колодца, целиком вырубленного в известняке, 2-3 м. Он выводит в выработки под колодцем, сильно присыпанные землёй, это не водяной или добычной колодец, а специально сделанное сооружение. Видимо, это был погреб со входом в катакомбы. Уменьшенный размер входа говорит о том, что в качестве погреба, сооружение уже не использовалось, но как вход в катакомбы он сохранялся.

Ф. Николаевым был найден погреб с колодцем в катакомбы, только сильно засыпанный землёй и мусором из погреба, в том числе старинными бутылками. Но снизу виден погреб и щель на поверхность (виден свет, крыши над по-

гребом нет). Видимо, это был тайный вход в катакомбы. Были ли это действительно «тайные входы», сделанные для каких-то целей, или через них просто добывали для своих целей камень, или это вообще случайные сооружения (копали погреб, попутно попали вы катакомбы), не ясно. Несомненно только, что во время войны они использовались как входы в убежища. Около «Жабьего колодца», в небольшой нише в выработках, сохранилось помещение поста.

Сейчас входами в ЗК-11 служит старый выезд, переоборудованный в настоящее время в хозяйственный вход (раньше, во вход в музей), «Жабий колодец» и шурф на пр. 150, имеющий квадратное сечение. Он оборудован ступенями, вырубленными в известняке, поднимающимися из выработок в шурф.

Во времена разработки каменоломен этого участка сюда существовало минимум три входа, не считая водяных колодцев. Водяных колодцев, пересекающих выработки, сохранилось 5. Все они круглого сечения, небольшого диаметра (2 м), глубиной до 15 м. Видимо, есть и засыпанные водяные колодцы, но их сейчас трудно отличить от добычных колодцев (шурфов) и от провалов.

В последние десятилетия в выработки пробурено много скважин разного диаметра. Часть из них даже является шурфами диаметром метра. Большая часть имеет диаметры 120-150 мм. Большинство из них используется для слива канализации, нечистот, сброса мусора. Небольшая часть скважин – разведочные, некоторые технологические, связанные с добычными работами. Некоторые, пробурены снизу, из выработок. Выработки сухие, вода встречается только в колодцах. Уровень воды в них находится на глубине 4-6 м от подошвы выработок. Температура воздуха, замеренная днём 30.03.2019 г. в трех точках района, составляла 13-14°, движение воздуха в выработках незначительное. Выработки заложены в понтическом равномерно сцементированном (пильном) известняке-ракушечнике, марки «7-10». Мощность пласта не менее 4 м. В общей массе известняк жёлтого цвета, он имеет полосчатую окраску по слоистости, различных оттенков буровато-жёлтого цвета, иногда со светлыми прослоями.

Выработками вскрыто большое количество трещин шириной 1-20 см и более. Трещины вертикальные, с неровными краями. Многие из них закарстованы. Встречаются трещины с поверхностями, покрытыми коркой вторичного гипса и натечного белого кальцита (?). Корка плотная, с бугорчатой поверхностью, плотно спаянная с неровной поверхностью трещин. Толщина корки несколько мм. Наибольшее количество трещин, в том числе закарстованных, находится в западной части района. Одна из них является дилатансионной пещерой и описана под индексом П-18. Длина её 6 м, ширина 22-66 см, высота 5-6 м. Стенки местами покрыты тонкой коркой гипса. Ближе к балке трещин становится больше, размеры их увеличиваются. В западном направлении количество и ширина трещин увеличиваются. Особенно много трещин шириной до 80 см находится в самой западной части района. На стыке с выработками заполнитель трещин вываливается. Видимая высота трещин (пещер?) здесь достигает 3-3,5 м.

Каменоломни этого района начали отрабатываться в конце XIX в. Вначале это были маленькие каменоломни, не связанные между собой. Их было, видимо, 2-3. Архивные документы, касающиеся этого участка каменоломен, нам не известны, поэтому история его освещается археологическими методами, по находкам и наблюдениям, сделанным непосредственно в выработках. Этот район, так же как и другие фоминобалковские катакомбы, имеет преимущество перед традиционными районами катакомб в том, что был мало посещаемым и в нём сохранилось многое из оставленного в разные годы. Шахтёры, работавшие здесь, мало чем интересовались, кроме своей работы. Вскрывая добычными выработками старые выработки, их бегло осматривали, не интересуясь ни надписями, ни находками. То же было и в 1930-1950-х гг., когда эта каменоломня ещё эксплуатировалась. А просто любопытных в этой каменоломне до 1973 г. не бывало. Поэтому и сохранилось здесь больше следов прошлого, чем в «традиционных» катакомбах, где с 1950-х гг. побывала масса народа. Все находки, имеющие отношение к истории, можно разделить на две группы, связанные с раз-

работкой каменоломен и делами им сопутствующими; и временам лихолетья, когда каменоломни использовались как укрытие.

К первой группе относятся надписи и рисунки, реже инструменты, лампы и посуда, чаще бутылки. Во второй группе, кроме надписей и рисунков, встречаются самые разнообразные вещи, начиная от оружия и бытовых вещей и заканчивая совсем необычными, кажется, не имеющими никакого отношения к катакомбам. В выработках ЗК-11 найдены горные надписи, сделанные руководящим персоналом каменоломен. Они выполнены красной охрой.

Некоторые надписи подписаны Михаилом Краснянским (сделаны красной охрой, датированы 1899 г.), известным в Одессе в конце XIX – начале XX века штейгером. Видимо, он руководил работами или осуществлял надзор за ними. К горным надписям относятся съёмочные точки и надписи, запрещающие резать камень под дорогой, что свидетельствует о том, что велась совмещенная с поверхностью съёмка: «53↑0,2»; «22↑0,3»; «Стенку бутовую заложить»; «Затянуть перекладину» «Повернуть влево, прямо воспрещено 9 окт. 99 г. М. Краснян...»; «повернуть вправо прямо дорога 8-го ноября» (надпись частично спилена при дорезке выработки); «Работы воспрещены дорога 9 ноября 99 г.» и подпись Краснянского; «26/IV 33 г.» - советские времена. Начиная с 1933 г. шла интенсивная доработка каменоломен, они были соединены между собой. На стенках выработок и кровле сохранились многочисленные съёмочные точки, сделанные копотью, и номера съёмочных точек, написанные графитом. В последующем неоднократно снимались отдельные участки выработок. Видимо, это делалось в 1940-х гг. и первой половине 1950-х гг., когда шла интенсивная отработка каменоломен соседнего района ЗК-12 и проводились поиски целиков в соседних каменоломнях.

Вторая подгруппа надписей и рисунков сделана, видимо, шахтёрами, работавшими в этих каменоломнях. Они выполнены древесным углем. Среди них примитивный рисунок человека, стоя выпиливающего камень из забоя, под ним дата «1914 19 января», рядом, сбоку плохо читаемая над-

пись «дуракъ»; хороший рисунок курящего шахтёра в широкополой шляпе, сидя пилящего плаху. Рядом стоит керосиновая лампа, лежит топор, позади стоит разграфлённая плаха (большой блок известняка). Большой рисунок курящего пузатого шахтёра с пилой и пояснительная надпись «Этотъ каминьщик виризаеъ по 100 шт въ день»); «26.06.52 Иванчук, Труш», сделано графитом (Яков Семёнович Труш, житель Фоминой балки, в 1940-50 гг., был начальником шахт, в 1970-х гг. работал в шахтоуправлениях, в 1980-х гг. жил в Фоминой балке, вероятно, это его надпись). Интересна надпись «19.II/1917г+1957 тягался бут». Около «Жабьего колодца» тоже есть несколько рисунков шахтёров с пилами.

Третья подгруппа - старые рисунки различного содержания, сделанные шахтёрами или людьми, бывавшими в выработках, во времена их разработки или сразу после окончания разработки. Выполнены они углем. Среди них: «1913»; рисунок полного мужчины с тростью, в фуражке, с чётко выделенным околышем; рядом рисунок домика с дымящимися трубами, дерево и надпись «Михай дуракъ»; «Досвидания врал...твою мать вотъ я иду» рядом неразборчиво; карикатурный рисунок человека в шляпе, рядом рисунок смерти с косой, чёрта, надпись «это смерть», здесь же плохо читаемые и затёртые надписи, цифры в столбик, в самом низу надпись «ленин» или «лениа»; рисунок вазы с ручками, читается только слова «квита» (цветок); надпись «Ивань Куб Федоръ ... Павло б...»; небольшой рисунок человека в шляпе, рядом «...федоръ...»; несколько раз написано «Василий», рядом два раза «Панам», ниже «Гаврило» и, здесь же, рисунок человека с камнерезной пилой; большой рисунок настенных часов, сделанный углем, на централке; рисунок, касающийся сапожного дела – сапог, женские туфельки, сапожный молоток, клещи и прочее. Здесь же надпись «Петръ Ивановичъ Ветрогушовъ», часть рисунка затёрта; мужчина в картузе, курящий трубку, и рядом затёртая надпись, недалеко рисунок с надписью «Пилагея Ивановна».

В одной из этих локальных тогда каменоломен, в районе «Жабьего колодца», обнаружены рисунки, явно относящиеся к русско-японской войне 1904-1905 гг. На одном из них

солдат нарисован рядом с шахтёром (рисунок солдата затёрт). На другом, хорошо сохранившемся, нарисована колонна солдат с винтовками с примкнутыми штыками, которые они несут на плечах. Впереди офицер, сзади офицер с поднятой шашкой наголо и лошадь. Например, на одном из них нарисованы шахтёры, тянущие тачку с нарезанным камнем. В восточной части района подобных рисунков нет. Видимо, эта тема была актуальна для людей, бывавших или работавших только в западной каменоломне. В восточной части района найдено два больших рисунка поездов; рисунок православного креста, рисунок холма с большим крестом и надпись «Голгофа».

В выработках наиболее часто встречаются фамилии Куб Иван (в балке, ближе к посёлку Нати, есть колодец, который называют «колодец Кубика», видимо название сохранилось с давних пор и имеет отношение к шахтёру Кубу); и Зоренко Андрей (1956 г.). Фамилия Зоренко повторяется на протяжении более полувека (Иванъ Константинович Зоренко). Вообще, на стенах найдены написанные имена: Иванъ, Фёдоръ, Миколай, Макаръ, Василий, Андрей – углем; Якимъ Димиденко – красной охрой. В одном месте (пр. 194) находится надпись, написанная углем задом наперёд. Часто встречаются надписи «Хто писал не знаю, я дуракъ читаю».

Ещё можно выделить надписи времён войны и поисковые надписи, времён обследования каменоломен. К надписям времён войны относятся вырубленные надписи в рамках «Г.А. Игнатъев 4-IV-44», ниже вырублен пистолет; «Жайворонков Миша», видимо писали подростки (пр. 191). К поисковым относятся: «Здесь нашли газету «Бол. Знамя» (других следов этой находки не сохранилось, но из надписи следует, что находка достаточно большого куска этой газеты была); «Тут был «Поиск» 8/IV 73», видимо дата первопосещения этого района. В основном, в районе ЗК-11, были найдены стоянки (жилые помещения, места нахождения людей в каменоломнях) периода обороны Одессы (1941 г.). Но отдельные находки свидетельствовали о том, что каменоломни использовались для укрытия и в более ранние периоды, в период гражданской войны.

Во время полевых работ по обработке стоянок в районе ЗК-11 были обнаружены уникальные для каменоломен находки. Так, в одном из жилых помещений, в буртовочной щели, под кровлей выработки, на высоте 1,9 м от пола, были обнаружены небольшие овальные, с винтовой закруткой (креплением), посеребрённые значки с изображением Сталина. Значки были привинчены на куски картона. То есть ими ещё не пользовались (видимо не успели вручить). В соседнем помещении, под камнями каменного сиденья, была найдена женская серебряная брошка 800 пробы, покрытая прозрачной эмалью, с изображением букета цветов, и россыпь советских довоенных монет. По определению специалистов из краеведческого музея, она была изготовлена в Германии в 1920-х гг. В отдельно расположенной комнате (в стороне от комплекса стоянок) были найдены спрятанные, завернутые в кусок газеты, серебряные наручные наградные часы, без ремешка, с гравировкой на задней крышке «Ударнице т. Партынской Ф. за участие в соцсоревновании. Фабком 2-й Гособувной ф-ки 1930.29.IV». В этой же комнате была найдена медаль-жетон из белого металла, выпущенная Временным правительством в 1917 году (Борцамъ за свободу). Рядом с медалью находилась посеребренная чайная ложка из белого металла знаменитого Одесского ресторана «Фанкони» (гравированная надпись на ручке ложечки «Fanconi»). На многих центральных ходах каменоломни попадались винтовочные гильзы дореволюционного периода. В засыпке шахтного ствола были найдены дореволюционные бутылки от минеральной воды и медицинские пузырьки, бытовой мусор, относящийся к началу XX века.

Практически во всех жилых помещениях, которые были обработаны и описаны, попадались советские довоенные монеты, мусор, битая фарфоровая посуда, битые и целые бутылки, как от спиртного, так и от медикаментов. Повсеместно были обнаружены винтовочные гильзы разных производителей: СССР, к винтовке Мосина; Германии, Румынии, Польши, Чехословакии, Бельгии, к винтовке Маузера. В отдельных жилых помещениях находили военную амуницию, русские винтовочные подсумки, куски противоба-

зов, винтовочный шомпол; судя по всему, дезертиров периода обороны Одессы. Но, по архивным записям и воспоминаниям, интересные находки были сделаны в этом районе и раньше, до проведения комплексных работ. Первые находки были сделаны в 1973 г. Голощаповым А., Пучковым И., Прониным К., Васильевым В., Шаталиным Н. – в одной из комнат ими были найдены винтовочные гильзы с маркировкой 1917 г., иностранного производства. В начале 1970-х гг. в этих местах были найдены предметы времен войны: 3- линейная винтовка, румынский полевой телефон, 12 химических запалов к бутылкам с бензином, одна целая бутылка с бензином со вставленным в неё запалом; винтовочные патроны в обоймах, револьвер «Наган» в кобуре, граната РГ-33. В. Васильевым (в декабре 1973 г.) были найдены остатки почтового отделения, бланки, документы, штампы, письма (кажется, и почтовая сумка).

По информации А. Саморукова, им в 1980-х гг. в небольшом приваленном бутом тупике была найдена трёхлинейная винтовка, выпущенная в 1916 г. в США, и рядом 10-15 патронов, с маркировками 1917 г. Им же в привходовом районе (главный вход) была найдена РГ-14 (ручная граната Рдултовского образца 1914 г.). По словам Саморукова, она была в очень плохом состоянии (ее корпус изготавливался из жести). Около одного из старых водяных колодцев А. Саморуков нашёл проржавевшие остатки штыка к винтовке «Арисака». В этих же местах он обнаружил сильно проржавевший, закопанный в грунт револьвер «Наган», который сразу рассыпался после извлечения его из грунта.

Район ЗК-11 представлял собой в 1917-1922 гг. ряд мелких шахт-каменоломен (3 шахты) разной протяженностью, расположенных вдоль склона балки, имеющих штольневые входы и входы через колодцы. При отсутствии лесистой местности, единственное место, где можно было прятаться, были эти старые шахты. Конечно, все, кто использовал шахты для укрытия, имели практически одинаковую психологию. Уйти как можно дальше вглубь шахты, от выхода. То есть прятаться в ее дальних забоях, что мы и наблюдаем в разных местах этого района. Не исключением являлся и период 1917-1922 гг.

Как было указано выше, район ЗК-11 после 1921-22 гг. перетерпел много изменений. Так как в этот район катакомб было много входов и среди них много штолен, то дорезка камня в небольших объемах в нем производилась непрерывно. Многие жилые помещения и артефакты были засыпаны, а надписи срезаны камнерезами более позднего времени. Это подтверждается тем, что даже некоторые находки периода 1941-1944 гг. были найдены на глубине 10-20 см, засыпаны известняковой крошкой.

Найденная А. Саморуковым 3-линейная винтовка американского производства, фирмы «Вестингауз». Основные заказы по производству винтовок «Мосина» производились в 1916 г. Так как винтовка производства 1916 г., то появиться она могла у нас только в период 1916-1917 гг. (основные поставки для Российской армии из США). Винтовка и россыпь патронов были спрятаны в дальнем забое выработки. Россыпь патронов говорит о том, что прятавший ее человек уже не имел обойм к патронам, а тем более подсумков к ним. Эту находку можно отнести уже к периоду Гражданской войны.

Медаль-жетон «Борцамъ за свободу», выпущенная по заказу Временного правительства в 1917 г. на Московской фабрике Д. Кучкина, найденная в кучке бытового мусора, на стоянке 1941 г. никто не выбрасывал свои награды, даже если это обычный значок. Кроме случаев, когда он может навредить человеку при смене власти. Тот, кто её прятал, мог побаиваться советских репрессий, если её найдут у него. Однако, что бы ни происходило, она находилась у людей, скрывавшихся в 1941 г. в каменоломнях.

Гильзы, найденные в западной части выработки (1973 г.), судя по описанию - английского производства. Действительно, в 1917 г. на разных английских патронных фабриках выполнялся огромный заказ для Российской империи. В основном эти боеприпасы попадали в Российскую империю в период интервенции (1918-1920 гг.). Гильзы, найденные в восточной части выработки, находились в единичных экземплярах на центральных ходах района. Все они произведены в Российской империи в разные периоды (1910, 1915, 1917 гг.) и разными заводами. По их расположению в момент

находки можно сказать, что кто-то шел по основному ходу и изредка стрелял в стороны. Расстояния между отдельными гильзами большие, 30-50 м. Ни одна гильза революционного периода, из найденных в 2019 г., не была обнаружена в жилых помещениях (стоянках). Судя по их расположению, возможен вариант, что кто-то «игрался» с винтовкой после гражданской войны, либо это отголоски зачистки каменно-ломен от бандитизма.

Одна из гильз (Луганский патронный завод 1917 г.) найдена возле старого ствола (Т. 35). находка интересна тем, что русская винтовочная гильза раздута по форме французской винтовочной гильзы от винтовки системы Бебеля. Гильза приняла коническую форму патронника французской винтовки. Это говорит о том, что русский винтовочный патрон вставили во французскую винтовку и произвели выстрел. Такое могло быть только во время Гражданской войны или вскоре после неё. Это отражено во многих источниках. М.Г. Древни, находившийся в Одессе в 1920-1922 гг., рассказывал, что было много разного оружия и патронов, но все они были разные и не подходили друг к другу. Патронов было всего по несколько штук одного типа. Вот в те времена и мог быть произведён выстрел русским патроном из французской винтовки. Вряд ли достаточно редкая французская винтовка могла сохраниться до времён 1941 г., да и патрон тоже датирован 1917 г. Вопрос: кто стрелял? И тоже 3 варианта ответов. Первый. Подпольщик любой принадлежности. Хотя в 1960 – 1970-х гг. «поисковцы» общались с членами подпольного ревкома, действовавшего в усовских и нерубайских катакомбах, записывали их рассказы. Ни в одном из них, да и в литературе, касающейся революции в Одессе, Фомина Балка (Великая Балка) не упоминается. Так что это были подпольщики «антибольшевистского уклона» или уголовные бандиты). Второй вариант: стрелял кто-то из чекистов, прочёсывающих катакомбы.

В районе ЗК-11 найдено много стоянок периода Второй мировой войны (47 жилых помещений и 13 помещений, где держали скот). Эти стоянки можно разделить на две группы. Первая группа – стоянки «мирных жителей» - гражданского

населения. В период обороны Одессы многие жители спасались от бомбёжек в катакомбах, часть из которых была централизованно переоборудована под бомбоубежища. Пригородные катакомбы использовались как убежища населения. Причём в них прятались не только жители сёл, под которыми находились катакомбы, но и одесситы и эвакуированные. Сведения об этом есть в литературе и известны по воспоминаниям. Видимо, здесь тоже прятались разные люди: и жители близлежащих хуторов Фоминой Балки, и приезжие. Помещения, где содержался скот (каменные перегородки, навоз, вбитые в стены и дно массивные металлические штыри для привязи скота), свидетельствуют о том, что здесь находились местные жители. Из других сёл скот не поведут, там есть «свои» катакомбы. У одесситов скота не было. С другой стороны, находки некоторых предметов говорят о том, что здесь находились и городские жители (именные серебряные женские часы, медаль-жетон, посеребрённая ложечка из знаменитого одесского кофре «Fanconi»). В книге одесского писателя В. Гридина описывается жизнь людей, прятавшихся в катакомбах Кривой Балки (ближе к Одессе). Они сняли комнату в сельской хате и жили там, а во время бомбёжек прятались в близлежащих катакомбах. Видимо, нечто подобное происходило и в Фоминой Балке. Жители находились в основном на поверхности, а в случае нужды прятались в катакомбах. До линии фронта было 5 км, до города 12 км.

Стоянки мирных жителей фиксируются в трех местах района ЗК-11. В местах пребывания мирного населения видны детские рисунки на стенах, бытовые надписи, даты пребывания под землей. Практически все это относится к 1941 г. Первый район расположен южнее «Жабьего колодца». Стоянки относятся к началу войны. Жилые помещения расположены в дальних забоях выработки. Стоянки представляют собой отдельные места вдоль стенки выработки, засыпанные сгнившей соломой или травой. Перестенков между ними нет. Судя по количеству мусора, люди находились здесь недолго, посещали эти места только во время бомбежек или артобстрелов. Находки в этом участки стоянок представлены советскими довоенными монетами, мунд-

штуком для курения, вилкой, кухонным ножом, пуговицами, гильзами от револьвера «Наган» (2 шт.).

Возле «Жабьего колодца» найдены две отдельно расположенные друг от друга жилые комнаты. Одна находится прямо возле колодца (до 10 м). В ней найдены битые и целые довоенные бутылки и бытовой мусор. Вторая комната расположена восточней колодца на Т. 157. Стоянка сильно переделана в 2000 г. Остался фрагмент старых каменных нар вдоль стены выработки. В обеих комнатах могло находиться до 6 чел. В районе Т. 63 находится отдельно расположенная стоянка, судя по всему «дезертирская». На ней были найдены 2 гильзы от винтовки Мосина, битые бутылки, консервные банки, медицинский пузырек. Не доходя до стоянки, в 15 м, в запиле была найдена разорванная гильза от 45 мм противотанковой советской пушки. Судя по нарам, в комнате находилось до 3 чел. Второй участок стоянок находится в центре района ЗК-11. Данный комплекс стоянок принадлежит мирному населению, стоянки представляют собой жилые помещения, претерпевшие многократные изменения. После войны, в 1950-х гг., на них побывали рабочие по добыче бута (остатков камнепиления), местная молодежь. В 1970-80-х гг. на стоянках работал ВПК «Поиск». В 1990-х гг. стоянки обыскивали «чёрные копатели». На момент обработки стоянок большинство комнат были разрушены и завалены. В комплексе стоянок большинство помещений оборудованы под загоны для содержания домашней скотины и птицы, видны остатки предметов для содержания скотины. Это даёт повод думать, что местное население прятало свою скотину от артобстрелов и бомбёжек, от бойцов Красной армии и, впоследствии, от входящих в город румынских войск.

Всего было обнаружено 13 помещений, где находились люди. Помещения идентифицировались по нахождению в них каких-либо нар или бытового мусора, а также по находкам относящимся к жизнедеятельности человека. На стоянках были найдены: Значки с изображением Сталина (2 шт.), довоенные советские монеты, большая металлическая лоханка, вилы, ножницы, перочинный нож, битые бутылки и бытовой мусор.

В помещении (пр. 190) была найдена женская серебряная брошка, монеты, металлическая вилка, остатки обуви, женский гребешок, пуговицы от армейского нижнего белья, ложки, вилки, обрывки советских и румынских газет (румынские газеты свидетельствуют о том, что в этих катакомбах укрывались и в 1944 г.). На входе в комнату лежала штыковая лопата и остатки от керосиновой лампы. В помещениях (пр. 183, 184) были найдены женские наградные часы. В месте, где располагался мусорник, были найдены советские довоенные монеты, посеребрённая чайная ложка, жетон-медаль 1917 г.

В районе Т. 32 были найдены гильзы бельгийского производства (1937-38 гг.), к винтовке «Маузер». Возле пр. 176 был найден обломок гильзы производства Австрии для нужд Испании, периода гражданской войны 1937 г. В районе пр. 160, на стоянке, в бытовом мусорнике, была найдена стреляная пуля от австрийской винтовки «Манлихера», советские довоенные монеты, обломки гильз от винтовки Мосина, до-reволюционная медицинская бутылочка, стальная ложка, гильза от револьвера «Наган».

Практически во всех жилых комнатах были найдены советские довоенные монеты, битая посуда, ложки, вилки, части примусов, битые и целые бутылки, бутылки, остатки газет 1941 г., пустые консервные банки. На стоянках, в районе Т. 156, были найдены 6 гильз от винтовки Мосина. Одна из гильз распилена пополам. Так делали металлические трубочки, в которые вставлялся фитилёк в осветительных площадках-бутылочках. Попадались вещи, абсолютно не свойственные для подземелий. В одной из комнат лежала большая жестяная оцинкованная лохань, разбитые елочные украшения, горшки от комнатных цветов. Отдельные жилые комнаты встречаются на восточном контуре выработок. Так, в районе засыпанного колодца (пр. 162) находится одиночная стоянка. Судя по находкам бытового мусора, стоянка относится к 1941 г. Тут скрывались местные жители. Стоянка в районе Т. 22 имеет название «Кукурузная» (надпись на стенке). На полу стоянки было найдено большое количество кукурузных початков. По углам жилого помещения ви-

ден сгнивший бытовой мусор.

Третий комплекс стоянок расположен на восточной части района ЗК-11. По результатам первого осмотра, предположено, что в жилых комнатах находились советские дезертиры 1941 г. и мирные жители, для их прикрытия. Прикрытие заключалось в том, что бытовой запах со стоянок мирных жителей забивал или поглощал запах стоянок дезертиров. Приготовление еды на примусах, курение, запах скотины не вызывали подозрения о присутствии еще дополнительных скрытых помещений с бежавшими с фронта бойцами Красной Армии. Такое предположение высказал А. Саморуков. Скрывавшиеся в катакомбах дезертиры, несомненно, были местными жителями, хорошо знавшими катакомбы.

Находками на стоянках были советские довоенные монеты, чайная ложка, верхняя часть от котелка, винтовочные гильзы от патронов к винтовке системы Мосина, битые бутылки и бытовой мусор. В южной части этого комплекса стоянок находятся жилые комнаты, расположенные в дальних забоях, которые сильно переобутованы. Чтобы попасть в жилой отсек, надо пройти сеть извилистых (искусственно созданных забутованных проходов). Эти искусственно созданные баррикады характерны для стоянок дезертиров. Судя по нарам в местах нахождения людей, в этом комплексе могло пребывать до 30 чел. В районе ЗК-11 на отдельных перекрестках и тупиках заметны следы пребывания людей в 1941-44 гг., видны следы передвижения мирного населения и дезертиров по подземным выработкам. Судя по находкам стреляных винтовочных гильз по централке, в район заходили бойцы истребительного батальона по выявлению дезертиров. Но они натывались на мирное население, которое прикрывало бежавших с фронта односельчан. Наверняка происходили конфликты под землей между властями и мирным населением. На одном из центральных ходов (Т. 309 – Т. 301, Т. 30-34), практически на всех перекрестках были найдены стреляные гильзы от винтовки Мосина (1-2 шт. на перекресток). Гильзы находились на глубине 10-15 см под карбонатным песком. После анализа всех находок и описи жилых помещений были произведены подсчеты количества людей,

пребывавших под землей, в обследованном районе катакомб их могло быть ориентировочно до 90 чел. Люди могли перемещаться и строить для себя другие помещения или, наоборот, оборудовать помещения, но не находиться там.

Пояснения к плану района каменоломен ЗК-11.

125. Первая из найденных сбоек в район ЗК-11. Сбойка «Ж».

146. Большая выработка, копии рисунков из Холодной Балки и Кривой Балки.

147. Сбойка с районом ЗК-11.

150. Неглубокий шурф квадратного сечения.

152. Стенка-перегородка, сложенная на цементном растворе.

153. Чистый колодец.

154. «Жабий колодец».

156. Нд. «1917-1957 тягался бут».

159. Геология – белая кольцевая структура в жёлтом известняке.

160. Музейное помещение музея Сахно-Стахурского.

161. Выход «Бабкин выезд».

162. Провал или колодец.

165. Нд. «Работы воспрещены дорога 9 ноября 99 г.» и подпись Краснянского.

167. Засыпанный землёй лаз вверх.

168. Центральное помещение музея Сахно-Стахурского.

174. Рис. поезда.

180. Рис. православного креста.

184. Находка медали 1917 г.

185. Находка именных часов.

186. Находка значков с изображением Сталина.

191. Вырубленные надписи «Игнатъев, Жайворонков 4.IV.44 г.»

192. Рис. сапоги, туфли, молоток.

207. Стоянки «дезертирские».

208. Узкие, выложенные камнем, проходы Лаз - запасной выход от стоянок.

212. Рис. солдаты с винтовками.

213. Заполненная трещина - пещера.

214. Нд. «Пещера Ф2 SVD».

215. Нд. «Пещера Ф.3 16».

ОДЕСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

Алла Федорова,

кандидат исторических наук, доцент

Одесского национального политехнического университет

ОДЕССКИЕ СТАРООБРЯДЦЫ-ПОПОВЦЫ В ЗОЛОТОЙ ВЕК СТАРООБРЯДЧЕСТВА

Одесса – полиэтнический и поликонфессиональный город, что сложилось исторически. Старообрядцы были представлены в Одессе основными толками – «согласиями»: поповцами и беспоповцами. Напомним, что старообрядчество выделяется в середине XVII в. в связи с церковной реформой патриарха Никона. Несогласные с новой реформой поддавались гонениям как со стороны господствующей православной церкви, так и государства, что привело к их переселениям на окраины Российской империи, а также за ее пределы. Появление старообрядцев в Одессе неслучайно. Желая поскорее заселить южные территории, правительство идет на «дарование» различных льгот и привилегий, наиболее привлекательными среди них для старообрядцев были свободное отправление службы, возможность строить церкви, иметь своих священников и т.д., что в центральной части Российской империи было запрещено. Со временем льготы закончились, и старообрядцы вновь стали объектом притеснения.

Следует отметить, что в последней трети XIX – начале XX в. в среде старообрядцев-поповцев не было единства. В 1862 г. от имени старообрядческого московского Духовного совета издано «Окружное послание» И.Г. Кабанова (Ксеноса). Оно было адресовано всем старообрядцам, принявшим Белокриницкую иерархию, и направлено на унификацию и единение старообрядцев, поскольку среди старообрядцев-поповцев распространялись «тетради» с учениями, близкими идеологии беспоповцев. «Окружное послание» привело к дальнейшему разделению: на сторонников указанного документа – окружников, и противников – нео-

кружников («раздорников»). Последние обвиняли издатель «Окружного послания» в измене старообрядчеству, в намерениях соединиться с новообрядческой церковью, были более радикальной группой. Неокружники были в Одессе в большинстве. В начале XX в. предпринимались активные попытки примирения, и одесские старообрядцы были весьма активны в этом вопросе. В данной статье рассматривается история старообрядцев-поповцев в Одессе в золотой век старообрядчества. Золотым веком принято, вслед за известным апологетом старообрядчества Ф.Е. Мельниковым [1, с. 407], называть период с 1905 по 1917 г. Именно в 1905 г., во время революции, в империи были провозглашены начала веротерпимости, после чего старообрядцы получили возможность открыто исповедовать свои взгляды, сооружать храмы, открывать учебные заведения и т.д., что наблюдалось и в Одессе. На основе архивных материалов, прежде всего документов фонда Канцелярии архиепископа Московского и всея Руси Российского государственного архива древних актов, публикаций в периодических изданиях того времени, в т.ч. старообрядческих, попробуем воссоздать картину жизнедеятельности старообрядцев-поповцев Одессы в 1905-1917 гг.

История одесских старообрядцев недостаточно изучена, хотя и обращает на себя внимание современных исследователей. И. Фокин на основе анализа документов Государственного архива Одесской области показывает положение старообрядчества в Одессе во второй половине XIX в., особое место уделяет вопросу закрытия старообрядческих моленных по указу «сверху» [2; 3]. А. Федорова реконструировала историю беспоповцев Одессы, а также отдельные сюжеты истории поповцев [4; 5]. Одними из первых предприняли попытку создания общей истории старообрядцев в Одессе А. Пригарин и Ю. Горбунов [6], однако в ней есть ряд неточностей, например, указывается, что «в конце XIX в. у одесских староверов, приемлющих священство «Белокриницкого рукоположения», появился свой священник – о. Петр (Матасов)... На место о. Петра заступил в 1905 году о. Стефан (Кравцов)...» или что храм Покрова Пресвятой Богородицы

был освящен «20 марта 1910 года», что не соответствует действительности. Недавние исследования позволили опровергнуть первый тезис [7], второй, скорее всего, является технической ошибкой (храм освящен годом позднее). Указанные неточности быстро подхватил Интернет, они прочно обосновались на официальных страницах старообрядческих общин [8]. Положение старообрядческой общины рассматривал А. Пригарин [9]. Современными исследователями предпринимаются активные попытки по изучению старообрядчества в Одессе, однако остается еще немало «белых пятен», которые требуют детального изучения, уточнения.

В начале XX в. наиболее известной в Одессе была старообрядческая церковь Покрова Пресвятой Богородицы, которая начала функционировать в городе во второй трети XIX в., недалеко от Привоза, на ул. Преображенской [3; 10]. Духовные требы прихожан отправлял Григорий Афанасьевич Стариков. Старостой был известный купец (занимался рыбной торговлей) Антон Кузьмич Дубинин. В 1897 г. епископом Одесским и Балтским был поставлен неокружник Кирилл (Политов) (проживал на территории указанной церкви). На 1899 г. священником церкви значился Андрей Соколов [11].

Церковь Покрова Пресвятой Богородицы – это единственная старообрядческая церковь (молитвенный дом, как ее иногда называли), которая отображается в адресных книгах Одессы с конца XIX в. [12]. Она располагалась на участке по адресу Преображенская, 77 / Малая Арнаутская, 113 / Старо-Резничная, 32, площадь участка составляла 586 кв. саж. (ок. 0,27 га. – авт.), позднее адрес участка изменился на Преображенская улица, 75 / Малая Арнаутская улица, 115 / Книжный пер., 2.

Сын Антона Дубинина – Варфоломей [5, с. 75-80] унаследовал от отца не только бизнес, но также стал старостой и казначеем старообрядческой церкви. На 1905 г. в этой церкви служил о. Стефан Кравцов. Родился он в Тирасполе в июле 1869 г. в семье уставщика. Епископ Одесский и Балтский Кирилл (Политов) «поставил» его диаконом в Одессу, затем священником, позднее – протоиереем. Кроме исполнения прямых обязанностей, он помогал епископу Кирил-

лу в управлении епархией в качестве секретаря, занимался иконописанием. После захвата Одессы большевиками в 1920 г. он был арестован, ему грозил расстрел, однако вскоре он был освобожден из тюрьмы. В августе 1931 г. перебрался в Румынию, а в 1935 г. был рукоположен в Вилково епископом Иннокентием на Измаильскую кафедру, в 1939 г. избран Белокриницким митрополитом [13].

Поскольку в начале XX в. в Одессе преобладали староверы – неокружники, а окружники не имели собственной церкви, купец 2-й гильдии Дмитрий Кириллович Ларионов, владелец мельницы и макаронной фабрики, согласился поспособствовать исправлению этой ситуации. В 1905 г. на втором этаже его дома по ул. Успенской, 121 обустраивается домовая церковь. Под храм купец выделил шесть квартир, две квартиры оставил священнику и дьяку. На сооружение церкви Д. К. Ларионов предполагал потратить не менее 2000 руб. Это была благотворительная акция, А. Ларионов терял, идя на этот шаг, часть доходов – помещения, которые он выделил для церкви, приносили ежегодный доход в 1000 руб. [14, л. 23 об.].

Большая заслуга в открытии окружнической церкви в Одессе принадлежала Ивану Николаевичу Цепову, который был помощником устроителя церкви, занимался вопросами строительства и обустройства церкви, искал меценатов. Так, И. Цепов в своем письме к московскому архиепископу Иоанну (Картушину) от 7 апреля 1905 г. сообщал предположительные размеры храма – около 15 аршин (10,7 м) в длину, около 8 аршин (5,7 м) в ширину и около 9 аршин (6,4 м) в высоту, а иконостас – где-то 7 ½ на 7 ½ аршин (5,3 м). В письме И. Цепов просил заказать иконостас в Москве, а для него золотые или простые иконы, высказывал надежду, что осуществить желаемое помогут известные старообрядческие меценаты М. И. Кузнецов, С. М. Кузнецов, Ф. С. Рахманов, П. С. Расторгуев, И. А. Травкин и А. И. Морозов. Поиск спонсоров был инициативой И. Цепова. Он уверял, что Д. Ларионов просил лишь заказать иконостас и иконы «и получиши дабы непосмеялись нам раздорников неокружники г. Одессы» [14, л. 23 – 23 об.].

Храм, оборудованный в доме Д. Ларионова, был освящен во имя Святого Николы Чудотворца. Устроители храма прилагали все усилия, чтобы он был не хуже, чем «неокружнический». Служить в этот храм в конце 1905 г. архиепископом Московским и всея Руси Иоанном (Картушиным) был направлен протоиерей Петр Матасов. Петр Матасов и Стефан Кравцов служили в Одессе одновременно и в разных приходах, а не последовательно, как считалось ранее.

Е.А. Агеева указывает, что Петр Иванович Матасов с 1903 г. служил священником астраханского старообрядческого храма, затем протоиереем в Одессе и Херсоне [15]. Удалось выяснить, что в начале 1905 г. он служил в хуторе Подтихов (ныне Калачевский р-н Волгоградской обл. РФ), как сам указывал в «глухом уголке». В его приход кроме хутора Подтихов входили хутора Самодуровский, Каменский, Малая Лучка и скиты [7, с. 384-385].

9 января 1906 г. Д. К. Ларионов и его помощники П. М. Санютин и Н. Цепов уведомляли архиепископа Иоанна, что священник о. Петр Матасов очень хорошо служит. Однако наблюдались и некоторые проблемы, в частности в церкви не было «хорошего пения», петь было некому, «если и есть какие певчие, да и те поют по-неокружнически и по-беспоповски». Устроители церкви просили меценатов А.И. Морозова и М.С. Кузнецова оказать помощь на содержание певчих или прислать в Одессу кого-либо из своих, в чем искали поддержки архиепископа [16, л. 1об.-1а]. Видимо просьба была выполнена, поскольку во время поездки в Крым в 1908 г. П. Матасов планировал с собой взять певчего – тенора Гурия Герасимовича Сурина, ранее служившего у московской купчихи П.И. Миловановой [17, л. 8 об.]. Уставщиком при Никольской церкви был Семен Иванович Ананьев. В марте 1907 г. в письме к архиепископу Иоанну он просит поместить его на должность чтеца или кадиловжигателя. О себе сообщал, что ему 21 год, женат, «внедостатке», раньше в будние дни работал на фабрике у Д. К. Ларионова, а в праздники в церкви уставщиком [18, л. 51-51 об.].

О. Петр Матасов находился в юридическом подчинении единственного окружнического епископа на юге – Измаиль-

ского епископа Анастасия. После смерти последнего 13 февраля 1906 г. о. Петр просил московского архиепископа принять его под свою юрисдикцию [16, л. 4 об.; 20]. Позднее одесская «окружническая» община поддержала измаильских депутатов в деле возрождении Измаильской епархии и послала на Освященный Собор в апреле 1906 г. о. Петра Матасова для ходатайствования по означенному вопросу и назначению на Измаильскую епархию епископа Уральского Арсения (Швецова).

В письме от 17 апреля 1906 г. попечитель Никольского храма Д. Ларионов и его помощники сообщали Освященному Собору, что «главнейшая же цель нашего посланника заключается в том, чтобы он выразил желание всего нашего прихода и близживущих к оному православных старообрядцев, что, так как очень много проживает на юге России неокружников, а поэтому все желают видеть за особо выдающиеся труды на пользу Христовой церкви смиренного и боголюбивейшаго епископа Арсения Уральского архиепископом измаильским, а архиепископа Иоанна московского митрополитом московским и всея России...» [7, с. 386].

Немалую роль в примирении окружников и неокружников в Одессе сыграл упоминаемый нами Иван Цепов (кстати, он работал управляющим колбасной фабрики Дубинина) [21]. 10 февраля 1906 г. И. Цепов извещал архиепископа Иоанна: «Нам хорошо известно, что некоторые прихожане неокружнического храма подали заявление еп. Кириллу Политову, в котором требуют от него в течение двух недель категорического ответа: намерен ли он примириться с окружниками, а если нет, то они сами примирятся». Описанное событие происходило где-то 15 января, после чего епископ Кирилл выехал в Москву, а в начале февраля вызвал к себе из Одессы диакона Феодора Гуслякова, которому при отъезде прихожане также наказывали без примирения не возвращаться [22, л. 10 об.-11]. В 1906 г. И. Цепов издал книгу «Повесть о Кирилле Одесском» под псевдонимом «Староправославный». Часть книг была распространена в Одессе, с целью примирения, часть выслана архиепископу Иоанну [16, арк. 3].

23 мая 1906 г. И. Цепов извещал архиепископа Иоанна, что приход Никольского храма увеличивается медленно по нескольким причинам: одни не желают оставлять «неокружнический» приход, который превосходит «окружнический» и величиною, и красотою, и торжественностью богослужения, и пением; другие – ожидают примирения. И. Цепов констатировал, что издание и распространение книг о Кирилле Одесском и «Щит Веры» принесли пользу для ознакомления «неокружников» со своими пастырями и церковью. Прихожане стали требовать от духовенства примирения с «окружниками», выбрали двух уполномоченных Тюрина Н. И. и Кондрашева П. Н., выдав им окончательную доверенность на Собор для примирения без контрактов во время переговоров. Священник С. Кравцов высказывал сомнения относительно возможности примирения, заявлял, что если и примиримся, то в Одессе останутся два попа. И. Цепов сообщал архиепископу Иоанну, что С. Кравцов едет в Москву, где у неокружников будет и Собор, и съезд; просил его со своей стороны принять меры к примирению и учесть тот факт, что «много мешают примирению и попы, которые боятся, как бы у них не убавился доход» [7, с. 387-388].

1-2 июня 1906 г. Первый всероссийский съезд мирян-неокружников в Москве обсуждал проект о примирении с окружниками. 4 июня на Рогожском кладбище был подписан акт о примирении: со стороны неокружников его подписали и одесский иерей С. Кравцов, и диакон Ф. Гусяков [22, л. 42; 23, с. 341].

Диакон Феодор Михайлович Гусяков 8 лет прослужил в Одессе, а в декабре 1907 г. ему предложили место на Рогожском кладбище [24, л. 22]. Его отец – Михаил Исакович Гусяков (священноинок схимник Мельхиседек) происходил из мещан Одессы. В 1879 г. на 31 году жизни он был хиротонисан в сан священника в п. Воронок Черниговской губернии, затем по состоянию здоровья был переведен в г. Новогеоргиевск Херсонской губ., принимал участие в примирении «окружников» и «неокружников» [25]. Ф. Гусяков 9 марта 1908 г. был принят в число духовенства старообрядческой общины Рогожского кладбища [26].

По возвращении из Москвы В. Дубинин и о. Стефан приглашают Никольское общество на воскресный молебен, о чем 14 июня 1906 г. П. Матасов телеграммой извещал архиепископа Иоанна [22, л.27]. 18 июня 1906 г. благодарственным молебном было отпраздновано объединение [23, с. 338-339]. В молебне приняли участие видные деятели неокружников В.А. Дубинин, Н.П. Тюрин и П.Н. Кондрашев, от окружников присутствовали Д.К. Ларионов и И.Н. Цепов. После подписания в 1906 г. акта о примирении происходили соединенные моления в Моленной Покровской церкви и П. Матасов почувствовал себя в Одессе лишним. Окружническая церковь, после примирения, потеряла свою актуальность, поскольку основная часть мирян переходит к Покровской - более материально обеспеченной [14, л. 10 об.-11; 17, л. 47 об.].

Прихожане Никольского храма (Д. К. Ларионов, П. М. Саныгин, П.Л. Гладков, И. Н. Цепов, А.Ф. Давидов, П. М. Поддерегин, П. Привалов, Ф. М.Сипаткин, И. С. Ивлев) отмечали великую заслугу о. Петра в деле примирения, в знак благодарности они преподнесли о. Петру в день ангела в подарок крест: «Мы... высоко ценим Ваши заботы, труды и попечения, с наслаждением слушаем Ваши поучения. С благоговением взираем на Ваше великолепное священнослужение. С радостью смотрим на Ваши тактические поступки, которыми Вы расположили тех, кои прежде ратовали против нас, а своим смирением Вы победили...» [16, л. 28].

Летом 1906 г. в Нижнем Новгороде был проведен ряд старообрядческих съездов, активным участником которых был И. Цепов: 28-31 июля Всероссийский съезд старообрядческих начетчиков, на котором создан Союз старообрядческих начетчиков, принят устав и произведены выборы правления, среди членов которого был И. Цепов [27, с.966]; 1 августа – Третий Съезд Старообрядческих Братств, на котором И. Цепов избран секретарем [28, л. 20-21]. Всего на 1906 г. насчитывалось 9 старообрядческих братств, среди которых значилось и Одесское Покрова Пресвятой Богородицы, во главе с И. Цеповым [28, л.29]; 2 - 5 августа 1906 г. – Седьмой Всероссийский съезд старообрядцев, где И. Цепов избран главой ревизионной комиссии [27, с. 961].

С 1908 р. И. Цепов проживает в Москве, состоит членом Совета Братства Честного и Животворящего Хреста Господня [29, л. 5-7]. В Москве он пишет биографический очерк о Павле Белокриницком, который был опубликован в журнале «Старообрядцы» за 1908 г. Он планировал издать очерк отдельной брошюрой, для чего просил архиепископа Иоанна выслать 100 руб. в редакцию журнала «Старообрядцы», «ибо у них своих денег нет. Мною на сие дело положено немало трудов, но денег у меня тоже нет, ибо я много потратил их живя в Одессе для соединения с неокружниками по изданию книг о Кирилле Одесском и Щит Веры» [19, л. 22- 22 об.].

9 апреля 1907 г. в Бендерах было подписано очередное примирение, значимое для южного региона. Среди подписантов епископ Балтский и Одесский Кирилл (заметим, что в Москве в 1906 г. он не поставил свою подпись под примирительным актом), одесский священник С. Кравцов, диакон Ф. Гусляков, а также депутаты г. Одессы В. Дубинин, Н. Тюрин, П. Кондрашев. В июне 1907 р. одесская делегация во главе с В. Дубининым присутствовала на Освященном Соборе старообрядческих епископов в Москве [30].

В Одессе П. Матасов «терпел финансовые трудности», поскольку Д. Ларионову было в тягость содержать моленную и священника с его многочисленным семейством. 13 апреля 1907 г. он сообщал архиепископу Иоанну, что послал с согласия Д. Ларионова письма прежним благотворителям храма А. Морозову, М. Кузнецову, С. Кузнецову, П. Расторгуеву и И. Пуговкину с просьбой пожертвовать на содержание священника, интересовался, не будет ли денежной рассылки по церквям [24, л. 27 об.]. П. Матасов хватался за любую возможность поправить свое финансовое положение. С этой целью он в начале лета 1908 г. совершил поездку в Крым к старообрядцам, однако она не исправила материального положения о. Петра [7, с. 390-391].

Рассчитывать на материальную помощь Д. Ларионова о. Петру не приходилось. Многие отмечали его скупость. П. Матасов отмечал, что Д. Ларионов «...считает себя обремененным; это видно из того, что часто вспоминает как ему дорого обходится содержать молельню, даже две прошедшие

родительские не велел молиться. А в особенности теперь, так как свояченицы его упростили перенести стенку в моленной с постановкой креста, да на четырех подтаваринах колокольную и теперь считает это страшным ненужным расходом...» [17, л. 32]. 12 июня 1909 г. епископ Балтский и Одесский Кирилл переводит П. Матасова в Херсон в храм Введения Пресвятыя Богородицы, где «меценатствовали» состоятельные купцы братья Тропины, поскольку, как он сам признавался, «Дмитрию Кирилловичу в тягость было меня содержать с семейством на свои одни средства» [14, л. 22].

10 августа 1908 г. состоялось четвертое чрезвычайное общее собрание членов старообрядческой общины храма Покрова Пресвятой Богородицы в количестве 21 чел. Председателем был избран В. Дубинин, секретарем – К. Кондрашев. На собрании было заслушано предложение Н. Тюрина о сдаче в долгосрочную аренду принадлежащих общине магазина с подвалом, квартиры, части церковного двора М.Г. Капихину на 12 лет за 1200 руб. в год, однако собрание не поддержало этого. Был поднят вопрос о перерасходовании средств в размере 490 руб. на постройку временной деревянной колокольной. По подписке между прихожанами для этой цели было собрано ок. 900 руб., однако истрачено было 1500 руб. Сумма перерасхода была пополнена из церковных средств, однако некоторые члены совета общины заявили протест на действия старосты В. Дубинина, который выдал означенную сумму, вопреки постановлению 3-го общего собрания. Собрание решило выстроить колокольную только на те средства, какие будут собраны между прихожанами [32].

1 октября 1908 г. одесская старообрядческая община торжественно праздновала престольный праздник Покрова Пресвятыя Богородицы. Надо отметить, что община «на храм» регулярно приглашала архиепископа Иоанна [24, л. 14]. Литургию отслужил епископ Одесский и Балтский Кирилл в сослужении местного и приезжего духовенства, в т.ч. диаконом Рогожского кладбища Ф. Гусяковым. В. Дубинин высказал благодарность генерал-губернатору И. Толмачеву, которому была направлена приветственная телеграмма. И. Толмачев ответил: «Желаю от всего сердца преуспеяния об-

пщине старообрядцев, всегда стоящих на страже дорогой родины» [33].

14 февраля 1910 г. в присутствии директора народных училищ А. В. Белого при одесской старообрядческой общине храма Покрова Пресвятой Богородицы торжественно открыто приходское одноклассное училище для детей обоего пола. По этому поводу были получены поздравительные телеграммы от одесского городского головы, его заместителя и инспектора народных училищ И.М. Чайковского [34]. Ранее указывалось, что училище открыто в 1909 г. Пока точного ответа на вопрос, принимались ли учащиеся в 1909 г. или только шла подготовка к открытию училища, мы не можем дать. Но учитель Иван Логинов, ранее преподававший в Измаиле, затем Вилково, прибыл в Одессу в 1909 г. В городе он не только учительствовал, но и организовал хор при общине [35].

20 марта 1911 г. (а не 1910 г., как указывалось ранее) ново-сооруженный храм Покрова Пресвятой Богородицы был освящен. Следует отметить, что инициатором обновления храма (на углу улиц Преображенской и М. Арнаутской) выступил член совета общины Никита Иванович Тюрин. Работы проводились под руководством местного архитектора г. Дмитренко. В журнале «Церковь» была опубликована следующая информация об этом событии: «Участвовало в торжестве, кроме владыки-архиепископа (Иоанна. – авт.) и местного епископа (Кирилла. – авт.), 3 протоиерея, 7 иереев, протодиакон, 3 диакона и 6 статарных. Песнопения исполнялись на двух клиросах: местным хором под управлением учителя И. С. Логинова и прибывшим из г. Херсона хором молитвенного дома бр. Тропиных... .. Справедливо было отмечено В.А. Дубининым, что 4 года тому назад никто не хотел верить в возможность осуществления перестройки такого храма» [36]. Появление храма стало возможным благодаря авторитету председателя общины В. Дубинина и огромному труду, прежде всего, совета общины.

По окончании торжества, во дворе дома г. Кондрашева на Привозной площади была осуществлена трапеза, которую разделили около 900 человек. Присутствовавшие почетные

гости и прихожане сняты были в общей группе приглашенным фотографом [37]. На торжестве присутствовали: командующий войсками Одесского военного округа генерал Н.И. Зарубаев, врио помощника Одесского градоначальника полковник В.А. Рева, профессор Новороссийского университета А.И. Алмазов, вр.и.д. одесского городского головы В.И. Масленников, вр.и.д. товарища огородского головы Б.А. Пеликан, полицмейстер М.И. Доливо-Добровольский и др.

Предоставим описание храма на 1914 г.: «Храм старообрядческий многоглавый, выходит алтарем на улицу... Порядочный, алтарь приложен полукругом, с выступом на улицу, с разрешения градоначальника Толмачева. В алтаре интересен образ святителя Николы в рост, выжженный на доске сыном Тюрина, копия Васнецова из Владимирского (Киевского храма). Местные иконы Святителя и Богородицы работы о. Стефана, фряжского письма, но очень порядочные» [38, с. 3-4]. Средств на такие преобразования у общины не хватало, с долгами по постройке церкви пришлось расплачиваться не один год. В 1914 г. А. И. Барченков, управляющий т-ва Кузнецова, отмечал, что «есть долг на обществе по постройке храма и покрыть его затрудняются. Дмитрий Кириллович Иларионов скуп, хотя имеет миллиона полтора и лет слишком 80, без прямых и единоверных наследников. Дает деньги в рост и копит капитал...» [38, с. 8]. 20 октября 1911 г. при Старообрядческом храме во имя Николы Чудотворца был организован смешанный старообрядческий хор под управлением одного из певчих хора А. Морозова – 17-летнего Макара Мекалина, ученика П. Цветкова. В хоре числилось 22 чел. [31]. 2-3 июня 1914 г. во время пребывания в Одессе Николая II с семьей депутация от старообрядческой общины «преподнеса иконы», - сообщала газета «Утро» [39]. В 1916 г. председатель старообрядцев Покровской общины – Варфоломей Дубинин умер. Покровский храм в 30-е годы XX в. был разрушен.

В золотой век старообрядцам-поповцам удалось добиться значительных успехов. Помимо неокружнического прихода – Покрова Пресвятой Богородицы, в котором служил о. Стефан (Кравцов), был обустроен в 1905 г. и окружнический во

имя Святого Николы Чудотворцы в доме купца Д. Ларионова, куда был московским архиепископом Иоанном поставлен о. Петр (Матасов). П. Матасов и С. Кравцов служили в Одессе, не сменяя один другого, как указывалось ранее, а одновременно, только в разные приходы. В 1906 г. окружники и неокружники Одессы примирились, в чем большая заслуга как окружников И. Цепова, П. Матасова, так и неокружников Н. Тюрина, П. Кондрашева, В. Дубинина.

Литература:

1. Мельников Ф.Е. Краткая история древлеправославной (старообрядческой) Церкви. Барнаул, 1999.
2. Фокин И.А. Старообрядцы Херсонской губернии в начале 1880-х гг. // Липоване: история и культура русских старообрядцев. Вып. 6. Одесса, 2009. С. 155-159.
3. Фокин И. А. Старообрядцы на переломе эпох (сер. XIX в.): региональный аспект // Липоване: история и культура русских старообрядцев. Вып.7.Одесса, 2010.С. 147-158.
4. Федорова А. І. Старообрядці-пилипівці Одеси // «Кочубіїв – Хаджибей – Одеса»: Матеріали І-ї Всеукр. конференції, присвяч. 600-річчю міста Одеса, 2015. С. 151 – 154; Федорова А.І. Безпоповці-пилипівці Одеси в XX ст. // Человек в истории и культуре. Вып. 3. Одесса: Ирбис, 2017. С.626– 633; Федорова А. І. Старообрядці Одеси в період румунської окупації (за матеріалами періодичної преси) // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Вип. 6. 2017. С. 380– 387.
5. Федорова А.І. Одеські купці-старообрядці (кінець XIX — початок XX ст.) // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. Вип. 34. Одеса: Астропринт, 2016. С.72-87.
6. Пригарин А., Горбунов Ю. Старообрядцы в Одессе: забытые факты истории // Старообрядчество Украины и России: прошлое и современность. Материалы II Всеукр. науч.-прак. конференции. Киев: ООО «КТИ-Принт». 2004. С. 21-33.
7. Федорова А. Священник Петр Матасов: новые штрихи к портрету (одесский период) // Культура русских-липован в национальном и международном контексте. Сб. докладов и сообщ. Межд. науч. симпозиума ОРЛР. Вып.VII. Бухарест: «CRLR», 2019. С. 382-393.

8. История Одесской общины. Старообрядцы Украины. URL: <https://sites.google.com/site/staroobradcestvo/church/odessa-1-4>; Старообрядческий храм Покрова Пресвятыя Богородицы. Одесса (РПСЦ). Навигатор – Карта старообрядчества. URL: <http://navigator.starove.ru/item/hram-pokrova-presvyatoj-bogoroditsy-odessa-rpsts/> и т.д.

9. Пригарин А.А. Старообрядческая община г. Одессы 1945–1962 гг.: по материалам архива Кишинёвской епархии РПСЦ // Старообрядчество: история, культура, современность. Вып.15. М., 2015. С.93-101.

10. Селецкий Г. Посещение Его Высокопреосвященством Одесского так называемого старообрядческого молитвенного дома// Прибавление к Херсонским Епархиальным Ведомостям (далее - ХЕВ). 1875. №20. С. 606-607.

11. Полянский И. Отчет о состоянии раскола и о деятельности противораскольнической миссии в Херсонской епархии за 1899 г. // Прибавления к ХЕВ. 1900. №16. С. 451.

12. Вся Одесса: справочник недвижимых имуществ всего Одесского градоначальства до границы Одесского уезда включительно на [1899-1902-3] гг./ Под ред. В. К. Фельдберга. Одесса, [1899-1902]; Вся Одесса: Адресная и справочная книга на [1904-5 -1911] гг. Одесса, [1904-1911]; Вся Одесса: адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1911-1914 гг. Одесса: Одесские новости, 1911-1914.

13. Федорова А.И. Избрание и посвящение измаильского епископа Силуана в сан митрополита // Старообрядчество: история, культура, современность. Великий Новгород, 2010. С. 167-175.

14. Российский государственный архив древних актов (далее – РГАДА). Ф. 1475. Архив Канцелярии архиепископа Московского и Всея Руси. Оп. 1. Д. 251.

15. Агеева Е. А. Династия Богатенковых в церковно-общественной жизни Москвы в первой трети XX века // Старообрядчество в России (XVIII-XX вв.). Вып. 4. М., 2010. С. 282.

16. РГАДА. Ф. 1475. Оп. 1. Д. 240.

17. РГАДА. Ф. 1475. Оп. 1. Д. 250.

18. РГАДА. Ф. 1475. Оп. 1. Д. 241.

19. РГАДА. Ф. 1475. Оп. 1. Д. 79.

20. Осипов В.И. Новые материалы к биографии епископа Из-

маильского Анастасия (1839–1906) // Липоване: история и культура русских - старообрядцев. Вып. 9. Одесса, 2012. С. 112.

21. И.Я. Одесса после 9 января 1905 г. (по материалам Истпрофа) // Рычаг. 1922. 22 января.

22. РГАДА. Ф. 1475. Оп. 1. Д. 402.

23. Примирение окружников-старообрядцев с противоокружниками в городе Одессе // ХЕВ. 1906 .№13. С. 336-341.

24. РГАДА. Ф. 1475. Оп. 1. Д. 249.

25. Священно - инок схимник Мельхиседек (Некролог) // Церковь. 1908. № 17. С. 591

26. С.К. Годичное собрание московской старообрядческой общины Рогожского кладбища // Церковь. 1908. № 11. С. 381-382.

27. Старообрядец. 1906. №8.

28. РГАДА. Ф. 1475. Оп. 1. Д. 394.

29. РГАДА. Ф. 1475. Оп. 1. Д. 396.

30. Освященный Собор старообрядческих епископов. 1907 г., июнь, Москва. URL: <http://rpsc.ru/misc/other/1907-g-iyun-moskva/>

31. Прихожанин. Смешанный старообрядческий хор при домово́й церкви Д. К. Ларионова // Старообрядческая Мысль. 1912. № 7. С. 690 – 691.

32. Н. Сидоров. Одесса // Церковь. 1908. № 34. С. 1074-1075.

33. /Церковь. Одесса 1908. №43. С. 1322.

34. Церковь. Одесса. 1910. №10. С. 275.

35. Доля учителя // Старообрядческая мысль. 1911. №9. С. 785.

36. Освящение храма //Церковь. 1911. №15.С. 367-370.

37. Духовное торжество в старообрядческой общине// Одесские новости.1911.22 марта.

38. Кир Александр, епископ Рязанский и Егорьевский. Дневник поездки в Палестину.1916. URL:<http://www.old.bogorodsk-noginsk.ru/rodoslovie/palestina-1914-1>.

39. Одесса // Утро. 1914. 4 июня. С.5.

Протоиерей Стефан
Кравцов. 1925 г.

Диакон Федор Михайлович Гусляков.
1912 г.

О. Петр Матасов (1909).
РГАДА. Ф. 1475. Оп. 1. Д.
251. Л. 24

Совет одесской старообрядческой
общины и исполнительный строи-
тельный комитет во главе с предсе-
дателями В.А. Дубининым и Н.И.
Тюриным (Церковь. 1911. №15. С.
370

Андрій Карпеченков,
історик

«ЧРЕЗЪ ОДЕССУ. ВЪ СТАРЫЙ ІЕРУСАЛИМЪ...»

Така коротка адреса вказана на останній сторінці рідкісного видання «Сіонській п'єсноп'євець» [1, с. 144] (див. Фото 1, 2), яке було надруковано у 1882 та 1906 рр. в Єрусалимі для паломників, що розуміли російську мову та мали бажання не тільки поклонитися святиням Храму Гробу Господнього (Воскресіння Христового), а й надіслати згодом записки для поминання по чину цього святого місця, а також надати пожертвування. Відгуком на це духовне запрошення стали числені листи, частина з яких дійшла до нашого часу і без перебільшення являє собою унікальний тип письмового джерела, оскільки сама послідовність церковного поминання (отримання записки → молитва → утилізація «паперового непотрібу») не залишає майже жодного шансу для збереження та «архівзації» цих матеріалів.

З цієї причини даний тип історичного джерела тільки починає вводитися до наукового обігу протягом останніх кількох років [2; 3; 4] завдяки наявності певної кількості таких листів-поминань, що були свого часу придбані автором в одній з антикварних крамниць Старого міста в Єрусалимі. В статті представлені загальні результати обробки серії найбільш інформативних листів кількістю 320 одиниць (62% від їх загального обсягу – 1,3 кг з 2,1 кг). В рамках цієї публікації можливо надати лише основні відомості, проте навіть у такому «стислому» вигляді відповідна інформація варта пильної дослідницької уваги.

В Таблиці I надана загальна кількість листів та вказаних сум пожертвувань по губерніях та областях, з яких вони були надіслані до Храму Гробу Господнього; вказані відповідні «макро - показники» для кожної з них. Нумерація районів, групування окремих регіонів та статистичні показники прийняті згідно з офіційними даними кінця XIX ст. (на момент перепису населення 1897 р.) [9]. Верхній

ЮГО-ЗАПАД. ОДЕССИКА

цифровий індекс у стовпці «загальна кількість листів» вказує кількість листів, де зазначена сума пожертвування.

Таблиця І

Назва губернії (області)		Рік ство- рення	Площа, км² (1 верста² дорівнює 1,138 км²)	Загальна кількість					Загал. сума, крб.
				міст	пов., окр.	населення		листів	
всього, ос.		у міст., %							
I.	Північний район	(також Архангельська, Олонецька)							
	Вологодська	1796	402112	12	10	1365587	4,60	2¹	7,0
II.	Санкт-Петербурзький столичний район								
	С.-Петербурзька	1710	44613	13	8	2107691	67,53	5	475,0
III.	Приозерний район	(також Псковська)							
	Новгородська	1727	118538	11	11	1392933	6,28	2	113,0
IV.	Прибалтійський район	(Естляндська, Курляндська, Лівляндська)							
V.	Московський промисловий район	(також Калузька)							
	Володимирська	1796	48743	15	13	1570733	11,93	4	86,0
	Костромська	1796	83995	17	12	1429228	6,59	1	70,0
	Московська	1708	33271	14	13	2433356	46,35	12⁹	188,0
	Нижегородська	1714	51252	13	11	1600304	9,04	3	51,0
	Тверська	1796	64681	13	12	1812825	8,48	3	49,0
	Ярославська	1777	35541	11	10	1072478	13,47	2	49,0
VI.	Білоруський район	(також Смоленська)							
	Вітебська	1802	43983	12	11	1502916	14,58	1	75,0
	Мінська	1793	91213	11	9	2156123	10,58	1	1,0
	Могильовська	1772	47949	13	11	1708041	8,66	2¹	10,0
VII.	Західний район	(також Віленська, Гродненська, Ковенська)							
	Волинська	1796	71736	12	12	2997902	7,80	2	27,0
VIII.	Малоросійський район								
	Київська	1708	50957	12	12	3576125	12,80	8	126,0
	Подільська	1796	42017	17	12	3031513	7,28	9	112,0
	Полтавська	1802	49895	17	15	2794727	9,74	2	14,0
	Харківська	1835	54493	17	11	2509811	14,90	7⁶	296,0
IX.	Центральний землеробний район								
	Воронезька	1796	65893	12	12	2546255	6,94	19	492,0
	Курська	1796	46454	18	15	2396577	8,46	4	46,0

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

	Орловська	1778	46724	12	12	2054749	11,27	1	14,0
	Рязанська	1796	41929	12	12	1827539	9,19	3	77,0
	Тамбовська	1779	66586	13	12	2715453	8,45	7	580,0
	Тульська	1796	30959	12	12	1432743	11,72	3	122,0
	Чернігівська	1802	52396	19	15	2321900	9,02	3 ²	75,0
X.	Північно-східний землеробний район								
	Вятська	1796	153652	12	11	3082788	3,11	13	243,0
	Казанська	1708	63677	13	12	2191058	8,53	2	10,0
XI.	Північно-Уральський район								
	Пермська	1796	330212	15	12	3003208	6,51	7	312,0
XII.	Південно-Уральський район								
	Оренбурзька	1744	189717	6	5	1609388	9,49	4	131,0
	Уфимська	1865	122005	6	6	2220497	4,89	3	46,0
XIII.	Волзько-Сурський район								
	Пензенська	1796	38839	13	10	1491215	9,33	1	3,0
	Самарська	1851	155580	8	7	2763478	5,77	28 ²⁶	693,0
	Саратовська	1797	84491	10	10	2419884	13,22	7 ⁶	167,0
	Симбірська	1796	49493	8	8	1549461	7,05	3	85,0
XIV.	Новоросійський район								
	Бессарабська	1873	44399	12	8	1933436	15,73	3	30,4
	Катеринославська	1802	63393	9	8	2112651	12,02	27 ²⁵	773,3
	Таврійська	1802	60375	17	10	1443566	19,58	7 ⁵	180,0
	Херсонська	1803	70799	19	6	2732832	29,10	7 ⁶	145,0
XV.	Донський район								
	Донська обл.	1870	164539	5	9	2575818	10,45	24 ²²	672,0
XVI.	Прикаспійський район								
	Астраханська	1717	235726	5	5	994775	13,52	10	164,0
XVII.	Привісленський край (Царство Польське)	(Варшавська, Каліська, Келецька, Ломжинська, Люблінська, Петроковська, Плоцька, Радомська, Седлецька, Сувалська)							
XVIII.	Північний Кавказ (також Чорноморська)								
	Кубанська обл.	1860	92424	5	7	1922773	8,14	30	1323,0
	Ставропольська	1847	60079	2	4	876298	5,50	16	381,5
	Терська обл.	1860	69269	6	7	933485	11,95	6	339,0
XIX.	Закавказзя		(також Бакінська, Єреванська, Єлизаветпольська; Дагестанська область)						
	Кутаїська	1846	36474	6	10	1075861	7,63	1	6,0
	Тифліська	1846	44521	8	10	1040943	20,97	1	2,0

ЮГО-ЗАПАД. ОДЕССИКА

XX.	Сибір (також Томська, Амурська, Забайкальська, Приморська, Сахалінська, Якутська області)								
	Єнісейська	1822	2542212	6	6	559902	11,22	1	76,0
	Іркутська	1764	726270	6	5	506517	12,39	1	1,0
	Тобольська	1796	1387483	10	10	1438484	6,10	3 ²	11,0
	Томська	1801	847328	7	7	1929092	6,70	5 ⁴	170,0
XXI.	Середня Азія (також Закаспійська, Самаркандська, Семипалатинська, Сир-Дар'їнська, Уральська, Ферганська області)								
	Акмолінська обл.	1868	582908	5	5	678957	11,06	2	25,0
	Семиреченська обл.	1867	374363	6	6	990107	6,06	1	5,0
	Тургайська обл.	1868	428460	4	4	453123	4,27	1	27,0
							Всього:	320	8880,2

У Таблиці II надається «персоніфікація» кожного з листів. Літерне позначення губерній та областей (всього - 51) прийнято умовно із застосуванням українського церковно-слов'янського, латинського та грецького алфавітів. У стовпці «адміністративно-територіальні одиниці» в кожному рядку зазначені: жирним шрифтом – повіт, простим шрифтом – волость. Щодо позначень, що вказані у стовпці «населений пункт» та стосуються типу населених пунктів, прийняті такі скорочення: м. – місто; мстч – містечко; с., д. («деревня» російською мовою) – село; пчнк – починок (тип сільського поселення, переважно у лісній зоні північно-східної частини Східної Європи, умовний аналог українського хутора); сл. – слобода; слщ. – селище; ст. – станиця; с./п. – сільське правління; стнц. – станція; х. – хутір. Відносно позначень, що вказані у стовпці «Додатково» та стосуються самовизначення відправниками листів свого соціального статусу або характеру діяльності, прийняті такі скорочення: дкн – диякон; ієр., сщнк – ієрей, священник; прт. – протоієрей (заслужений священник), ірм. – ієромонах (монах-священник); псл. – послушниця (у монастирі); рсф. – рясофорна чорниця; чрн. – чорниця; вд. – вдова; дів. – дівиця; блгр. – «його/її шляхетність» («благородіє») – звернення до чиновників та офіцерів від 9-го (титулярний радник або (штабс-)капітан, (штабс-)ротмістр) до 14-го (колезький реєстратор або прапорщик) класів згідно з «Табелем про ранги», а також до їх

дружин; в.блгр. – «його/її високошляхетність («високоблагородіє»)» – звернення до чиновників та офіцерів від 6-го (колезький/військовий радник або полковник) до 8-го (колезький асесор або капітан, ротмістр, майор) класів згідно з «Табелем про ранги», а також до їх дружин; двор. – дворян(ин/ка); жнд. – жандарм; коз. – коза(к/чка); кндр – кондуктор; куп. – купець (або його дружина); лч.Дб – лічильник Державного банку; міщ. – міщан(ин/ка); мтрс – матрос (у відставці); прчк – прикажчик (найманий службовець з здійснення господарського нагляду у поміщика, купця); сел. – селян(ин/ка), д.сел. – державн(ий/а) селян(ин/ка); слдт – солдат (у відставці); у.оф. – унтер-офіцер (верхнє звання нижніх військових чинів, аналог урядника); урдн. – урядник (нижній чин повіт. поліції; молодший командирський та унтер-офіцерський чин в армії та на флоті; у козачих військах – звання нижніх чинів); ф./ф. – фельдфебель (вище звання унтер-офіцерського чину); швцр – швейцар.

Прізвища, ім'я та по - батькові (у разі наявності) у всіх листах зазначені самими відправниками, переважно так само, як й «повної» адреси (губернія/область – повіт/округ – волость – населен. пункт). В окремих випадках, коли надається тільки «коротка» адреса, для уточнення місця розташування відправника була використана допоміжна довідкова література [5;6;7;8]. Написання назв та імен відповідає правилам української орфографії.

Таблиця II

№ п/п	П.І.Б. відправників	Адреса відправника, у т.ч. з зазначенням найменувань		Дата	Сума, крб.	Додат-во
		адм.-територ. одиниць	населеного пункту			
А.	Вологодська губернія					
1	Воронін Олександр	Кадниковський Матюковська	д. Докукінська	—	—	—
2	Гладінікова Єлизавета	—	м. Кадников	04.09. 1874	7,0	куп.
Б.	Санкт-Петербурзька губернія (м. Санкт-Петербург)					
1	Міллер Євдокія	—		14.12. 1894	5,0	—
2	Зайцева Ганна Ніканорівна	Петербурзька сторона, вул. Велика Посадська, буд. 20, кв. 17		03.05. 1895	100,0	вд. куп.

ЮГО-ЗАПАД. ОДЕССИКА

3	Антонов Олексій Петрович	вул. Горохова, буд. 9	11.11. 1897	100,0	швцр.
4	Груп Тетяна Никифорівна	Василівський Острів, Перша лінія, буд. 8, кв. 2	07.12. 1897	35,0	–
5	Чекалов Федір Олександрович	Ізмайлівський полк, 10-а рота, буд. 20, кв. 12	–	235,0	–
В. Новгородська губернія					
1	Резова Катерина Борисівна	Староруський	м. Стара Руса	–	100,0 куп.
2	Гуріна Олександра	Устюженський	м. Устюжна	18.03. 1899	13,0 вл.
Г. Володимирська губернія					
1	Соколова Агафія Михайлівна	Юр'їв-Польський	м. Юр'їв- Польський	22.03. 1888	15,0 дів.
2	Лапотнікова Віра Юхимівна	Володимирський	м. Володимир- на-Клязьмі	12.02. 1898	6,0 –
3	Кукушкін Козьма Петрович	Меленківський Гусівська	м. Гусь- Хрустальний	15.06. 1901	50,0 –
4	Буриніна Надія Харлампіївна	Шуйський Іванівська	м. Іваново- Вознесенськ	20.12. 1895	15,0 –
Д. Костромська губернія					
1	Козирева Анастасія Василівна	Костромський Чорнозаводська	с. Чорна Заводь	25.06. 1883	70,0 сел.
Е. Московська губернія (м. Москва)					
1	Елевферія	Вознесенський монастир в Кремлі	03.02. 1881	10,0	чрн.
2	Любов	Рожественка, монастир на честь Різдва Богородиці	–	25,0	чрн.
3	Новіков Михайло Васильович	Сухарева вежа, вул. 1-ша Міщанська, буд. №228	05.09. 1888	25,0	–
4	Дюанен Марія	–	05.06. 1889	–	–
5	Миронов Олександр	–	26.11. 1892	–	–
6			? 03. 1896	5,0	–
7	Соколова Мавра Микитівна	Воронцови Поля	–	–	–
8	Конкін Михайло Євдокимович	Воронцови Поля (буд. А.Ф. Моргунова)	–	23,0	–
9	Яковлева Ганна Луківна	Земляний Вал (буд. Четверікова, лавка Яковлева)	16.04. 1897	25,0	куп.
10	Мазасва Марія Никодимівна	Таганка (борошняна лавка О.О. Госмашкіна)	–	60,0	–
11	Гусєв Павло	вул. Велика Олексіївська (буд. Купецького товариства для вдів)	02.03. 1901	10,0	–
12	Рафаїла	Коломенський	м. Коломна	21.11. 1892	5,0 чрн.
Примітки до листів з м. Москва: • відправник листа Е1 – насельниця жіночого монастиря 1-го класу на честь Вознесіння Христова (заснований 1407 р.); був розташований біля Спаської вежі на території Кремля, зруйнований 1929 р. [8, с. 493-498]; • відправник листа Е2 – насельниця жіночого монастиря 2-го класу на честь Різдва Божої Матері (заснований 1386 р.) [8, с. 505-506]; • відправник листа Е11 просить пом'янути за упокій ієромонаха Віктора, який був насельником заштатного чоловічого Місіонерського монастиря на честь Покрова Божої Матері (заснований 1635 р.), що був розташований на Семенівській вулиці, біля Покровської застави [8, с. 417-419]					

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

Є. <u>Ни́жнього́родська губер́нія</u>						
1	Сахаровський Михайло	Арзамаский	м. Арзамас	19.09. 1894	20,0	ієр.
2	Анфімов Іван Трохимович	Княгинінський Больше-Якшенська	д. Якубівка	–	21,0	сел.
3	Ліпаткін Михайло Іванович	Лукоянівський Никитінська	с. Кріуши	–	10,0	–
Примітка до листів з Нижнього́родської губер́нії: • відправник листа Є1 – священик, що служив в жіночому монастирі 3-го класу на честь свт Миколая Чудотворця (заснований 1580 р.) [8, с. 553-554];						
Ж. <u>Тверська губер́нія</u>						
1	Лушинова Марія Степанівна	Корчевський Кіпрська	с. Кіпрі	06.06. 1880	15,0	–
2	Рибкін Іван Іванович			09.10. 1880	34,0	–
З. <u>Ярославська губер́нія</u>						
1	Воронова Олександра	Рибінський	м. Рибінськ	18.06. 1895	12,0	–
2	Цехова Параскева Гаврилівна			–	37,0	–
И. <u>Вітебська губер́нія</u>						
1	Коробов Іосиф	Велізький Усвятська	с. Усвати	?.?. 1885	75,0	–
І. <u>Мінська губер́нія</u>						
1	Кракосевич Іван Онуфрійович	Слуцький Слуцька	д. Варковичи	06.06. 1894	1,0	–
К. <u>Могилі́вська губер́нія</u>						
1	Сочилкін Георгій Стефанович	Клімовичський Надійковичська	д. Тихіль	?.?. 1889	10,0	–
2	Червяков Олександр Данилович	Горецький Дубровинська	м. Дубровна (пшт.-тлгрф. конт.)	09.03. 1898	–	нач.
Л. <u>Волинська губер́нія</u> (центр – м. Житомир)						
1	Береговий Дмитро	Заславський Заславська	с. Михля	06.08. 1895	1,0	сел.
2	Кушнірук Симеон, Васильчук Макарій	Сулжинська	с. Ліщани	02.08. 1883	26,0	–
М. <u>Ки́ївська губер́нія</u>						
1	Каличова Євгенія Василівна	Канівський Курилівська	м. Канів	11.10. 1899	20,0	міщ.
2	Лозебний Феодосій	Радомишльський Приборська	дер. Кінне	15.12. 1895	2,0	сел.
3	Тютюнник Омелян Андрійович	Уманський Ладжинська	с. Текуча	?.?. 1889	30,0	–
4	Філоненкова Февронія		с. Псяровні	28.09. 1882	6,0	сел.
	Петреченко Авраам Максимович	Уманська	с. Собковки	сел.		
5	Григор'єв Арсеній	Черкаський В'язовська	мстч В'язовок	?.?. 1894	10,0	–
6	Зайцев Никифор Васильович	Чигиринський Кам'янська	с. Рєвовки	11.08. 1897	13,0	сел.
7	Соловей Іван Іванович		с. Баландіно	06.04. 1890	20,0	сел.
8	Бúra Христіна	Олександрівська	с. Сосновка	19.10. 1883	25,0	–

ЮГО-ЗАПАД. ОДЕССИКА

Н.	Подільська губернія (центр – м. Кам'янець-Подільський)					
1	Явецький Дмитро Семенович	Балтський Бакшанська	с. Юзефівка	–	2,0	–
2				–	5,0	–
3				–	10,0	–
4	Авраамов Григорій Аврамович	Мошнягська	с. Мошняги	14.08.1889	2,0	у.оф.
5	Олійник Марія	Кам'янець-Поділ. Оринінська	с. Параївка	29.06.1901	2,0	–
6	Озимий Діонісій	Ольгопольський Бершадська	с. Войтівка	04.09.1883	10,0	–
7	Махненко Йосип	Рашківська	с. Подойма	26.01.1898	56,0	–
8	Казів Захарій	(Ново-)Ушицький Миньковецька	с. Тимкове	?.?.1890	7,0	–
9	Гурняк Іван		с. Заборозновці	15.08.1894	18,0	–
О.	Полтавська губернія					
1	Ладиннікова Юлія Максимівна	Золотоноський Ірклєєвська	мстч Ірклєєв	17.10.1882	4,0	в.блр.
2	Федір Лобов	зазначена адреса не ідентифікується		25.02.?	10,0	–
П.	Харківська губернія					
1	Онацький Арсеній	Валковський Ново-Водолажська	с. Станичне	03.02.1898	6,0	-
2	Бегуліна Євдокія Матвіївна	Старобільський Старо-Айдарська	сл. Старий Айдар	10.02.1901	–	-
3	Распопов Сергій Микитович	Штормовська	сл. Денежник-ка	14.02.1883	30,0	д.сел.
4	Боровський Антон		с. Співаківка			–
5	Островерхова Єлизавета Тимофіївна	Харківський Харківська	(вул. Мало-Панаровська, 28)	10.08.1882	10,0	двор.
6	Огненкова Авдотія Михайлівна		м. Харків	?.?.1883	50,0	вд. куп.
7	Пономаренко Стефан Архипович	Безлюдівська	сл. Безлюдівка	16.01.1883	200,0	сел.
Р.	Воронезька губернія					
1	Ковальов Федот Федорович	Бобровський Бутурлінівська	сл. Бутурлінівка	03.09.1896	10,0	–
2	Зайченко Олександр Григорович			16.07.?	55,0	–
3	Сарматова Текла Михайлівна	Богучарський	м. Богучар	06.06.1894	21,0	д.сел.
4	Фурсіна Надія Василівна	Михайлівська	сл. Михайлівка	06.02.1898	10,0	вд. сел.
5	Харченко Петро Маркович			23.03.1898	60,0	сел.
6	Соколовський Григорій Якович	Петро-Павлівська	сл. Петро-Павлівка	–	45,0	–
7	Течинкова Марія Олександрівна	Старо-Кріушанська	сл. Скрипнікова	01.03.1898	2,0	–
8	Босенков Єлисей Петрович		с. Старі Кріуши	–	13,0	–
9	Олексєнкова Ірина	Валуйський Краснянська	х. Миколаївка	–	25,0	сел.

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

10	Руновська Людмила Петрівна	Микитівська	сл. Микитівка	14.10. 1882	14,0	–
11	Пірогов Іван Пилипович	Воронізький Босвська	с. Босве	?.?. 1897	3,0	–
12	Мінакова Олена Іванівна	Усманська	с. Усмань	21.03. 1895	60,0	–
13	Якуніна Євпраксія Яківна	Землянський Фоміно-Негочівська	с. Велика Верейка	?.?. 1882	15,0	д.сел.
14	Чухлебов Авакум Григорович	Острогозький Кам'янська	х. Дутчін	24.06. 1901	10,0	сел.
15	Стороженкова Марія Яківна	Ново-Сотенська	сл. Нова Сотня	?.?. 1900	100,0	–
16	Нетяга Гордій	Ольховатська	сл. Ольховатка	–	3,0	слдт
17	Лазаревський Василь Іванович	Павловський	м. Павловськ	11.10. 1882	28,0	–
18	Жидкова Світлана Савеліївна	Михайлівська	с. Єлизаветівка	?.?. 1882	15,0	–
19	Петров Євстратій Васильович	Петрівська	сл. Петрівька (економія)	15.06. 1897	3,0	прчк
С. <u>Курська губернія</u>						
1	Демідєцький-Демидович Владислав Федорович	Курський	м. Курск	20.02. 1898	8,0	–
2	Герасимов Іван Іванович	Обоянський Подолешанський	д. Боброва	–	9,0	–
3	Перешеваткова Глафіра Василівна	Білгородський Томаровська	сл. Томаровка	04.10. ?	15,0	–
4	Доманов Михайло Васильович	Курсько-Харківсько-Азовська зал-ця Корочанський	стнц. Прохорівка	20.12. 1895	14,0	–
Т. <u>Орловська губернія</u>						
1	Крюков Федір	Мценський Домнінська	стнц. Домніно	17.12. 1897	14,0	–
У. <u>Рязанська губернія</u>						
1	Кулічіхіна Варвара Юхимівна	Данковський Тепловська	д. Кайкова	–	5,0	сел.
2	Фоміних Наталя Степанівна	Раненбургський Колибельська	с. Мелехове	?.?. 1889	31,0	–
3	Чечинєва Катерина Андріївна	Спаський Іжевська	с. Вижелес	27.06. 1883	41,0	–
Ф. <u>Тамбовська губернія</u>						
1	Ківандрова Прасковья Миколаївна	Борисоглібський	м. Борисоглібськ	02.04. 1897	200,0	–
2	Меняєва Ольга Андріївна	Кирсанівський	м. Кирсанів	17.01. 1901	200,0	–
3	Суспіцина Марина Севастьянівна	Козловський Стежинська	с. Стежки	02.11. 1897	100,0	–
4	Сокольський Микола Матвійович	Лебедянський Ольховська	с. Ольховець	07.07. 1895	21,0	дкн.
5	Сучков Михайло Іванович	Моршанський Расвська	с. Расве	–	2,0	сел.
6	Ревунова Марія Яківна	Темниковський Вознесенська	с. Вознесенський Завод	17.05. 1890	32,0	сел.
7	Бардін Петро Єгорович	Широмасівська	д. Кураєве	?.?. 1885	25,0	сел.
Х. <u>Тульська губернія</u>						
1	Бузовкін Василь Олександрович	Тульський	(вул. Київська, маг.)	24.02. 1893	45,0	куп.
2	Маторін Олексій Єгорович		м. Тула	18.04. 1897	32,0	–
			–			

ЮГО-ЗАПАД. ОДЕССИКА

3	Рибакова Єфросинія Федотівна	Спіфанський Нікольська	с. Знам'янське	–	45,0	–
II. Чернігівська губернія						
1	Безплідний Леонтій Микитович	Борзенський Борзенська	с. Оленовка	16.03. 1899	50,0	коз.
2	Ступакова Єфросинія Степанівна	Кролевецький	м. Кролевець	03.05. 1879	–	блгр.
3	Падалкіна Анастасія Мартинівна	Ніжинський Дремайлівська	с. Велика Кошелівка	27.03. 1901	25,0	коз.
Ч. Вятська губернія						
1	Костров Іоанн	Вятський	м. Вятка	09.08. 1899	35,0	прт.
2	Кузнецов П.			21.05. 1897	5,0	–
3	Саламатова Матрона Севастьянівна	Глазівський Юмська	д. Юсупівська	28.01. 1883	14,0	сел.
4	Анфія	Слабузький	м. Слабуга	02.10. 1882	50,0	ігум.
5				08.03. 1884	30,0	
6	Копичов Юхим Федорович	Орловський Істобенська	с. Істобенське	07.11. 1888	7,0	–
7	Адимова Юлія Дмитрівна	Сарапульський	(вул. Троїцька)	–	12,0	–
8	Жернакова Ольга Іванівна		м. Сарапуль (вул. Тихоновська)	–	7,0	–
9	Романова Олександра	Слободський	м. Слободське	22.10. 1874	25,0	рсф.
10	Урванцев Петро Іванович	Жеребківська	д. Кривошеїне	15.03. 1874	20,0	–
11	Москвічова Ксенія Семенівна	Яранський Єрмурська	д. Старе село	10.03. 1884	5,0	дів.
12	Стрельников Василь Никифорович	Кукарська	сл. Кукарка	28.03. 1900	12,0	–
13	Жиров Степан Родіонович	Юкшумська	пчн. (Мало)- Добровський	–	21,0	сел.
Примітки до листів з Вятської губернії: • відправник листа Ч1 – ключар Свято-Троїцького кафедрального собору м. Вятка; • відправник листів Ч4, Ч5 – відома свого часу ігуменя нештатного жіночого монастиря на честь Казанської ікони - Божої Матері (заснований 1856 р.); цей монастир був розбудований коштом місцевого купця І.І. Стахєва, значного жертводавця цього регіону, який згадується у листі Ч4 (див [8, с. 204]; elabugablago.ru/hramy/elabuzhskij-monastyr/); • відправник листа Ч9 – насельниця жіночого монастиря 3-го класу на честь Різдва Христового (заснований у 1-й чтв. XVII ст..) [8, с. 205]						
III. Казанська губернія						
1	Хінц Іван Іванович	Казанський	м. Казань (фортеця, адм. буд.)	? 12. 1893	5,0	–
2	Бичков Яков Федорович	Козьмодем'янський Козьмодем'янська	м. Козьмодем'янськ	20.03. 1900	5,0	–
III. Пермська губернія						
1	Первухіна Анісія Марківна	Верхньотурський	м. Верхньотур'є (Покровська церква)	17.03. 1890	25,0	–
2	Муратов Петро Спіфанович	Тур'їнська	с. Тур'їнські- Рудники	27.06. 1892	225,0	–
3	Дементєв Олександр Тимофійович			29.01. 1898	14,0	–
4	Шестакова Ксенія	Ірбітський	м. Ірбіт	19.01. 1898	3,0	–

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

5	Устюжанін Максим Гнатович	Камишловський Катайська	д. Шевельова	23.07. 1882	25,0	сел.
6	Пермяков Свямпій Іванович	Осинський Ординська	д. Верхній- Кунгур	23.02. 1881	15,0	–
7	Балін Іван Петрович	Шадрінський Піщанська	д. Казанцево	–	5,0	–
Б.	Оренбурзька губернія					
1	Оглоднова Ольга Петрівна	Оренбурзький	м. Оренбург	?.?. 1882	25,0	–
2	Романов Микита Олексійович	Покровська	с. Землянка	02.04. ?	30,0	–
3	Мелехіна Марина Дмитрівна	Челябінський Челябінська	м. Челябінськ	29.01. 1898	70,0	псл.
4	Кисельова Марія Миколаївна	Челябінський Єткульська	ст. Єткульська	23.02. 1896	6,0	–
Примітка до листів з Оренбурзької губернії: • відправник листа БЗ – насельниця жіночого монастиря 3-го класу на честь ікони Божої Матері Одигітрії (заснований 1854 р.) [8, с. 628]						
Б.	Уфімська губернія					
1	Орлова Ганна Олександрівна	Стерлітамакський	м. Стерлітамак	18.03. 1885	10,0	–
2	Циганов Олександр	Мелеузівська	с. Романівка	03.02. 1901	25,0	сел.
3	Лупанов Петро, Суцєв Кирило	Самаро-Златоустівська залізниця зазначена адреса не ідентифікується		09.07. 1897	11,0	–
Э.	Пензенська губернія					
1	Шмоніна Ксенія	Городищенський Ільмінська	с. Ільміне	27.08. 1901	3,0	–
Ю.	Самарська губернія					
1	Малова Агафія Василівна;	Бугульмінський	м. Бугульма	10.11. 1888	6,0	–
2	Ганна («стара знайома»)				26,0	–
3	Дмитро Покровський	Борисоглібська	с. Секретарка	03.03. 1886	32,0	–
4	Чесовських Сазон Іванович	Бугурусланський Пригородня	с. Красноярка	–	–	–
5	Расва Олександра Луківна	Тимошкінська	с. Борискіне	04.05. 1897	66,0	ж. сщнк
6	Єліканіда	Бузулукський	м. Бузулук	08.02. 1883	30,0	чрн.
7	Прокопій			–	15,0	ієр.
8	Купленов Іван Сосіпатрович			15.10. 1897	6,0	ун.оф.
9	Іванов Єгор Михайлович			12.11. 1897	5,0	–
10	Черніков Олександр Михайлович			30.03. 1898	2,0	–
11	Разгуляєва Парасковья Василівна			?.?. 1894	11,0	–
12	Буянкіна Анісія Гаврилівна	Герасимівська	д. Данилівка	–	12,0	–
13	Токарев Олексій Іванович	Курманатівська	с. Курманатівка	30.11. 1897	17,0	сел.
14	Белова Марія Юхимівна	Лабазинська	с. Перевозникове	–	5,0	сел.
15	Моховикова Варвара	Павлівська	с. Павлівка	–	30,0	–
16	Щенніков Сергій Герасимович	Страхівська	с. Страхове	24.08. 1899	35,0	–

ЮГО-ЗАПАД. ОДЕССИКА

17	Бондаренков Єрмолай	Суриківська	с. Проскурине	17.02. 1898	3,0	–	
18	Далматов Максим Іванович			–	3,0	сел.	
19	Карпінський Микола Михайлович	Миколаївський Балаківська	с. Балакове	21.06. 1895	25,0	–	
20	Клюхін Степан Іович			29.09. 1899	5,0	–	
21	Куманіна Євфимія Пилипівна	Перелюбська	с. Перелюб	03.07. 1901	20,0	вд. сел.	
22	Бухаренко Петро Карпович	Новоузенський Мало-Узенська	сл. Малий Узень	?.?. 1893	–	–	
23	Надеждін Стефан Стефанович	Міуська	с. Міус	05.03. 1885	56,0	дияк	
24	Іванов Іван Іванович	Самарський	м. Самара	вул. Миколаївська	21.05. 1888	25,0	слдт
25	Зяблицин Петро Афанасійович			вул. Панська/ вул. Дворянська	09.06. 1885	200,0	–
26	Воропаєва Ірина Купріянівна			вул. Успенська	24.05. 1891	17,0	міщ., сел.
27	Ташенкова Аксінія	Дубово-Уметська	с. Домашкінські Вершини	16.11. 1897	15,0	вд.	
28	Радочинів Микола Євстахійович	Ставропольський Ниж.-Санчелєвська	с. Нижнє- Санчелєєве	17.12. 1895	26,0	–	
Примітки до листів з Самарської губернії:							
• відправник листа Ю6 – насельниця нештатного жіночого монастиря на честь ікони Божої Матері Тихвінської (заснований 1835 р.) [8, с. 736];							
• відправник листа Ю8 означає, що він мешкає в управлінні повітового військового начальника							
Я. Саратовська губернія							
1	Вашурін Микола Якович	Балашівський Іванівська Друга	д. Володимирівка	–	2,0	–	
2	Альохіна Марія Федорівна	Михайлівська	сл. Михайлівка	28.12. 1896	49,0	–	
3	Івченко Іван Іванович	Тростянська	с. Тернівка	–	61,0	сел.	
4	Хрестовоздвиженська Ганна Андріївна	Камишинський Котовська	с. Серіне	11.03. 1900	10,0	вд. сщнк	
5	Аляпкін Яків Макарович	Кузнецький	м. Кузнецьк	01.09. 1897	42,0	–	
6	Попова Олександра Григорівна	Хвалінський	м. Хвалінськ	22.10. 1883	–	в.блгр.	
7	Фельчикова Мавра Максимівна	Царицинський Ольховська	сл. Кам'яний Брід	06.10. 1882	3,0	–	
Примітка до листів з Самарської губернії:							
• відправник листа Я7 означає, що мешкає у Білогорському жіночому монастирі на честь Святої Трійці (заснований 1863 р.) [8, с. 736]							
Д. Симбірська губернія							
1	Єгоров Андрій Григорович	Алатирський Мішуковська	д. Пехорка	29.12. 1897	62,0	-	
2	Асманов Федір Филипович	Ардатовський Кіржеманська	д. Нова Чамзинка	08.01. 1901	15,0	сел.	
3	Кулагін Олексій Матвійович	Корсунський	зазначена адреса не ідентифікується				
Е. Бессарабська губернія (центр – м. Кишинів)							
1	Чайченкова Пелагія Остапівна	Аккерманський	м. Аккерман (вул. Кишинівська)	?.?. 1889	10,0	–	
2	Чумаченко Авдотія	Бендерський Чимишлійська	мстц Чимишлія	–	6,0	–	

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

3	Ганя Євфимій	Сорокський Околинська	с. Волове	?.?. 1894	14,4	–
G. Катеринославська губернія						
1	Кольчикова Матрона Андріївна	Бахмутський Авдіївська	с. Государів Байрак	27.07. ?	50,0	–
2	Спектаренкова Віра Матвіївна			13.03. 1901	9,0	–
3	Сєдов Федір Іванович		с. Авдіївка	28.03. 1899	30,0	–
4	Листопад Павло Федорович	Архангельська	д. Петровська	?.?. 1895	100,0	–
5	Динніков Трофим Дмитрович, Красногрінова Наталя Василівна	Бахмутська	м. Бахмут	12.03. 1898	55,0	жнд.
6	Кравченко Іван Корнилійович	Гродівська	с. Гродівка	–	49,3	–
7	Кирилко Никон	Скотоватська	д. Ново-Ясиновата	12.02. 1900	25,0	сел.
8	Соколов Семен Іванович	Степанівська	д. Нова Полтавка	22.02. 1901	52,0	сел.
	Назаренко Степан Семенович		х. Гейдін			сел.
9	Кавка Ірина Василівна	Троїцька	с. Каминівське	21.11. 1888	25,0	–
10	Штепенко Стефан	Катеринославський Нікопольська	мстч Нікополь	09.12. 1898	30,0	сщнк
11	Молошній	Романківська	с. Романкове	–	–	сел.
12	Володимир			–	14,0	
13	Луценкова Харитина Прокопівна, Рибальченкова Ксенія Степанівна	Маріупольський Майорська	с. Майорське	10.06. 1889	8,0	сел.
14	Щербакова Олександра	Олександрівський Ново-Миколаївська	с. Ново- Миколаївка	–	–	–
15	Золотаренко Мартин Трофимович	Новомосковський Знаменська	х. Лозоватка	–	30,0	–
16	Журьба Тимофій	Павлоградський Миколаївська	с. Миколаївка	05.12. 1888	10,0	сел.
17	Запорощенко Семен			–	2,0	сел.
18	Яковенко Антон Семенович			27.09. 1874	50,0	–
19	Касалапенко Григорій	Павлоградська	м. Павлоград	25.11. 1892	7,0	–
20	Оліфіров Іван Антонович, Шватська Єфросинія Павлівна	Петропавлівська	с. Нікольське	18.06. 1895	62,0	–
21	Сторчай Стефан	Раздорська	стнц. Синельникове	?.?. 1889	5,0	–
22	Карнаух Тимофій	Троїцька	с. Троїцьке	?.05. 1897	35,0	сел.
23	Либідинська Устина	Ростовський Кагальницька	м. Азов	04.06. 1882	37,0	сел.
24	Овчаренко Никанор Федорович			06.10. 1882	51,0	міщ.
25	Карбунова Євдокія Семенівна			06.10. 1882	25,0	міщ.

ЮГО-ЗАПАД. ОДЕССИКА

26	Ульяк Трифон	Катеринівська	с. Єлизаветівка	15.11. 1880	5,0	–
27	Лунєв Віссаріон Прокопович	Слов'яносербський Луганська	м. Луганськ	23.01. 1898	7,0	кндр
Ж. Таврійська губернія (центр – м. Сімферополь)						
1	Дудкіна Марія	Дніпровський Велико-Копанська	мстч Брильовка	–	–	–
2	Басєв Никифор	Красна	слщ Михайлівка	?.?. 1901	31,0	–
3	Дудкіна Ганна Єгорівна	Олешківська	с. Великі Копани	–	50,0	–
4	Заїкін Тимофій Мефодійович	Мелітопольський Акимівська	с. Ново- Данилівка	25.11. 1897	44,0	–
5	Волошин Матвій	Балківська	с. Балка	28.11. 1898	30,0	–
6	Петреченко Дмитро	Бердянський	м. Бердянськ	01.11. 1882	–	–
7	Кривулін Яків			23.10. 1884	25,0	–
Примітка до листів з Таврійської губернії: • відправник листа Ж6 зазначає, що передає до Єрусалиму отримувачу листа 11 пудів риби (180 кг)						
Л. Херсонська губернія						
1	Барський Кирило Якович	Ананьївський Врадіївська	с. Криве Озеро	–	5,0	–
2	Моциборко Михайло Якимович	Пасіцельська	с. Байтали	–	16,0	сел.
3	Ратушнякова Зиновія Никифорівна	Одеський	м. Одеса	14.06. 1899	3,0	–
4	Сиродже Парасковія, Феодосія, Агафія	Олександрійський Краснокамська	с. Куколівка	–	30,0	–
5	Кривенкова Меланія	Новгородівська	д. Губівка	24.11. 1888	68,0	сел.
6	Миц Марк Наумович	Херсонський Грушівська	с. Грушівка	26.04. 1894	–	–
7	Фартушний Василь	Покровська	с. Костромки	09.07. 1895	23,0	–
Н. Донська область (центр – м. Новочеркаськ)						
1	Веденкін Іван Антонович	Донецький округ	ст. Кам'янська, х. Білгородець	23.02. 1889	5,0	урдн.
2	Лєгков Дмитро Васильович		ст. Кам'янська	16.06. 1888	60,0	коз.
3	Яковлев Протасій Пилипович			05.03. 1889	8,0	–
4	Гуков Іван Андрійович			–	5,0	–
5	Панфілова Катерина Іванівна			–	3,0	чрн.
6	Бєляєв Филимон Тимофійович		ст. Митякінська	–	–	коз.
7	Проніна Ганна Василівна		ст. Митякінська, х. Коюков	28.03. 1898	33,0	вд.
8	Середа Пилип Іоакимович		ст. Митякінська с. Макарів Яр	17.05. 1889	5,0	–
9				11.08. 1897	45,0	–
10				17.03. 1898	56,0	–
11				26.05. 1898	100,0	–
12	Шкурка Андрій Федорович			18.05. 1897	10,0	–

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

13	Маринін Захарій Андрійович	Ростовський округ	м. Азов, х. Кулішівка	після 1888	25,0	–
14	Глушенко Степан Васильович	Таганрозький округ	сл. Велика- Кримська	06.08. 1883	50,0	–
15	Бугрімова Євдокія		сл. Милість- Кураїнська	29.08. 1901	3,0	–
16	Ковальова Анастасія Костянтинівна		сл. Олексієво- Орлівська	21.03. 1898	26,0	сел.
17	Соломахіна Акіліна Іванівна		сл. Покровсько- Кирейська	–	5,0	–
18	Покідін Сергій Федорович		м. Таганрог	14.04. 1888	5,0	лч. ДБ
19	Погребенко Андрій Юліанович	Усть- Ведмецький округ	ст. Усть- Ведмецька	16.07. 1880	50,0	урдн., чтець
20	Котов Пилип Васильович		ст. У.-Хоперська, х. Ізбушенський	–	–	урдн.
21	Сирдінов Тимофій Єрмолаєвич	Хоперський округ	ст. Слащевська	26.09. 1882	25,0	урдн.
22	Нікуліні Антон Йосипович, Сидор Пилипович		ст. Преображ-ська х. Страхов	03.11. 1883	12,0	коз.
23	Баришніков Ілля Родіонович	Черкаський округ	м. Новочеркаськ (пл. Соборна, 4)	05.07. 1901	15,0	сщнк
24	Власов Олександр Глушков Федір				100,0	–

Примітка до листів з Донської області:

- відправник листа N24 – священник жіночого монастиря на честь ікони Божої Матері «Всіх скорботних Радість» (заснований 1892 р.).

Q. Астраханська губернія

1	Прокоф'єв Петро Миколайович	Астраханський	м. Астрахань (вул. Міщанська)	11.02.. 1883	63,0	–
2				18.10. 1885	14,0	–
3	Антонов Іван Васильович	Яндиковська	с. Промисл-ке	06.01. 1901	10,0	–
4	Фарафонов Акуліна Федорівна	Єнотасвський Болхунська	с. Болхуни	–	10,0	дів.
5				12.08. 1897	30,0	–
6	Андросова Євдокія Степанівна	Золотухінська	с. Золотухінське	27.10. ?	5,0	–
7			с. Пироговка	–	5,0	дів.
8	Бондаренкова Надія Іванівна	Нікольська	с. Нікольське	–	10,0	–
9	Ткаченко Павло Іванович	Царевський Молчанівська	с. Слобідка	13.12. 1883	12,0	–
10	Волохов Леонтій Фомич	Чорноярський Крестовська	с. Кормове	–	5,0	сел.

R. Кубанська область (центр – м. Катеринодар)

1	Козинець Даміан Артемович	Єйський відділ	ст. Канівська	16.03. 1898	26,0	коз.
2	Бердіусова Марія Марківна		ст. Павлівська	10.10. 1897	61,0	–
3	Піддубська Матрона Гнатівна			09.11. 1899	50,0	вд. коз.

ЮГО-ЗАПАД. ОДЕССИКА

4	Ієроніма, Тішина Васса	Кавказький відділ	ст. Брюховецька	25.01. 1883	30,0	чрн., псл.
5	Петренко Ірина		ст. Дядьківська	22.01. 1882	55,0	–
6	Чепелиха Тетяна			18.06. 1897	30,0	–
7	Мурашка Матвій Корнійович		слщ Журавське	03.05. 1901	32,0	коз.
8	Шкребецький Євдокій		ст. Кореновська	16.09. 1882	15,0	–
9	Лежиха Ірина		ст. Платніровка	–	123,0	–
10	Бакірева Тетяна		ст. Сергіївська	22.11. 1899	25,0	вд.
11	Сирота Іван	Катерино- Дарський відділ	м. Катеринодар	–	42,0	міщ.
12	Шипілов Даміан Арефович		ст. Ладозьська	28.03. 1888	90,0	урдн.
13	Кошелева Анісія Микитівна			03.03. 1889	25,0	–
14	Городенська		ст. Пластуновська	–	38,0	вд.
15	Мар'яна Іванівна			–	28,3	коз.
16	Лядський Петро Степанович			31.03. 1882	77,0	коз.
17	Журавель Іван		ст. Северська	30.03. 1897	31,0	–
18	Нестеренкова Олена	Лабінський відділ	ст. Безскорбна	–	35,0	дів.
19	Борисов Петро		ст. Костянтинівська	08.10. 1874	100,0	–
20	Тімонов Наум Ананійович		ст. Ново-Троїцька	10.09. 1882	100,0	блгр.
21	Бабанський Ілля Федорович			08.03. 1898	19,0	–
22	Волкова		ст. Старо-Михайлівська	17.09. 1894	12,0	вд.
23	Февронія Петрівна			14.05. 1895	62,0	–
24	Лещенкова Василіса		ст. Урупська	04.10. 1894	1,0	–
25	Треба Сидор Микитович	Майкопський відділ	ст. Упорна	14.06. 1888	60,0	–
26	Нелуца Іван Васильович	Темрюкський відділ	ст. Брінківська, хут. Ахтарський	08.11. 1899	45,0	міщ.
27	Запорожцева Тетяна Андріївна		ст. Кримсько- Солдатська	–	26,0	–
28	Талалай Петро Лаврентійович		ст. Полтавська	28.03. 1884	30,0	урдн.
29	Кошелева Пелагія			05.10. 1895	30,0	–
30	Шепелева Анастасія Герасимівна		ст. Старо-Ниж.- Стеблівська	14.06. 1894	25,0	–
Примітка до листів з Кубанської області: • відправники листа R4 – насельниці чернечої жіночої пустелі 3-го класу на честь св. рівноап. Марії Магдалини (заснований 1848 р.) [8, с. 343]						
S.	Ставропольська губернія					

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

1	Морозов Микита Павлович	Медвеженський повіт	с. Іванівське	10.01. 1898	9,0	—
2	Совоков Єпифаній Леонович		с. Піщанокоське	—	9,0	—
3	Легейда Георгій Кондратович		с. Червона - Поляна	10.10. 1888	50,0	—
4	Дєвочкин Іван Акімович	Новогригор'ївський повіт	с. Арзгирське	01.05. 1897	15,0	зпсн.
5				12.12. 1897	3,0	ф./ф.
6	Ємельяненко Іван Юхимович		с. Воздвиженське	—	50,0	—
7	Дробина Михайло Васильович			29.06. 1901	62,0	—
8	Скриннікова Агрипина		с. Вознесенське	08.03. 1898	5,0	—
9	Задорожний Мойсей Іванович		с. Київське	25.03. 1901	34,0	сел.
10	Коденцев Іван Якович		с. Олександр-ке	—	8,0	—
11	Балабіна Параскева Федорівна		с. Петрівське	—	5,0	—
12	Брайко Сергій Семенович		с. Право-Кумське	15.02. 1898	4,5	—
13	Лейнардт Станіслав Олександрович	Олександрівський повіт	стнц. Суворівська (Владикавказька з-ця)	24.11. 1897	14,0	пом. нач.
14	Романенкова Параскева Мойсеївна	Ставропольський повіт	с. Благодатне	—	53,0	—
15	Лагутін Іоаким Дементійович		с. Костянтин-ське	20.12. 1898	50,0	—
16	Бобров Федот Іванович			20.12. 1898	10,0	—
U. <u>Терська область</u>						
1	Мартинов Федір Ілліч	П'ятигорський округ	м. П'ятигорськ	—	123,0	—
2	Горб Денис Михайлович			—	25,0	—
3	Кизилова Олександра		м. Георгівськ	03.03. 1884	22,0	—
4	Склярова Ганна Яківна		ст. Приближная	03.01. 1898	4,0	вд.
5	Сиромятнікова Анастасія			05.01. 1898	15,0	коз.
6	Белкіна Марфа Семенівна			21.11. 1898	150,0	—
V. <u>Кутаїська губернія</u>						
1	Химченко Тимофій	Батумський округ Батумське с./п.	с. Чакві (Закавказька з-ця)	—	6,0	—
W. <u>Тифліська губернія</u>						
1	Чесноков Андрій Федорович	Тифліський	м. Тифліс (Закавказька з-ця)	—	2,0	кндр
Y. <u>Снісейська губернія</u> (центр – м. Красноярськ)						
1	Худоногова Тетяна Дем'янівна	Красноярський Частоостровська	д. Худоногове	15.01. 1898	76,0	сел.
Z. <u>Іркутська губернія</u>						
1	Сквирський Микола	Верхояленський Тутурська	с. Жигалове	—	1,0	—
A. <u>Тобольська губернія</u>						

ЮГО-ЗАПАД. ОДЕССИКА

1	Суворова Ірина Іванівна	Курганський	м. Курган	07.08. 1883	2,0	вд. міщ.
2	Стрельникова Євдокія Назарівна	Мало-Чаусівська	д. Смоліна	-	3,0	ж. слдт
3	Августа (настоятельница)	Туринський	м. Туринськ	03.12. 1895	6,0	чрн.
Примітка до листів з Тобольської губернії:						
• відправник листа АЗ – насельниця жіночого монастиря 3-го класу на честь свт. Миколи Чудотворця (заснований 1624 р.) [8, с. 864]						
Ө. Томська губернія						
1	Федорова Пелагія Іванівна	Барнаульський	м. Барнаул	28.03. 1884	10,0	–
2	Чудов Козьма Осипович			29.03. 1884	–	–
3	Роменський Лука Гнатович	Бійський Алтайська	д. Єгорівка	–	30,0	–
4	Цивцин Яков Ігорович	Змеїногорська	с. Змеїногорськ	25.08. 1894	30,0	міщ.
5	Васильєв Андрій Афанасійович	Томський	м. Томськ (на болото, буд. №4)	07.09. 1882	100,0	міщ
Σ. Акмолінська область (центр – м. Омськ)						
1	Пухова Євгенія Іоасафівна	Акмолінський	м. Акмолінськ	10.06. 1888	–	–
2	Балашова Олена	Кокчетавський	м. Кокчетав	?.?. 1889	25,0	–
Примітка до листів з Тобольської губернії:						
• відправник листа Σ1 зазначає, що передає отримувачу листа шовкову епітрахиль та оксамитовий пояс						
Ψ. Семиріченська область (центр – м. Вірний)						
1	Трифонов Пелагія Пантелейм-на	Пишпекський	м. Пишпек	21.06. 1897	5,0	міщ.
Ω. Тургайська область						
1	Бойченков Данило	Актюбинський	м. Ак-Тюбе (верхнє селище)	16.01. 1898	27,0	мтрс

Очевидною є наявність прізвищ українського походжен-
ня у відправників, що мешкали за межами території «коре-
ної України» (з урахуванням сучасних кордонів). В Таблиці
III наведені статистичні дані щодо кількості україномовно-
го населення (>1%) окремих губерній та областей за резуль-
татами перепису населення 1897 р. [10]. Слід зазначити, що в
серії вказаних листів присутні екземпляри від відправників
з українськими прізвищами навіть з регіонів, де кількість
україномовного населення була значено менша 1% (Іркутсь-
ка, Кутаїська, Тамбовська губ., Тургайська обл.).

Таблиця III

Адміністративно-територіальні одиниці (порядок переліку, як у Таблицях I, II)	Рідна мова респондентів, %					
	російська («великоруська»)		українська («малоруська»)		інші	
	Всього	у містах	всього	у містах	всього	у містах
Воронезька губернія	63,33	80,18	36,18	16,91	0,49	2,91
Курська губернія	77,29	85,47	22,26	11,53	0,45	3,00
Самарська губернія	64,55	91,19	4,30	0,52	31,15	8,29
Саратовська губернія	76,75	91,14	6,21	0,90	17,04	7,96
Оренбурзька губернія	70,37	74,57	2,60	1,39	27,03	24,04
Донська область	66,80	81,67	28,07	6,58	5,13	11,75
Астраханська губернія	40,79	77,14	13,27	2,27	45,94	20,59
Кубанська область	42,56	58,70	47,36	32,80	10,08	8,50
Ставропольська губернія	55,25	84,76	36,62	5,30	8,13	9,94
Терська область	29,04	63,18	4,50	6,84	66,46	29,98
Чорноморська область	42,86	62,12	16,09	13,04	41,05	24,84
Амурська область	68,47	81,06	17,94	5,75	13,99	13,19
Єнісейська губернія	83,00	88,59	3,76	1,41	13,24	10,00
Приморська область	35,90	53,26	14,92	3,06	49,18	43,68
Сахалінська область	56,23	68,61	8,42	8,50	35,35	22,89
Тобольська губернія	88,65	89,91	2,64	1,60	8,81	8,49
Томська губернія	86,01	90,38	5,15	0,65	8,84	8,97
Акмолінська область	25,55	70,86	7,49	1,47	66,98	27,67
Семиреченська область	7,78	41,84	1,88	3,76	90,34	54,40

Серія листів, що представлена вище, є досить значною, але це – випадкова вибірка, тобто причини та умови її формування невідомі, тому робити прямі та швидкі статистичні висновки в даному випадку – некоректно. Проте вся серія – це широке та «фотографічне» відображення реалій останньої чверті XIX ст. в умовних інформаційних діапазонах «загальне/масове» – «одиничне/індивідуальне», «матеріальне» – «нематеріальне», «соціальне (колективне)» – «особисте». Кожний лист можливо сприймати як окремий об'єкт – систему з певною матеріальною та ін-

формаційною структурою та набором різних характерних елементів, що наводяться нижче.

1) Конверти (розміри, характеристики папіру), поштові темпелі та сургучеві печатки (див. Фото 3, 4).

2) Папір листів (розміри, щільність, наявність/відсутність лінійок, гербових відбитків та ін.), ступінь збереження, відсоток заповнення текстом (що свідчить про культурні та матеріальні аспекти щодо «поведінки» відправника).

3) Зазначення адреси. Окремим аспектом, крім переважання випадків з зазначенням «повної» адреси, є також вказування «поштових подробиць», зокрема адреси поштово-телеграфної або залізничної станції. Слід зазначити, що у ряді випадків ці пункти локалізовані у межах іншої адміністративно-територіальної одиниці відносно населеного пункту отримувача. До того ж протягом часу у різних регіонах змінювалися кордони волостей, повітів і т.д. Комплексний аналіз цієї інформації дає уявлення щодо системи адміністративно-територіального устрою та функціонування певних інфраструктурних систем (транспорт та пошта).

4) Отримувачі листів – переважно (за винятком одиначних випадків) – це настоятелі Храму Гробу Господнього архімандрити Серафим та Євфимій, проте іноді також згадуються інші монастирі Святої землі з проханням направити до них частину пожертвування. Ці дві поважні особи – окрема «епоха» в історії Храму Воскресіння Христового, протяжністю більше 30-ти років, що потребує окремого дослідження.

5) Як було вже зазначено в одному з попередніх досліджень [3], не менш 40 листів (а скоріше за все, переважна більшість наявної серії) були спрямовані до Єрусалиму через почесного громадянина м. Одеси – Олександра Яковича Новікова – відомого підприємця та мецената, при цьому поштові звернення до нього з проханням «передати» листа з пожертвуванням до Храму Гробу Господнього йшли, судячи за все, навіть після його смерті (орієнтовно 1887 р.).

6) Наявність у багатьох випадках «колективних» листів: відправник пише від себе з додаванням інформації щодо імен та суми пожертвувань від інших людей (від 1-ї до 10-ти осіб, в окремих випадках – навіть більше). Встановлено, що найбільш таких листів (в контексті зазначеної серії) було адресовано з Кубанської області [4].

7) Соціальний статус та рід занять відправників різноманітний, як про це свідчать вони самі (стовпець «Додатково» Таблиці II). При цьому слід зазначити, що вкрай рідко зустрічаються приклади поминання (за здоров'я або за упокій) духовних осіб. Втім, дуже розвинута система «уточнень» до імен: «немовля», «з дітьми», «з родичами», «вбитий», «потонув» та інше.

8) Багаторазово зустрічаються ознаки давнього, стало-го, дуже щирого та сердечного спілкування окремих осіб-відправників з настоятелем(ми) Храма Гробу Господнього. У цьому випадку кожний лист є індивідуальним, при цьому відображає значну обізнаність відправників у певній сфері – від різноманітності формул звернення до духовної особи до розуміння всієї повноти багатовікової ритуальної практики «за чином» Храму Гробу Господнього [2, 3, 4]. Нерідко відправник звертається до настоятеля не просто як до особи високого рангу, але ж як до духовного отця та порадника у складних життєвих обставинах.

9) Незважаючи на показану близькість спілкування, незмінними у кожному листі (за поодинокими винятками) є прохання, навіть вимоги в окремих випадках, відзвітувати про отримання листів та пожертвувань – відповідним листом або квітанцією. Ця практика виглядає природною, особливо у випадках з «колективними» листами, коли відправник в певній мірі є також відповідальним за надіслані «громадою» кошти.

10) Окремий «блок» інформації дають спеціальні відмітки на окремих листах та конвертах («отримано дата», «відправлено дата» та ін.), що зроблені рукою отримувача (о. Серафима або о. Євфимія). Ця інформація вказує на хронологію та у випадках зазначення дати відправлення та поштового штемпелю – на терміни доставки листів від

відправника до адресата. До цієї категорії відносяться також позначки-номери, що вказують, приймаючи до уваги весь комплекс наявної інформації, на існування єдиного «реєстру», до якого вносилися відомості як щодо імен, відправників, їх адрес та сум пожертвувань, так й реквізити звітних квитанцій. Ця інформація є корисною при дослідженні питання обсягів пожертвувань; характерними є, наприклад, такі позначки: «18 листів на 529 крб.» (лист М4) або «надіслана квитанція №17689» (лист Ч2).

11) Пожертвування надходили як паперовими грошима, так й сріблом, як зазначається у відповідних листах. Окремого дослідження потребує питання особливостей функціонування системи надсилання грошових коштів за кордон, оскільки є відомості про заборону вкладання грошей безпосередньо до конверту з листом.

12) Багато наукових досліджень, протягом останніх 130 років, присвячено висвітленню діяльності Імператорського Православного Палестинського Товариства (ІППТ), створеного за ініціативою «зверху» 21.05.1882 р. з метою посилення та просування зовнішньо - політичного впливу Російської імперії на Близькому Сході через розвиток «гуманітарних місій» (освіта місцевого населення, наукова діяльність, сприяння паломництву). Дуже красномовною у цьому зв'язку є Таблиця IV, яка свідчить про функціонування самоорганізованої системи «знизу» вкрай незалежно та опосередковано від ІППТ: у більшості випадків взаємне листування мешканців різних регіонів імперії з вищим духовенством Єрусалимської помісної Церкви відбувалося успішно не тільки задовго перед 1882 р., а й паралельно з діяльністю ІППТ, аж ніяк не потребуючи «посередницької» допомоги цієї організації. В зазначеній серії, що аналізується, є тільки два листи із зверненнями відправників до ІППТ з проханням «передачі» до Єрусалиму - листи Б2 та Л3. Перспективним також вважається розглядання зазначеного «фінансового» питання в контексті практики та системи «добровільних пожертвувань» в останній чверті XIX ст., приймаючи до уваги наукові дослідження (див., наприклад, [11, 12]).

Таблиця IV

№з/п р-ну	Найменування губерній / області	Датування		№з/п р-ну	Найменування губерній / області	Датування	
		ранніх лістів	відділ. ІІПО			ранніх лістів	відділ. ІІПО
I.	Вологодська	04.09. 1874	14.09. 1896	XI.	Пермська Пермь Катеринб-г	23.02. 1881	06.04. 1897 10.04. 1894
II.	С.-Петербурзька	14.12. 1894	21.05. 1882	XII.	Оренбурзька	1882	16.01. 1894
III.	Новгородська	18.03. 1899	28.09. 1897		Уфимська	18.03. 1885	18.02. 1896
IV.	Прибалтійські губ.	—	—		Пензенська	27.08. 1901	30.01. 1894
V.	Володимирська	22.03. 1888	09.04. 1895	XIII.	Самарська	08.02. 1883	25.04. 1910
	Костромська	25.06. 1883	29.03. 1898		Саратовська	06.10. 1882	—
	Московська	03.02. 1881	07.10. 1907		Симбірська	29.12. 1897	25.03. 1901
	Нижньогородська	19.09. 1894	09.02. 1897		Бессарабська	1889	02.01. 1897
	Тверська	06.06. 1880	15.01. 1895	XIV.	Катеринославська	27.09. 1874	20.01. 1897
VI.	Ярославська	18.06. 1895	10.04. 1894		Таврійська	01.11. 1882	02.04. 1900
	Вітебська	1885	02.04. 1900		Херсонська	24.11. 1888	19.12. 1893
	Мінська	06.06. 1894	02.03. 1903	XV.	Донська обл.	16.07. 1880	24.09. 1895
	Могилівська	1889	—	XVI.	Астраханська	11.02.. 1883	27.03. 1896
VII.	Волинська	02.08. 1883	02.01. 1894	XVII.	Царство Польське	—	22.03. 1909
VIII.	Київська	28.09. 1882	06.12. 1902	XVIII.	Кубанська обл.	08.10. 1874	—
	Подільська	04.09. 1883	19.03. 1898		Ставропольська	10.10. 1888	26.03. 1895
	Полтавська	17.10. 1882	16.05. 1899		Терська обл.	03.03. 1884	01.11. 1911
	Харківська	10.08. 1882	21.03. 1904	XIX.	Кутаїська	—	—
IX.	Воронезька	11.10. 1882	25.01. 1898		Тифліська	—	02.11. 1903
	Курська	20.12. 1895	02.05. 1899	XX.	Єнісейська	15.01. 1898	29.03. 1898
	Орловська	17.12. 1897	02.05. 1899		Іркутська	—	—
	Рязанська	27.06. 1883	02.02. 1894		Тобольська	07.08. 1883	06.04. 1897
	Тамбовська	1885	20.01. 1902		Томська	07.09. 1882	03.04. 1894
	Тульська	24.02. 1893	30.01. 1896	XXI.	Акмолінська обл.	10.06. 1888	—
	Чернігівська	03.05. 1879	11.03. 1894		Семиреченська обл.	21.06. 1897	—
X.	Вятська	15.03. 1874	16.01. 1894		Тургайська обл.	16.01. 1898	—
	Казанська	? .12. 1893	26.02. 1895				

Повне та всебічне розкриття інформаційного змісту листів мешканців Російської імперії до Храму Гробу Господнього (Воскресіння Христового) останньої чверті XIX ст. з виявленням закономірностей соціально-економічного та культурного характеру на мікро- та макрорегіональних рівнях, включаючи розглядання зазначеного типу самоорганізації населення як прояву розвитку громадянського суспільства, можливе тільки після комплексного дослідження даного унікального виду письмових джерел за напрямками та методикою, що вказані вище та в попередніх публікаціях [2, 3, 4]. Слід звернути увагу на роль Одеси в цьому масштабному та тривалому процесі – міста, що вже тоді було своєрідною територією пріоритетного розвитку.

Література:

1. Сіонскій пѣснопѣвецъ или сладкогласныя и Божественныя пѣсни, яже поемъ обходяще во всесвященнѣмъ храмѣ Воскресенія сущая святая покланяемая мѣста. Іерусалимъ, 1906. 144 с.

2. Боган С.М., Карпеченков А.Г. Листи до до Храму Гробу Господнього у Іерусалимі мирян українських (південно-західних) губерній Російської Імперії у кінці XIX-го століття // Історія, культура та освіта: християнський вимір (до 20-річчя заснування Хмельницького Інституту МАУП): зб. наук. пр. Хмельницького ін-ту МАУП. Хмельницький: вид-во ХІ МАУП, 2016. Вип. 6. с. 57-66.

3. Карпеченков А.Г., Кривохатская О.И. Письма на Гроб Господень (Иерусалим) из Российской империи в конце XIX в. и одесский предприниматель А.Я. Новиков (опыт микроисторического исследования) // Человек в истории и культуре. Мемориальный сборник научных работ в память профессора Владимира Никифоровича Станко. Одесса: «Ирбис», 2017. с. 409-418.

4. Боган С.М., Карпеченков А.Г. «Єрусалимські» листи (до Храму Гробу Господнього) мешканців «козацьких» регіонів Європейської частини Російської імперії (1880 – 1901 р.р.) // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. 2018. №16. с. 56-68.

5. Волости и важнейшія селенія Европейской Россіи: По данымъ обслѣдованія, произведеннаго статистическими учрежденіями Министерства внутреннихъ дѣлъ. Вып. 1-8.СПб., 1880 – 1886. (<http://elibr.shpl.ru>).

6. Волостныя, станичныя, сельскія, гминныя правленія и управленія, а также полицейскіе станы всей Россіи съ обозначеніемъ мѣста ихъ нахожденія. – К., 1913. – 198 с. (<https://www.prilib.ru/item/404525>).

7. Списки населенныхъ мѣстъ Россійской имперіи, составленные и издаваемые Центральнымъ статистическимъ комитетомъ Министерства внутреннихъ дѣлъ. С.-Петербургъ, 1861 – 1885.

(<https://www.prilib.ru/section/1155768>).

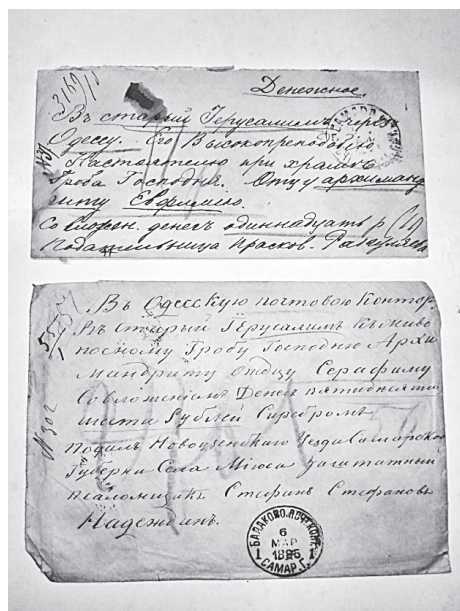
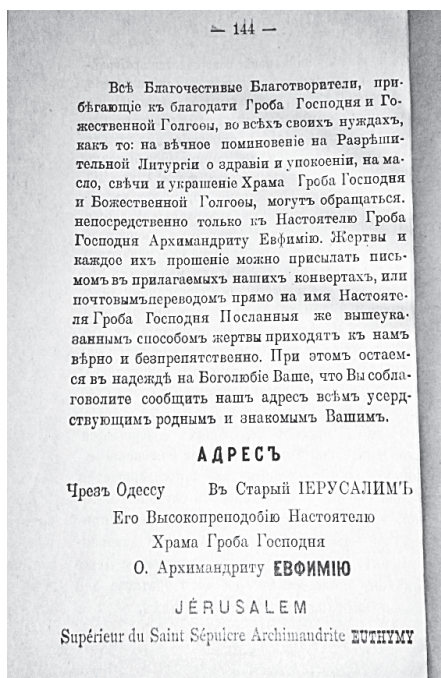
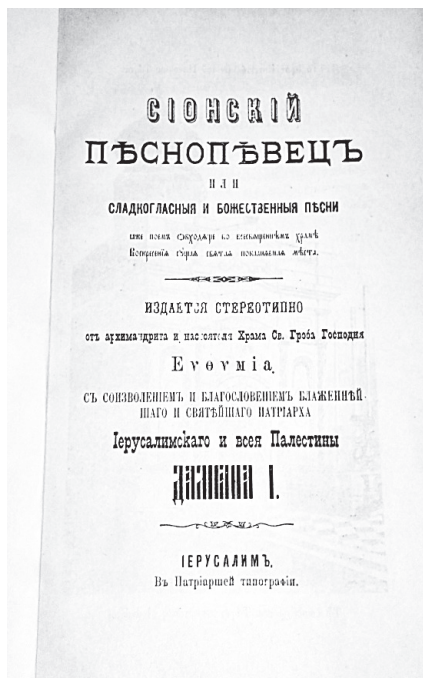
8. Православные монастыри Россійской имперіи. Полный списокъ всѣхъ 1105 нынѣ существующихъ въ 75 губерніяхъ и областяхъ Россіи (и 2 иностранныхъ государствахъ) мужскихъ и женскихъ монастырей, архіерейскихъ домовъ и женскихъ общинъ / сост. Денисовъ Л.И. Москва, 1908. XII, 984 с. (<http://elib.shpl.ru>).

9. Россия: Энциклопедический словарь. Ленинград, 1991. 880 с. (репринтне видання т.т. 54, 55 «Енциклопедичного словаря» Брокгауза та Ефрона).

10. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Наличное население в губерниях, уездах, городах Российской Империи без Финляндии (<http://www.demoscope.ru>).

11. Беглов А.Л. Православный приход Российской империи как объект фискальной политики светских и церковных властей в конце XIX – начале XX в. // Вестник ПСТГУ. Серия II. 2014. Вып. 2(57). с. 56-81.

12. Цысь В.В., Цысь О.П. Сборы пожертвований на нужды Святой земли в Западной Сибири в XIX – XX вв. // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2015. №2. с. 131-144.

*Вячеслав Слисарчук, краєвед, секретарь
научной краеведческой секции «Одессика» Одесского
Дома ученых*

ОДЕССКИЙ ЦИРК ОТ АЛЕКСАНДРОВСКОЙ ЭПОХИ ДО 1914 г.

В конце декабря 2019 г. Одесскому стационарному цирку исполнилось 140 лет и 125 лет со дня открытия современного здания Одесского цирка. Уже в конце XVIII в. на площадях Одессы стали выступать фокусники, поводыри медведей, канатоходцы, жонглёры, эпизодически появлялись бродячие цирковые труппы [1]. В первой половине XIX века в Одессе появились балаганы - лёгкие временные сооружения, в которых давали театральные и цирковые короткие представления от 20 до 40 минут, в день могло быть до 20-ти таких представлений [2]. Под Новый год и рождественские праздники проводились массовые народные гуляния у Городского театра, где обустроивался увеселительный городок с пивными шатрами, торговыми палатками, катальными горками, каруселями и балаганами. В конце 1840-х гг. для гастролей прибывшей из Франции цирковой группы Гютемана и труппы Луи Сулье, из Турции, в Театральном переулке был выстроен большой каменный цирк с круглым залом, с амфитеатром и открытыми ложами. Также был устроен и театр «Эрмитаж», который находился за Строгановским мостом на Канатной улице, рядом с будущим Александровским парком. В самом центре Одессы, возник сад «Пале-Рояль», в котором одновременно с торговыми рядами работало несколько балаганов [2].

Цирковой предприниматель Рудольфо Гверра подал одесскому градоначальнику прошение на постройку временного цирка. «1852 года, августа 1-го дня. Я нижеподписавшийся, римский подданный Рудольфо Гверра, даю сию подписку в присутствии Одесской городской Думы в том, что мне дозволено на площади между театром и клубом построить цирк для вольтажёрных представлений моей труппы».

пы сроком на три месяца, по 1 ноября сего года, за что обя-зуюсь ежемесячно платить в городскую казну доход по двадцати пяти рублей серебром, и по истечении срока цирк должен быть снесён, и площадь очищена за мой счёт».

Следующий подобный документ, письмо одесского градоначальника в городскую Думу от 21 октября 1852 г., сообщало, что в связи с окончанием представлений и выездом труппы Гверра помещение цирка целесообразно сдать прибывшему в Одессу, «с дрессированным зверинцем», иностранному подданному Генриху Бергу. Из расписки Г. Берга мы узнаём, что он уплатил аренду за пользование цирковым строением по 24 февраля 1853 г. Но не успел выехать из Одессы зверинец Берга, как «Одесский вестник» №26 (5 марта 1853 г.) уведомлял читателей: «В Одессу прибыл один из знаменитейших ныне в Европе фокусников, бывший в прошедшем году в Петербурге господин Герман. С будущего воскресения, 9 марта он предполагает начать представление Индийских игр и Китайской магии» [3].

Сообщения о строительстве цирков и балаганов сыпались как из рога изобилия, пестрея пышными фразами о титулованных гастролёрах. Одним из первых стационарных зданий для цирка в Одессе было построено антрепренерами братьями Годфруа в 1857 г. Жан-Батист Годфруа появился в Одессе в 1856 г. Известно, что до этого он находился в Крыму. После ухода англо-французских войск из Крыма предприниматель скупил по дешёвке весь оставшийся брезент и лошадей. Он оказался предприимчивым дельцом и развернул в Одессе цирковое дело: построил из брезента цирк - шапито на полторы тысячи зрителей, напечатал афиши, где именовал себя «Шталмейстер Наполеона III» [3]. В программе тогда были: конный номер – сестры наездницы Годфруа, клоун с репризами... [4]. В 1858 г. предприимчивыми дельцами Ц. Пальмиро и К. Панагиотисом был выстроен деревянный балаган под брезентом с названием «Гипподром». Здесь конные номера чередовались с другими жанрами циркового искусства, выступали заезжие гастролёры. Хотя, частенько, за пышными именами антрепренёров и иностранных артистов скрывались русские и украинские

фамилии: какой-нибудь экзотический Сидорелли значился по документам Сидоренко [1].

Пожар, случившийся в 1861 г., уничтожил строение братьев Годфруа, но поспособствовал тому, что во множестве стали появляться временные цирковые помещения – цирк М. Витторио (1862 р.); А. Панкратова и И. Бондаренко (1865 р.). В 1868 г. на Александровском проспекте было возведено специальное здание для гастролей Венского цирка Эндерлинга, которое просуществовало до 1872 г. С 3 июля по 10 августа 1870 г. в Одессе, на участке Баржанского на Ришельевской, прошли гастроли американского цирка Лигбада, в котором выступали экзотические животные.

31 октября 1870 г. «Ведомости» Одесского городского управления под №75-76 опубликовали прошение на имя городского головы от австрийского подданного Франца Штармаера следующего содержания: «Состоя в товариществе с известным здесь держателем цирка г-ном Суром, мы решили, что нам городом будет дана возможность, построить в Одессе постоянный цирк. Единственное место, удобное для постройки, – часть Александровского проспекта, которая находится на Полицейской улице, против домов Бернштейна и Леонарди...»

Хозяйственно-строительное отделение городской думы сообщило, что разрешение на постройку может быть получено с соблюдением данных условий. Согласно проектам: Не дозволять иметь при цирке постоянных конюшен, а также устраивать лавок, которые просит г-н Штармаер. Работы сооружения цирка должны быть производимы под наблюдением члена отделения и городского техника. Материалы для этого должны быть лучшего качества и предварительно освидетельствованы городским техником и членом строительного отделения, так как здание это по истечении 10 лет поступит в городскую собственность. Для обеспечения города в исправной сдаче цирка предприниматель обязан вносить ежегодно залог в 3 тыс. руб. Деньги должны храниться в кредитном учреждении и по истечении десятилетнего срока возвращаются предпринимателю, если цирк будет в исправности. В противном же случае они

могут, быть употреблены на приведение в порядок указанного здания. Через несколько лет на Александровском проспекте, возле старого базара Франц Штамаер возводит здание для работы цирка Вильгельма Сура. По окончании гастролей здание перестраивается в «Народный театр» [3]. В 1876 г. на Театральной площади г-н В. Сур выстраивает большой деревянный цирк на 4000 зрителей. Кроме цирка Вильгельм Сур содержал драматический театр на Александровском проспекте и театр на Канатной улице, где ставились оперы и оперетты «с участием известных артистов со всего мира» [4].

В 1879 г. был открыт каменный цирк – Альберта Саламонского, известного циркового артиста - конного акробата и антрепренера, который приехал в Одессу из Берлина. По его инициативе и на его деньги было возведено новое здание цирка: «Огромный каменный цирк вместимостью 4000 зрителей был выстроен по всем новейшим правилам архитектурного искусства. Здание отапливалось паром, идущим по трубам, которые были проведены по всему цирку. Были выстроены большие и удобные конюшни, проведена канализация. Здесь же выступали заезжие артисты из других городов и даже из-за границы» [8]. Как писали местные газеты: «Подобного цирка в Одессе не было с начала основания города». На открытие, которое состоялось 2 декабря 1878 г., пожаловал сам губернатор (эта дата и считается днём рождения одесского стационарного цирка) [4].

В Новый год 1880 г. А. Саламонский представил пантомиму «Юлий Цезарь на Римской арене». «В цирке Саламонского всегда были хорошие программы, в них принимали лучшие артисты со всего света...» [8]. Буффонадное антре разыгрывали клоуны из Франции, братья Поль, Альберт и Франсуа Франтелли. Здесь началась цирковая карьера клоуна Танти (Бедини) и музыкальных эксцентриков «Бим-Бом» (Ивана Семёновича Радуского и Феликса Кортеси). Начинались выступления как клоуна дрессировщика Владимира Дурова, а затем и Анатолия Дурова» [7]. С 1885 г. в цирке стали делать детские спектакли, а под Новый год устраивались Рождественские праздники. В новогодние

представления в цирке Саломонского на манеже устанавливали большую ёлку, возле которой каждый ребёнок получал подарок. Однако весной 1889 г., по неизвестным причинам, цирк был разобран.

24 сентября 1889 г. «Одесский листок» опубликовал следующее объявление: «Одессе, как видно, не суждено остаться без цирка. Цирк, как нам передают, будет принадлежать домовладельцу В. И. Санценбахеру, владеющему домом на углу Коблевской и Торговой улиц. Строителем цирка будет инженер А. Д. Гельфанд, который составил уже все необходимые планы. Постройка цирка обойдётся в 70 тысяч рублей. Он будет выстроен из камня, кирпича и железа. На 2000 с лишним зрителей. Конюшня, совершенно отдельное здание, будет выстроена из одного железа на 60 лошадей. Обширный ресторан будет с отдельными кабинетами. Освещение газовое, так как мерцание электричества признаётся для цирка не совсем удобным. Арендатором цирка является знакомый публике А. Шуман, который прислал сюда своего уполномоченного для заключения контракта на 10 лет. Цирк будет иметь паровое отопление. Предполагается скоро приступить к постройке, причём будут и ночные работы. Рассчитано так, чтобы цирк был готов ещё нынешней зимой».

Прошло несколько лет, и «Железный цирк», или цирк-ва-р്യете, открыли в юбилейный 1894 год. Строилось здание из железных конструкций, спроектированных и изготовленных в Германии и камня-ракушняка. «Собирались железные конструкции без сварки, на заклёпках. На строительстве работало 14 рабочих, инженер и прораб. Купол гофрированный, обитый внутри досками и войлоком, для сохранения тепла и акустики. Всё было продумано таким образом, что внутри была своя природная вентиляция: летом прохладно, зимой тепло. Из железа была выстроена и конюшня на 50 лошадей» [8].

Путеводитель по Одессе И. Сандомирского (1901 г.) описывает новое здание: «Железный цирк» помещается среди двора, выходящего одною стороною на Коблевскую, другою - на параллельную ей Садовую улицу. Каменное здание

цирка имеет форму двенадцатиугольника с большим двойным железным куполом. Главный вход со стороны Коблевской. Красивые железные ворота ведут в широкий подъезд, оттуда прямо в партер, ложи и первые места; по обеим сторонам подъезда железные ворота, ведущие во двор, а несколько далее этих ворот, с левой стороны, мраморная лестница во второй этаж, где помещается ресторан. В партере гнутые стулья, очень удобные, с автоматическими при вставлении сиденьями. Во вторых местах красивые скамейки с такими же сиденьями. За креслами следуют ложи, которых 40, за ними первые места - 480, затем, во втором отделе, имеющем форму 12-тиугольника, расположены вторые места - 346, а за ними - галерея приблизительно на 1000 зрителей, без сидений. Всего цирк может вместить до 2300 зрителей. Кроме главного входа, из партера и лож есть ещё 5 боковых выходов, имеющих железные ворота. Купол весьма красивый, из волнистого железа, имеющий двойную железную крышу».

Юрий Олеся в книге «Ни дня без строчки» описал внутреннее убранство цирка В. Санценбахера: «Плюшевый рай, ...рай мрамора, ступеней, золота, матовых ламп, арок, коридорчиков, эха, хохота, блестящих глаз, запаха духов, стука каблуков...» [3]. Открытие цирка состоялось 25 января 1894 г. гастрольями разрекламированной цирковой труппы

братьев Феррони, о чём одесситы узнали из местных газет: «В скором времени прибудет в Одессу Итальянский цирк Братьев Феррони. Представления будут даваться во вновь устроенном цирке г-на Санценбахера на углу Коблевской и Садовой». В день открытия цирка произошло трагическое происшествие: в Вене скончался хозяин цирка В. И. Санценбахер. По его завещанию цирк перешёл к его дочери. В некрологах местная пресса писала: «Железный цирк, как видно, требовал от владельца «железной» силы. Он свёл его в могилу... Какое печальное здание для смеха и клоунских шуток. От этого цирка веет кладбищенским холодом... Недаром «Братья Феррони» чувствуют себя здесь неловко. Им страшно войти в этот грозный «железный цирк». В Балте, Кишинёве, Ровно они чувствовали себя куда лучше. Там над ними расстилалась палатка, сквозь которую местами смотрели звёзды небесные...»

В связи с невысокой посещаемостью цирка, для привлечения зрителей, дирекция пошла на уловки. Так, каждый посетитель имеет право вести с собой одну даму бесплатно, или две дамы пользовались одним билетом. В последнюю неделю: «Вход дамам бесплатный!»

Кроме семейных номеров Феррони еженедельно выступали новые гастролёры. Приводим анонсы некоторых номеров гастролей цирка «Братьев Феррони»: «Знаменитый английский соло-клоун с дрессированными гусями Том-Феликс. 2. Трио невиданных в России гимнастов-акробатов на 5 американских турниках - румыны Думитреску. 3. Первокласный наездник, жокей, исполнитель неимоверно трудных трюков на неоседланной лошади Виктор Бедини! 4. Несравненные, вне конкуренции, гимнасты-акробаты, исполняющие на неимоверной высоте полёт через весь цирк с двойными и тройными пируэтами и сальто-мортале - трио американцев Дунбар, отличившихся на выставке в Чикаго. 5. Первый раз в России Датский Придворный чревовещатель с говорящими искусственными людьми - Альфред Кристенс. 6. Всемирно известный укротитель животных! 7. Дрессированные музыкальные слоны мистера Томсона! 8. Большая швейцарская борьба на поясах».

В конце марта 1895 г. «Итальянский цирк Братьев Феррони» закончил свои гастроли в Одессе в цирке Санценбахера. Конфликт между братьями, который начался после смерти матери, достиг своей кульминации. Из Одессы они разъехались в разные стороны... Старший брат Оресто уехал с семьёй работать по удачно заключённому контракту. Константин (Таити) со своей семьёй переехал в Харьков, где цирк держал брат Альберт Сур. Америго, Орацио и Натали направились в Керчь во «Французский цирк Жана Годфруа». В январе 1895 г. состоялось венчание Натана Дионисовича Феррони и Софии Вольф. Свадебный вечер проходил в доме директора цирка Санценбахера на Коблевской улице. После смерти В. И. Санценбахера, новые владельцы мало внимания уделяли цирку, и он начал угасать.

Цирковой администратор Мориц берет на себя руководство цирком. 13 октября 1898 г. в одесской газете «Театр» публикуется его заявление: «Современный прогресс в искусстве вызвал с моей стороны решимость организовать в Одессе новое цирковое дело на разумных началах, по образцу заграничных цирков, о коих одесситы, побывавшие за границей, отзываются с восторгом. Упадок в последнее время интереса публики к цирку побудил меня поднять значимость его для публики. Изучив в совершенстве потребности новой организации, я устранил привившуюся рутину и смело вступаю в новое предприятие в надежде встретить сочувствие многоуважаемых одесситов. На первом плане будет стоять: организация труппы из лучших артистических сил, новейший репертуар, даваемый за границей в первоклассных цирках и разнообразие во всех проявлениях циркового искусства. Совершенным почтением Мориц» [3].

20 октября 1898 г. состоялось торжественное открытие нового цирка. Билеты были распроданы ещё за два дня до представления. В этот вечер состоялось большое представление в трёх отделениях. Понравились публике музыкальные клоуны, которые в эксцентрической манере, с комедийными трюками, играли на музыкальных инструментах. Отличный номер продемонстрировала на трапеции воздушная гимнастка Катерина Вильям. Аплудисментами

были встречены дрессировщик лошадей Кук и дрессировщик обезьян Кэсса, наездник Курто. В программе присутствовало буффонадное антре с участием соло-клоуна Жакомино, (настоящее имя Джакомо Чирени). Он дружил с писателем А. Куприным, который вывел его в рассказе «Соловей». После 1917 г. Жакомино выступал в Париже, снимался в художественных фильмах в США. В 1920-х гг. он вернулся в Италию, где и умер в 1956 г.

В программе первых представлений осени 1898 г. на открытии цирка В. Санценбахера под руководством директора Морица значились: «наездница - Клементина Орфорд; воздушная гимнастка - Катерина Вильям; всемирно известные гимнасты труппы Хильгерст; «Рыжий» клоун - Жакомино; английский соло-клоун - Билли Гайден; знаменитый Алекс и другие...». В декабре 1898 г. в цирке Морица гастролировал известный дрессировщик П. С. Крутиков с двадцатью лошадьми [2]. Молодой человек оставил государственную службу и начал выступать в цирке с большими группами дрессированных лошадей [5, 6].

В феврале 1901 г. в стенах Одесского цирка состоялось знакомство А.П. Чехова с А.Л. Дуровым. Современники утверждают, что не без рассказов клоуна и дрессировщика появилась на свет чеховская «Каштанка» [1]. Историки цирка уже писали о дрессировщике Владимире Леонидовиче Дурове и его брате - Анатолии, выступавших на арене Одесского цирка [3]. Однажды, на гастролях в Одессе, поводом для острой шутки послужил конфликт Анатолия Леонидовича с градоначальником Одессы П. Зеленым. А. Дуров вывел на манеж борова, покрашенного в зеленый цвет, и обратился к другим животным с такими словами: «Кланяйтесь ему, кланяйтесь, потому что он - зеленый». А. Дурову было «настоятельно предложено» покинуть Одессу [8].

10 апреля 1907 г. в Одессе было учреждено Всероссийское общество цирковых и шантаных артистов. Учредителями общества стали: мещанин города Екатеринославля Кирилл Панкратьевич Спасовский, австрийско-подданный Ричард Иванович Вольд, итальянский подданный Джованни Распинини, редактор журнала «Театр и варьете» Даниил Гри-

горьевич Порпурин. С 1908 г. во главе Одесского цирка стал жандармский полковник С. А. Малевич, который держал антрепризу и приглашал на гастроли лучшие цирковые труппы. В 1909 г. рекламные афиши известили, что в «Палас-театре» при цирке Малевича открыт синематограф: «Цирк палас-театр – дворец чудес кинематографии!.. Театр, благодаря своему устройству, изобилует единственным по величине экраном и позволяет прекрасно видеть со всех мест громадных размеров картины». Представления начинались с шести часов вечера, но публика во время киносеансов могла входить и выходить в любое время. В 1913 г. «в антрактах между сеансами выступал иллюзионист-профессионал «профессор» де Кастороцца и комик куплетист К. Михайлов, а также играет собственный оркестр маэстро Додюка» [10, с. 111].

В 1911 г. в цирке С. Малевича гастролеровали: «прибывшая из Парижа графиня де Моримонт со своей конюшней арабских скакунов», наездница Густа фон Шулькевич, графиня де Моримонт. «Аристократки» выезжали на арену в длинных чёрных амазонках, с полуцилиндрами на голове и своим обликом напоминали всадников XVIII века.

В цирке, в обязательном порядке, стали проводиться показательные выступления борцов и боксёров. Эти выступления начинались в третьем отделении циркового представления и продолжались до самого вечера, поэтому представители мужского населения Одессы ходили специально на третье отделение. Ежегодно в цирке на чемпионаты по борьбе и боксу съезжались лучшие профессиональные борцы и боксёры Российской империи и зарубежья.

Знаменательным для Одесского цирка стал 1912 г., когда на манеже прошёл чемпионат Одессы по борьбе с участием сильнейших борцов-профессионалов со всего мира. Среди борцов чемпионата Одессы были: Иван Поддубный, Черно-яно, Христо, Зелинский, Михалёв, Эрлих, Михельсон, Слуцкий, Урлих, Грингауз, Я Чая, Мансурадзе, М. Мкртычев, Старошвили, Виллинг, Альфонс Шварцер, Кара Юсуф, Василевский, Джексон, Богатырёв, Христофоров, Джиованни, Зарембо, Урс... знаменитый борец Иван Заикин, который прославился в числе первых воздухоплавателей в Россий-

ской империи. В чемпионатах всех рангов и в показательных выступлениях на арене Одесского цирка принимали участие и представители одесской школы борьбы Аким Гликин, Иосиф Грингауз и др. [7].

Литература:

1. Рябинкин Ю. В. Одесский цирк. К 100-летию: Фотоочерк. Одесса: Маяк, 1979, 31 с.
2. Кучер А.А. Одесса цирковая. Фотоочерк. Одесса, 1979.
3. Кучер А.А. Одесса, цирк и одесситы. Одесса: Печатный дом, 2008. 440 с.
4. Цирк. Маленькая энциклопедия. М. Советская энциклопедия, 1979. 448с.
5. Рыбаков М.О. Киевский цирк: люди, события, судьбы. К.: Атика, 2006. 304 с.
6. Рыбаков М.А. Вулиця архитектора Городецького: історико-краєзнавчі нариси. К.: Фенікс, 2007. 224 с.
7. Кучер А.А. Цирковая династия из дворянского рода. Одесса: Печатный дом, 2007, 98 с.
8. Файтельберг В.Р., Слисарчук В.М.. Бронзовый век Южной Пальмиры. Одесса.: КП ОГТ, 2008, 512 с.
9. Вейнер Д.Н. Иллюстрированный путеводитель Одесса, 1900. 96 с.
10. Малиновский А.В. Кино в Одессе, Путеводитель по старым и новым кинотеатрам. Одесса: Астропринт, 2000. 220 с.

*Тарас Гончарук,
доктор історичних наук, доцент, професор
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова*

**ДО ПИТАННЯ ПРО ВИСВІТЛЕННЯ ПОДІЙ
ЄВРЕЙСЬКОГО ПОГРОМУ ЖОВТНЯ 1905 Р. В
ОДЕСІ НА СТОРІНКАХ МІСЦЕВОЇ ПРЕСИ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТ «ОДЕССКИЙ ЛИСТОК»
ТА «ОДЕССКИЕ НОВОСТИ»)**

Про сумні сторінки історії Одеси, пов'язані з єврейськими погромами ХІХ – початку ХХ ст., написано чимало, проте ця тема продовжує привертати увагу дослідників. Цінним джерелом для вивчення цієї проблематики: перебігу подій, їхніх причин, рефлексій в суспільстві та ін., є матеріали місцевої преси. Зокрема, їх вже було проаналізовано Л. Новіковою для вивчення подій погрому 1881 р. [1, с. 76-81]. Інформацію зі шпальт провідних газет міста «Одесский листок» та «Одесские новости» (далі – ОЛ та ОН) варто залучати і для вивчення набагато більш жакливого погрому 18 – 21 жовтня 1905 р. На жаль, у фондах Наукової бібліотеки ОНУ ім. І.І. Мечникова номери газет саме днів погромів (17-26 жовтня 1905 р.) відсутні. Тому в цій розвідці ми розглянемо матеріали вказаних газет від 26 жовтня 1905 р. (далі ми не називатимемо рік публікацій, бо всі вони належать до 1905 р.) та звернемо увагу лише на деякі аспекти висвітлення подій погрому місцевою ліберальною пресою. Свої дослідження у цьому напрямку ми сподіваємося продовжити у майбутньому.

Вказані газети чимало інформації подали про жертв погрому, їхнє впізнання та поховання. «Как мы уже сообщили вчера, – повідомляв ОЛ 29 жовтня, – в братскую могилу на Новом евр. кладбище в течение 3-х последних дней опущено 260 жертв последних кровавых событий. Из этого числа неопознанных трупов 39. Вчера на евр. кладбище было доставлено еще 15 трупов, причем неопознанных 11». Газета подавала прізвища впізнаних жертв [2]. Інформація про померлих від ран жертв погрому була присутня в числах газет до початку

листопада. Також розміщалися списки постраждалих, що перебували у лікарнях міста [3]. Пізніше ОЛ, в ілюстрованому додатку, розмістив світлини десятків вбитих під час погрому в Одесі та на ст. Роздільна, в тому числі жінок та дітей. Ось лише деякі підписи під світлинами: «Групи лиц различных национальностей, сложенные за неимением мест в часовне городской больницы, в сараях на черном дворе», «Групи лиц, участвовавших в самообороне», «Опознание трупов на Еврейском кладбище», «Групи семейства Кац (отец, мать и трое детей)», «Групи убитых детей» і т. п. [4, с. 6–7].

Значна кількість публікацій була присвячена заходам допомоги постраждалим від погрому. Зокрема тим, що здійснювалися через єврейський комітет в залі «Уніон» по вул. Троїцькій («Нас просят обратить внимание на ужасное положение несчастных, пострадавших от погрома. Целыми тысячами они направляются в гор. аудиторию. Оттуда их посылают в зал «Унион». Из «Униона» их отправляют в продовольственные пункты, где за недостатком средств, им отказывают в помощи», – повідомляли ОН 28 жовтня [5]), сіонський центр та інші єврейські організації [5].

Повідомлялося про участь в допомозі постраждалим десятків медиків (під час погрому дії працівників одеської «швидкої допомоги» ОЛ вважав справжнім героїзмом, називаючи їхні прізвища [6]) та установ медичної опіки (ОН 28 жовтня повідомляли: «Петропавловское попечительство уже кормит в своем приюте на Колонтаевской улице ежедневно по 300 человек, причем число нуждающихся ежедневно увеличивается. Пересыпское попечительство ежедневно выдает сырые продукты 2500 нуждающимся. Херсонское попечительство кормит около 500 человек в убежище на Херсонской улице и Ольгиевской ул., в доме Мавро-Биази. Бульварное попечительство кормит призреваемых в училище Файга» [7]).

Вказувалося на створення комітету допомоги жертвам погрому в університеті і на участь в допомозі постраждалим практично усіх інших начальних закладів міста (в збиранні коштів та речей, пошитті одягу, наданні приміщень тощо), на значну фінансову допомогу від місцевих банківських

установ [8]. Газети інформували про кількість зібраних коштів та їхнє застосування, а також вміщали звіти створених для допомоги постраждалим комітетів та шпиталів [9]. Така відкритість мала сприяти збільшенню пожертв. Комітет допомоги створили п'ять одеських редакцій газет (ОЛ, ОН, «Южное обозрение», «Южные записки», «Коммерческая Россия»). «Мы просим одесских граждан только об одном: помогите скорее. Оставшихся без крова, голодных, осиротевших так много и нельзя медлить с помощью» – зазначалося, зокрема, у зверненні комітету [5].

Чимало публікацій містили інформацію про ймовірну причетність влади – градоначальника, поліції, військових – до дій, що спричинили погром. Одесити звинувачували градоначальника Д. Нейгарта в тому, що він нацьковував погромників на студентів університету та зняв пости городових з вулиць в дні погрому. Гласний міської думи, український громадський діяч П. Климович в своїй заяві, опублікованій ОЛ, стверджував, що «чины полиции, благодаря своему постыдному и незаконному поведению» під час погрому втратили довіру городян [10], а пізніше в листі до газети вказував «на тот общеизвестный факт, что в прискорбной памяти дни погрома городовые были сняты со своих постов по распоряжению г. одесского градоначальника», «в такое время, когда они должны были бы особенно блюсти за порядком и препятствовать убийствам, грабежам и насилиям» [11].

Ці обставини стали однією з причин зміщення Д. Нейгарта (через погром пішов з посади і одеський міський голова П. Крижанівський, опублікувавши в ОЛ великий лист з поясненням причин своєї відставки [12]). «На днях, – повідомляв ОЛ 1 листопада про обставини звільнення градоначальника, – выехали в Петербург профессора университета Н.Н. Ланге и Б.Ф. Вериги, где они с находящимся там проф. Е.Н. Щепкиным представили председателю совета министров гр. С.Ю. Витте просьбу о смещении градоначальника г. Нейгарта. Депутация вместе с тем представила большой материал по поводу последних событий в Одессе и участия некоторых полицейских агентов» [13].

На участь в погромі поліції вказувала й інформація про жертв серед поліцейських агентів («Среди трупов убитых опознан переодетый жандарм Тысячный» – писала ОН 28 жовтня) [5]. А 57 працівників залізничної станції в Роздільній в своєму зверненні на шпальтах ОЛ вимагали розслідувати напад погромників 21 жовтня на євреїв потягу №3, щоб «выяснить ту роль, которую принимали в этом позорном деле служащие, жандармская полиция и воинская охрана» [15].

Один з дописувачів ОН вважав, що під час погрому одесити (не євреї) «не в силах были бороться с насилием и убийствами, благодаря участию и поддержке полиции и войск», але після погрому вони мусять влаштувати обструкцію представникам поліції та військових, що сприяли погрому («отшатнемся от них как от прокаженных», – закликав він) [15]. Загалом, матеріали ОЛ та ОН підтверджували тезу про причетність поліцейських до організації погрому, що була поширена в літературі. Тут можна згадати і оповідання О. Купріна «Обида. Реальный случай» 1906 р., в якому «депутати» від злочинців міста прийшли скаржитися на журналістів й змусити журналістів у своїх публікаціях не зараховувати злочинців («воров») «в число погромщиков, науськанных и нанятых полицией» [17, с. 326]. Сюжет оповідання, ймовірно, був запозичений з одеського життя.

Писали газети й про осіб, які успішно чи безуспішно намагалися допомогти євреям під час погрому. Повідомлялося і про жертви серед таких осіб. Нижче ми наводимо тексти чотирьох некрологів: двох українців, грузина і болгарина. Показово, що після маніфесту 17 жовтня 1905 р. газети не боялися вказувати на приналежність загиблих до партій: Революційної української партії (додаток 2) та РСДРП (додаток 3). В історичній літературі чимало досліджень було присвячено постаті лідера одеської української громади й опосередкованої жертви погрому 1905 р. А. Смоленського [18, с. 373-374] (його некролог – в додатку 4). Проте, на нашу думку, обставинам смерті цього визначного діяча значної уваги не приділялося. Передусім саме у зв'язку з погромом розглядалася в історичній літературі постать О. Клдїашвілі (його некролог – у додатку 1). Зокрема, О. Музичко розглядав і обставини загибелі талановитого вчено-

го-хіміка (в тому числі цитуючи наведений нами некролог), і факти щодо його поховання на батьківщині в Грузії та вшанування пам'яті в Ізраїлі [19, с. 71-72].

Слід вказати, що в газетах містилася й інша, більш коротка, інформація про не євреїв, що загинули в боях з погромниками. Наприклад, ОН 28 жовтня вмістили такий лист: «М г. редактор! От имени группы студентов-армян покорнейше прошу вас не отказать поместить настоящую просьбу к гг. сестрам и братьям милосердия указать и сообщить, куда доставили труп несчастного героя-мученика студента А. Арунянца (в бурке), убитого на углу Преображенской и Дерibasовской ул. 20 с[его]. м[есяца]» [20].

Подальше дослідження матеріалів одеської преси, зокрема, таких ліберальних одеських газет, як ОЛ та ОН, може допомогти з'ясувати ще чимало аспектів і деталей, пов'язаних як з масштабами та постатями жертв погрому жовтня 1905 р. в Одесі, так і з винуватцями вказаного злочину.

Додатки:

1. Некролог: Калужська Г. «Пам'яті А.Г. Клдіашвілі» (Калужская Г. Памяти А.Г. Клдиашвили// ОН. – 1905. – 28 октября).

«Милый друг, я умираю.
Оттого, что был я честен,
Но за то родному краю
Верно буду я известен...
Добролюбов.

Он был моим учителем одну зиму... Я боюсь словами, хотя и достойными его, опошлить дорогую его память, но все же пишу о нем: так тяжело и так хочется поделиться с другими, чтобы встретить живое человеческое сочувствие...

Он читал у нас химию и его уроки были для нас ярким лучом в пасмурном дне школьной жизни. О, как он любил и уважал человека! В его честной кавказской натуре соединялись страстность и горячность с мягкостью и короткостью, широкий интеллигентный ум – с детской наивностью.

Пошлость, гадкая человеческая пошлость, которой так богата наша интеллигенция, не коснулась его чистой, цель-

ной души. Ни одного фальшивого жеста, ни одной ложной фразы и столько твердости и решительности в своих убеждениях и действиях. Он любил свой предмет, как ребенка, и с жаром, присущим его расе, отдавался преподаванию, хотя оно не было его специальностью.

Класс, привыкший к полицейским мерам классных наставниц и педагогов, не умел быть спокойным на уроках того, кто видел в учащихся неприкосновенную человеческую личность, кто даже в крайних случаях не решался повысить голоса и только повторял с легкой досадой:

– Пожалуйста тише: ведь я миллион раз (это была его любимая фраза) просил вас не мешать мне...

Бывало после урока подойдешь к нему... накануне пасхальных каникул мы просили его рассказать нам что-нибудь... [Тутчастина тексту пошкоджена. – Т.Г.]

Он стал говорить о тайне смерти... Как атеист и естественник он развивал свою теорию о видоизменении клеток организма, прекращении их совокупной деятельности – органической смерти. Но химические останки человека не исчезают: в пепел сожженного дорогого для нас трупа мы бросаем семена, каждый лепесток нового дара природы напоминает и хранит в себе любимый нами образ.

Он говорил долго, с обычной своей горячностью и увлечением... И сколько света, сколько мысли было в каждом его слове, которое запечатлевалось в молодых сердцах...

Мы кончили курс. Время шло. Но светлый образ и живые слова жили и согревали сердца его бывших учениц. Я иногда встречалась с ним и сколько хороших слов рвалось с моих уст в ответ на его улыбку и нежное братское участие!

Настали тяжелые дни... Зверские инстинкты человека, жажда крови, ненависть, невежество и темные, грубые силы слились воедино... и кровь невинных, страдающих, обогрила землю, мир дрогнул от стонов.

Надо было идти, не медля, на жизнь и смерть, в борьбу за правду, за жизнь человека... И Клдиашвили пошел, без слов, со вспыхнувшим в груди негодованием и болью за страдания человеческое. Он пошел и отдал свою жизнь в битве за право и счастье человека, которого он так любил...

Я кончаю... Его портрет лежит теперь передо мной, глаза его, эти детски невинные и вместе серьезные глаза как будто скорбят за погрязшую в крови и преступлениях душу человеческую... Я не могу больше писать. Мне кажется, что камень давит мою грудь, мне хочется крикнуть, застонать, но вместо губы лишь могут прошептать: «Мир твоему праху, борец за свободу, дорогой, незабвенный учитель...»

2. Некролог И.А. Шелудченка (И.А. Шелудченко // Одесский листок. – 1905. – 3 ноября).

«19 октября на Пересыпи убит студент 2 курса филологического факультета, Иван Андреевич Шелудченко.

Покойный участвовал в обороне и тот момент, когда пытался остановить шайку озверевших громил, направлявшихся к бедной лавчонке красок, был пронзен шестью, едва-ли хулиганскими, пулями. Отвезенный в университетскую клинику, он через несколько часов в страшных страданиях скончался... Без всякой поддержки со стороны родителей и родных, бедных крестьян Ставропольской губ., покойный по окончании Ставропольской духовной семинарии, ценою громадных усилий добился возможности в 1903 году поступить в университет, где перебивался уроками и на свои скудные заработки содержал брата гимназиста. Будучи по национальности украинцем, он по своим политическим убеждениям принадлежал к Р.У. Партии, но помимо партийной работы принимал деятельное участие во всем, что так или иначе содействовало пробуждению национального и классового самосознания обездоленного украинского народа. Тихий и скромный по натуре, он был незаметен там, где кипела словесная война, но первый шел на дело, не считаясь с тем, опасно оно или нет. С тою-же готовностью постоять не словом, а действительною работою за лучшие идеалы человечества и за истину пошел он 19 октября отстаивать святое дело и неповинных, мирных людей, братьев по гнету от нападения пьяных от водки и крови, несчастных громил, натравленных теми, кому нужно было залить кровью – кровью добытую свободу. Мир праху твоему, милый, дорогой наш товарищ! «Ты научил нас свободу любить».

Одесская громада (общество) украинской молодежи».

3. Некролог А.И. Вінкича (Земляк. А.И. Винкич (Некролог) // ОН. – 1905. – 6 ноября)

«А.И. Винкич, убитый во время одесских погромов 19 – 21 октября, был по национальности болгарин. Окончил курс болгарской гимназии в 1900 году и в том же году поступил на математический факультет Новороссийского университета. Несмотря на свои выдающиеся способности (что в свое время было отмечено профессором Слишинским), он в течение пятилетнего своего пребывания в университете успел пройти только два первые курса. Причину этого надо видеть в тех ненормальных условиях, при которых приходилось учиться каждому русскому студенту в последние годы.

По своим убеждениям покойный принадлежал к социал-демократической партии. Чуткий и отзывчивый на несчастья других А.И. не мог, конечно, остаться равнодушным, когда всплыли наверх темные силы и устремились на беззащитных.

Он стал в ряды бесстрашных защитников обездоленного еврейского народа и погиб, сраженный пулей черносотенца. Он умирал, но лицо его перед смертью было спокойно. Он сознавал, что не даром прожил свой краткий век. Он сознавал, что его молодая жизнь, вместе со множеством других таких же молодых жизней, послужит краеугольным камнем того здания, которого только теперь начинает строиться.

Мир праху твоему, дорогой товарищ и пусть память о тебе послужит для нас источником, из которого мы будем черпать силы на неустанную борьбу за осуществление лучших идеалов».

4. Некролог: В.Л. «Ще одна жертва погрому» (В.Л. Еще одна жертва погрому// ОЛ. – 1905. – 13 ноября).

Закатилось солнце семи педагогов! Не стало самого честного, светлого и умного борца за свободу! Сыны вольной Украины – не стало вашего батька! О достоинствах покойного, личность которого слишком хорошо известна одесситам,

излишне и распространяться. Все, будь он богат или бедняк, русский или еврей, все без различия состояний и национальностей, должны о нем вспомнить, как о человеке, который ко всем ним относился с одинаковой любовью и личность которого в наши времена составляет редкое исключение. Не стало Леонида Анастасьевича Смоленского.

Родился он в 1844 г. 8 августа в Симферополе, где и окончил гимназию в 1861 г. Поступил в киевский университет, где окончил историко-филологический факультет на 21 году жизни. По окончании курса был преподавателем истории в Ришельевской гимназии, откуда, благодаря полицейскому режиму попечителя округа г. Голубцова, принужден был выйти и заняться уроками в одесских частных гимназиях и, между прочим, и в одес. юнкерском училище, где был с 1872 г. по 1900 г., когда от чрезвычайного напряжения ума, от всех радостей, доставляемых светлой личности педагога его начальниками в виде господ Сольских и Комп., этого поистине святого человека хватил удар, последствием чего и было прекращение им своей деятельности. Как человек шестидесятих годов, будучи сверстником первой зари на Руси, он и остался с этими убеждениями до конца своих дней, не взирая ни на полицейские приемы своего начальства, ни на всякие другие неприятности, и во всем, смело могу сказать, может служить примером для всех наших не только старых, но и молодых педагогов, особенно в такое тревожное время, как теперь.

Ты умер, дорогой товарищ по оружию, с сознанием того, что ты сделал на своем тяжелом пути все, что ты мог сделать. Ты незадолго до своей смерти был свидетелем, как слабую зорьку шестидесятих годов сменяет восходящее солнце русской свободы!

Одно омрачило твои последние дни и стало причиной твоей внезапной смерти! Ты был свидетелем того, как люди, забыв главную божескую и твою заповедь «не убий», убивали ни в чем не повинных твоих учеников! Не вынесла этой кровавой тризны добрая душа пастыря! С ним случился второй удар и он прекратил свое земное существование.

Мир праху твоему, дорогой товарищ! Да будет земля, покрывающая твоё тело легкой, ибо она уже свободна! Пусть

душа твоя будет спокойна, ибо мы, твои бывшие ученики, клянемся пред лицом Всевышнего, что то знамя, которое ты так высоко держал всю жизнь, знамя свободы, равенства и братства, мы ни на секунду не выпустим из рук и прямо и гордо донесем его до конечного пути – до свободы!»

Література:

1. Новікова Л.В. «Антиєврейські погроми» 1881 р.: особливості висвітлення проблеми в газеті «Одесский листок» // Україна доби модернізації XIX – XX ст.: соціум, цінності, життєві практики: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конференції. Херсон, 2020.
2. На братской могиле // ОЛ. 1905. 29 октября.
3. Жертвы «черных дней» // ОЛ. 1905. 30 октября.
4. Жертвы черных октябрьских дней в Одессе (С фотографий гг. Белоцерковского-Чеховского, Уманьского и Козьявкина) // Второй лист к №258 Одесский листок. 1905. 5 ноября.
5. Одесская жизнь // ОН. 1905 28 октября.
6. Деятельность станции «скорой помощи» // ОЛ. 1905. 29 октября.
7. Помощь жертвам погрома // ОН. 1905. 28 октября.
8. Пожертвования гор. Кредитного общества // ОЛ. 1905. 30 октября.
9. Отчет о деятельности временного лазарета для раненых при реальном училище В.А. Жуковского // ОН. 1905. 6 ноября.
10. Предложение гл. Климовича // ОЛ. 1905. 29 октября.
11. Климович П. Письмо в редакцию // ОЛ. 1905. 2 ноября.
12. Отчет П.А. Крыжановского населению Одессы по поводу оставления им должности городского головы // ОЛ. 1905. 30 октября.
13. В университете // ОЛ. 1905. 1 ноября.
14. Одесская жизнь // ОН. 1905. 28 октября.
15. Письма в редакцию. IV. К кровавой бане 21-го октября 1905 года на ст. «Раздельная» // ОЛ. 1905. 1 ноября.
16. Т-ке В. Стыдно (письмо в редакцию) // ОН. 1905. 6 ноября.
17. Куприн А.Н. Рассказы. Москва, 1983.
18. Музичко О.Є. Смоленський Леонід Анастасійович 1844 – 1905 // Одеські історики. Том I (початок XIX – середина XX ст.). Одеса, 2009.
19. Музичко О.Є. Грузини в історії Південної України: спільне море та доля. Одеса, 2016.
20. Письма в редакцию // ОН. 1905. 28 октября.

КРАЙ В ЕПОХУ ДИКТАТУР

*Віктор Савченко, доктор історичних наук, професор
кафедри історії України Південноукраїнського національного
педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського*

«ПОХІД НА ТИРАСПОЛЬ» (1921 Р.): ДО СТОРІЧЧЯ ПОДІЙ ЧАСТИНА ПЕРША.

У 1921 р. відносини між РСФРР-УСРР та королівством Румунія загострилися до такої межі, що не тільки пересічні одесити, а й радянські функціонери почали балакати про майбутню війну «советов» з блоком Мала Антанта, з Румунією та Польщею, напад яких на радянські республіки очікувався у листопаді-грудні 1921 р. Саме Одеса в цих розмовах розглядалася як головний об'єкт «походу» або «десанту» різноманітних «ворогів пролетаріату»: румунських та французьких інтервентів, врангелівців, петлюрівців, махновців... Ці чутки мали під собою певні підстави, адже в «білої» та в українській еміграції розглядалися плани оволодіння Одесою.

Історія «походу на Тирасполь - Одесу» листопада 1921 р. вкрай заплутана, сповнена недомовок та провокацій. Необхідно відзначити, що останні двадцять років (після того, як архіви СБУ стали поступово відкриватися) з'явилося більше десятка публікацій, що висвітлювали історію «Другого Зимового походу армії УНР», історію походу так званої «Бессарабської групи» на Тирасполь. Книги українських істориків О. Шатайло [1], Р. Ковалю [2], С. Богана [3], статті В. Василенка [4], І. Срібняка [5], Я. Файзуліна [6] та ін. відкривають значний фактичний матеріал, проте не можуть відповісти на головне питання: що це був за «похід» і хто «обставляв» його бездарний програв?

У Румунії, до листопада 1921 р., накопичилося близько 50 тис. біженців з радянської України, в тому числі понад 1 500 колишніх військових армії УНР, які були інтерновані у ру-

мунських таборах. Головною силою були залишки 3-ї Залізної дивізії Армії УНР, що вже близько року перебували в таборах в Брашові, Фагараш, Бельцях (2-а кулеметна бригада, 3-й Донський кінний полк отамана М. Фролова). У серпні 1921 р. в Румунію прибув загін Н. Махно (77 чол.), на той час в Румунії вже було приблизно 400 партизан із загонів українських отаманів: Е. Якубенка, В. Сірка, І. Хмари, П. Запорожця, С. Радзівєвського, С. Заболотного [7].

Партизансько-повстанський штаб (ППШ) при Головній команді військ Української Народної Республіки (ППШ знаходився у Польщі, кер. Ю. Тютюнник) навесні 1921 р. почав готувати великий похід (спочатку планувався на травень-червень, а згодом на вересень-жовтень 1921 р.) загонів українських вояків та добровольців (інтернованих в Польщі та Румунії), що на думку організаторів, мало підштовхнути українське селянство до загального повстання проти «советов».

Відомого героя 1-го Зимового походу, генерала армії УНР Андрія Гулого-Гуленка було призначено командувачем Південною повстанською групою в Україні. Він повинен був не тільки керувати українським повстанським рухом та підпіллям у Миколаївській, Одеській, Херсонській губерніях, частини Поділля та Катеринославщини, але й, в першу чергу, формувати «відділи» майбутніх повстанців за підтримки румунського Генштабу в Бессарабії, готувати «вікна» на кордоні. У червні 1921 р. він отримав таємний дозвіл на створення українського Інформ - бюро (займався розвідкою) та штабу Південної повстанської групи в Кишиневі від в. о. начальника румунського Генштабу. Румуни, через уповноваженого військового командування в Бессарабії капітана Мардареску, пообіцяли українцям надавати зброю та документи, забезпечувати перетин радянського кордону. Штаб Південної групи очолив підполковник Стефанів, керівником цивільного управління став полковник В. Поплавський (обидва були направлені з головного штабу ППШ у Польщі), начальником Інформбюро став полковник П. Черненко [8, с. 96-100].

Тільки на початку жовтня 1921 р. ППШ вирішив терміново створювати бойовий загін «Південна Бессарабська група»

для негайного рейду «Тирасполь - Одеса». Організатори розраховували зібрати в Бессарабії 500-800 «десантників» - добровольців, які повинні були «стимулюватися» грошовим гонораром та обіцянками участі у «всенародному повстанні», яке нібито підготував ППШ по всій Україні. Добровольцям не повідомляли, що вони повинні були виступити проти «советов», «демонструючи» уявний головний наступ, відвернувши на себе увагу частин РККА і тим давши змогу для успішного прориву у Радянську Україну головній групі Ю. Тютюнника. «Група» повинна була захопити Тирасполь, підняти селянське повстання в Тираспольському, Балтському, Одеському, Ананьєвському повітах, об'єднавши всі повстанські загони для загального «походу на Одесу».

Але в Бессарабії ні у жовтні, ні на початку листопада 1921 р. керівники «українських повстанців» не змогли ані узгодити справи із румунським командуванням та прикордонниками, ані набрати необхідну кількість добровольців для рейду. Тому «рейд на Тирасполь» відкладався спочатку на 4-5 листопада, згодом на 18 листопада. Подібний виступ у середині листопада 1921 р. був згубний для повстанського руху, і це могли не розуміти керівники ППШ (Ю. Тютюнник та його оточення). Можливо, їх ввели в оману спритні підлеглі, що на цьому «заробляли»... можливо, радянські агенти... можливо, в самому керівництві ППШ вже заправляли чекістські агенти.

Влітку 1921 р. на півдні України спалахнув страшний голод, що доповнювався продовженням кривавої продрозкладки. Це викликало стихійні повстання селян, але Повстанський штаб наказував «чекати» та не очолювати стихійні виступи. Влітку 1921 р. секретні чекістські зведення свідчать, що стан військових гарнізонів Одещини був критичним, Червона армія голодувала. Вона почала діяти проти навколишніх селян, щоб забрати останнє, поглумитися, вбити. Знущання, грабунки, вимагання, згвалтування, побиття місцевих жителів відбулися при повному потуранні командного складу. В районі на північ від Одеси бешкетували зграї з червоноармійців 51-ї стр. дивізії П. Дибенка (комдив червень - жовтень 1921). Солдатські ватаги вривалися в

селянські хати і забирали продукти, нападали на державні зсипні пункти. В Біляївці солдатська банда винесла 50 пудів зерна із зсипного пункту. З 51-ї стр. дивізії вийшла банда Макаренка (телефоніста цієї дивізії), яка сама себе називала «Загін по боротьбі проти бандитизму». В цей загін, що нападав на зсипні пункти, вбивав радянських функціонерів, увійшло багато колишніх радянських військовослужбовців (62 чол.). Зведення ЧК твердили, що радянська Морська міліція, що була створена з «поганого елемента», грабувала села Незавертайлівка і Троїцьке, поблизу Тирасполя, що «населення живе в постійному страху від безчинства... села абсолютно беззахисні і безпорадні в боротьбі з ними» [10, арк. 11-15].

Упродовж всього 1921 р. проходило успішне «полювання» радянських каральних органів на українське повстанство та підпілля в УСРР. В той же час ППШ дотримувався згубної тактики, закликаючи місцевих повстанських отаманів «не підіймати дрібних повстань», щоб не розпорошувати сили, а готувати «повстанську армію» та чекати на наказ ППШ про початок «загального всеукраїнського повстання». Однак тактика «стримування» під час загального селянського невдоволення продрозкладкою, коли місцева більшовицька влада була ще заслабка, виявилася згубною для повстанського руху [9, с. 13]. Чекістам вдалося знищити сотні підпільних груп та повстанських загонів. За кілька днів до «походу на Тирасполь», 14-15 листопада, чекісти провели масові арешти підпільників 1-ї повстанської групи та Надністрянської повстанської бригади, заарештувавши бл. 500 чол. та начальника штаба бригади, також була ліквідована підпільна мережа, що готувала повстання у 12 селах в районі Рибніца – Тирасполь. Була розгромлена підпільна організація в Тирасполі, Одеський повстанком, Вознесенське підпілля, залізнична підпільна організація Балтського району. Дослідник С. Боган вказує, що на листопад 1921 р. найбільший на південному заході загін отамана С. Заболотного «вже не становив значної сили» [3, с. 128]. С. Заболотний, із декількома соратниками був змушений переховуватися, а не проводити активні дії. У листопаді 1921 р. в Балту прибув

член Одеського повстанкому Д. Бузько (таємний агент ЧК), намагаючись маніпулювати отаманом та контролювати дії С. Заболотного.

Розгром повстанства та підпілля був «прицільним», більше півроку йшло стеження, але його ліквідація була відкладена до 10-17 листопада - часу, коли в Кишиневі приймалося остаточне рішення про проведення «походу на Тирасполь». У ППШ і в штабі «Бессарабської групи» розраховували на підтримку (вже в перші години десанту) до п'яти тисяч підпільників і повстанців бригади отамана С. Заболотного. Але в дійсності «десант» підтримало до 150 селян-повстанців і кілька десятків підпільників в Тирасполі. До Тирасполя не підійшли повстанські загони через їх повний розгром. Можна казати про те, що «Бессарабську групу», як втім і головну групу «Зимового походу» - Волинську, чекісти цілеспрямовано заманювали в ретельно підготовлені пастки, до останнього створюючи видимість наявності «значних антибільшовицьких сил» в районі Тирасполь-Одеса.

Подібну операцію неможливо було провести без впливової чекістської агентури в самому серці повстанського руху - в ППШ, причому на рівні прийняття стратегічних рішень. Історик О. Шатайло вперше почав відлік зрадників в ППШ (Грудницький, Козловський та ін.), вказавши на головного зрадника, «праву руку Ю. Тютюнника», - генерала Й. Добротворського [1, с. 64-66]. Про зрадників в ППШ (Й. Добротворський, П. Трохименко та ін.) пише й Р. Коваль [9, с. 7]. Одеська губчека постійно отримувала інформацію про діяльність повстанських центрів. У жовтні 1921 р. Д. Бузько (в майбутньому відомий радянський письменник) доповідав Одеській ЧК про таємний приїзд (за завданням Й. Пшонника) із Румунії співробітника 1-го повстанського району Б. Боковецького та інспірував проведення засідання Одеського повстанкому. Він отримав листа від Й. Пшонника «із вказівками, як діяти підпільникам під час наступу з Румунії... зіпсувати машини в радянських установах, телеграфне та залізничне сполучення, передати Пшоннику дислокацію більшовицьких частин...» [11, с. 373-376]. Головною інтригою залишається припущення, що сам Ю. Тю-

тунник міг бути завербований «советаи» ще до листопада 1921 р.

Майже про кожен крок по організації «походу на Тирасполь» в радянських спецслужбах знали завчасно у всіх деталях. «16 листопада Южний (керівник ЧК Тирасполя – Авт.) від агента отримав відомості про наліт петлюрівської банди, що готує переправу в Кіцканах, Парканах і Бичку... Южний повідомив в Одесу і попередив місцеве командування, яке посилює прикордонників 60 червоноармійцями» [12, с. 180]. Цей агент твердив, що рейд з Румунії на Тирасполь відбудеться 18-20 листопада. В Одеській ЧК він встиг зробити доповідь про підготовку виступу, заявляючи що від румунського штабу Й. Пшонник вже отримав 100 гвинтівок, 2 підводи гранат, 4 кулемети, що одеське підпілля планує підтримку рейду та організацію повстання німців-колоністів.

У розвідзведенні 51-ї стр. дивізії (відправлена за кілька годин до початку рейду) зазначалося, що: «3-4 дні тому нібито отаман Гуляй-Гуленко відправився до Заболотного в Бірзульській район... 19 або 20 листопада петлюрівське командування має намір переправити з території Румунії в районі Тирасполь-Дубоссари невідомі частини і з'єднатися із загonom Гуляй-Гуленко... потім спільними діями опанувати Одесою і підняти в останній повстання. Бендерська група петлюрівців повинна переправитися в трьох пунктах: 1) Кіцкани (район Тирасполя); 2) село Паркани; 3) Сукля (5 верст на південь від Тирасполя). У зазначених пунктах нібито є перевізні засоби приблизно на 300 осіб в кожному...» [12, с. 195]

Вже 13 серпня 1921 р. у ноті Наркомів Закордонних Справ РФСР та УРСР міністру закордонних справ Румунії Іонеску відчувається добре ознайомлення більшовиків із таємними планами рейду: «...при румунському штабі в Бендерах знаходиться повстанський український штаб, на чолі якого стоїть якийсь Цветаєв і ряд інших агентів, між іншим, якийсь Пшенніков: уповноважений штабу українських повстанців при румунському штабі в Бендерах знаходиться під вищим керівництвом отамана Гулого-Гуленка, головного військового уповноваженого «українського народного уряду» при Ру-

мунському Уряді, який готує повстання в Одеській губернії, розраховуючи в першу чергу на німецьких колоністів... Бендерський петлюрівський штаб крім підпільних організацій в Україні підтримує ще зв'язок з бандами, зокрема з бандою Заболотного. У числі інших доручень... а) повідомити петлюрівські підпільні організації в Одесі, а також по лінії Одеса - Вапнярка, що з Румунії скоро повинен прибути в Україну сам Гулий-Гуленко, штаб якого знаходиться в Кишиневі; б) повідомити, що в Бендерах формується кінний загін у 400 чоловік під командою якогось Фролова, який повинен отримати бракуючі йому 4 гармати з румунських військових складів і передбачає здійснювати операції в районі Одеської губернії; в) районом операцій самого Гулого-Гуленка обрані Одеська, Миколаївська і північ Таврійської губернії... Петлюрівські частини, щоб не викликати підозри населення, розміщуються по Бессарабії під виглядом робочих дружин. Коли їх вишкіл буде закінчено, вони, зображуючи себе нібито збунтувавшимися солдатами, нібито самовільно перейдуть на терени України...» [13]

Нота Урядів РСФРР і УСРР Уряду Румунії (3 жовтня 1921) стверджувала: «Румунський Уряд обмежився тільки однією фактичної поправкою, що в Бендерах... немає ніякого головного штабу... Радянській Уряд не тільки стверджує, що при військовому командуванні в Бендерах були представники Гулого-Гуленка в особі Пшеннікова та Цветаєва, але й до цього він ще може додати, що в цьому так званому українському інформаційному бюро працює під безпосереднім керівництвом полковник Ємельянов і поручик Дедученко, що належать до тієї ж організації. В їх завдання входить, поряд з наданням сприяння щодо організації загонів і їх перекидання на терени України, ще й шпигунство за завданнями румунських військових властей, а також вибух складів і споруд на території України...»

В ноті від 11 листопада вже твердилося, що «...Гулий-Гуленко бажає згрупувати навколо себе на території Румунії не тільки всі авантюристичні українські елементи, але також і групи інтернованих українських вояків, що знаходяться в Болгарії і в інших державах Балканського півострова. За

найточнішими відомостями, на початку листопада, банди, що прямують з Румунії, повинні бути надіслані на підтримку тих банд, які вже в останні дні жовтня почали перекидатися з території Польщі на територію України» [13, с.].

Нота Урядів РСФРР та УСРР Уряду Румунії (29 листопада 1921) повідомляла, що «серед агентів Гулого-Гуленка відрізнявся особливою енергією якийсь Пшенніков, який, як зрозуміло з наявних у нас документів, офіційно перебуває при румунському штабі в Бендерах... що ж стосується Пшеннікова та інших отаманів, то Румунський Уряд відповів буквально наступне: «На нас ці імена, як і ці уявні одкровення, справляють враження якогось роману. Ніколи ми не дозволяли ніякого рекрутування банд в Румунії і ніколи не допустимо його ні в якій частині нашого королівства... Ні в якому разі ви не можете очікувати ні найменшого, хоча б непрямого, нападу з нашого боку і найменше за посередництвом банд» [13].

Навколо постаті безпосереднього командира «походу на Тирасполь» Йосипа Пшонника точаться суперечки. Існують припущення, що він був офіцером Австро-Угорщини або Німеччини та був етнічним німцем, але офіційна версія твердить, що він народився 1890 р. в селянській родині с. Великі Вірмени Подільської губернії. Вчився у духовній семінарії та на вчительських курсах... з 1907 р. брав участь у революції, мав симпатії до РСДРП. Під час I світової війни дослужився до чина штабс-капітана (дивно, без спеціальної військової освіти). У другій половині 1917 р., від Кишинівської ради, він був обраний до Румчероду. На допиті у ГПУ він свідчив, що у серпні 1917 р. він «став начальником оперативного штабу гайдамацької дивізії Одеси, брав участь у боях за Одесу» (але відомо, що начштабу дивізії був В. Змієнко).

Чім займався він у січні-березні 1918 р., коли в Одесі панували більшовики, невідомо, але вважається, що по поновленні влади УНР в Одесі «працював на посаді помічника голови демобілізаційної комісії», під час режиму Скоропадського «...перебував у підпіллі. А коли розпочалося протигетьманське повстання, став одним із його лідерів в Одесі». На початку 1919 р. працював на посаді губерньського військо-

вого коменданта Херсонщини (інформація потребує перевірки) [14]. Чим він займався наступний рік, ми не знаємо... Але у лютому 1920 р., коли червоне командування почало формувати 4-у галицьку бригаду ЧУГА, він, не будучи галичанином, зголосився формувати 1-й Чорноморський полк цієї бригади. Ще на етапі формування полк повстав проти червоних в Тирасполі 6 квітня 1920 р., підняв це повстання 3-й Галицький кінний полк Е. Шепаровича. Під час 1-го Зимового походу армії УНР Й. Пшонник, на чолі Чорноморського партизанського полку, провів рейд Ананьєвським повітом, згодом полк Пшонника увійшов до армії УНР (про нього пише М. Омелянович-Павленко у своїх спогадах) [15, с. 371].

Згодом Й. Пшонник захворів на тиф, лікувався у Галичині (тоді під окупацією Польщі), працював у Міністерстві народного господарства УНР, мешкав у Ченстохові. Він очолив Одеський повстанський район 1-ї повстанської групи, що охоплював Одеський, Тираспольський, Ананьївський, західну частину Миколаївського та Херсонського повітів.

На нараді ППШ у Тарнові А. Гулий-Гуленко одержав значні кошти на потреби «Південної групи» (40 млн радян. руб., 60 млн укр. крб., 300 тис. польськ. марок, 100 тис. румун. леїв). Упродовж вересня 1921 р. А. Гулий-Гуленко відвідував табори інтернованих у Румунії, для пошуків добровольців [8, с. 117]. Й. Пшонник на допиті (1924 р.) свідчив: «Кошти на організацію загону я отримав від Гулого-Гуленка 89.000 лей... Зброю для загону повинен був дістати Гулий-Гуленко, але нічого він не дістав, гроші, призначені для закупівлі зброї, їм були на щось витрачені». Головний отаман військ УНР повідомляв Ю. Тютюнника, що А. Гулому-Гуленку було видано цінні папери, які зберігалися в румунських банках. А. Гулий-Гуленко спільно із Х. Лебідь-Юрчином мав отримати по них кошти, необхідні для широкої діяльності. Але виникло непорозуміння або фінансові махінації та зловживання... частина грошей розчинилася, рейд затягнувся на два тижні, [16, с. 23–27].

У ніч проти 17 жовтня А. Гулий-Гуленко, разом із 17 старшинами, перевдягнутими у червоноармійську форму, пере-

ходить кордон на Дністрі у районі с. Криуляни і рушить через Бірзулу – Тальне на Уманщину, щоб там створити штаб повстання. А. Гулий-Гуленко відправив гінців до отамана повстанських районів: до Деркача у с. Цибулів, до Гнибиди в район ст. П'ятихатки, до Заболотного у с. Круті, до Нестеренка в район Єлисаветграда, до Лиха в район Таращі, сімох посланців він направив до містечка Тальне, де планувалося створити оперативний штаб. А. Гулий-Гуленко, полковник Стефанів, підполковник Чорненко, поручник Козак, до грудня 1921 р., мандрували шляхами та лісами Уманщини, очікуючи звісток від посланців. Чекістський агент на початку листопаду повідомляв з Варшави, що «загін Гулого», що має близько 3 тис. чол., буде прориватися через кордон в районі Могильва-Подільського [1, с. 80].

Й. Пшонник (на допиті) свідчив, що він був викликаний А. Гулим-Гуленком із колонії Шабо (де лікувався) до штабу «Південної групи» в Кишинев «...в двадцятих числах жовтня 1921 в Кишинев і я від Гулого отримав розпорядження організувати загін спільно з доданими мені зі штабу Дедученком (офіцер), Пукаловим (полковник) і Батуріним... румунського офіційного дозволу на формування загону не було» [14]. На Й. Пшонника покладалося завдання, яке мала виконувати «Південна група» та сам А. Гулий-Гуленко. Й. Пшонник побачив, що крім штабу у «Південній групі» залишалося бл. 50 військових. Це було «схоже на спробу А. Гулого-Гуленка і штабу Південної повстанської групи зняти із себе відповідальність за невиконання покладеного на них завдання і витрачені кошти» [11, с. 379].

Приблизно 20 жовтня Й. Пшонник розпочав «вербування українських біженців» - добровольців для участі у рейді. Зголосилося до участі близько 200 вояків в Кишиневі та Бендерах, переважно емігранти та колишні військові. Свій штаб Й. Пшонник переводить до Бендер. Від А. Гулого-Гуленка йому залишився Х. Лебідь-Юрчик (економіст та колишній директор Державної скарбниці УНР та Української Держави, під його керівництвом було створено перший держбюджет України (1918), у 1918 р. він був в. о. товарища міністра фінансів УНР, згодом — Української Держави, у 1919 р. - зно-

ву УНР. Його підпис зазначено на перших українських паперових грошових знаках), офіцери: Дедученко, Пукалов, Батуріна, Фролов, Савченко, Новицький, Хорунжий, Парайко, Цукалий, Ємельянов, Іващенко, Желобаєв, «колишній комендант Тирасполя» Донцов, із румунських таборів в його розпорядження було направлено бл. 100 старшин та 372 козаки, ще 40 старшин прибули із польських таборів. Всього сили групи нараховували бл. 500 чол. Але, значна частина з них вже була на агентурній роботі, в повстанських загонах, ще більше було штабістів, які не мали великого бажання «лізти у полум'я» [11, с. 379].

Великі надії покладалися керівництвом ППШ на повстання у Червоній Армії, яке нібито ретельно готувалося... пошепки лунали гучні прізвища заколотників: «командир 24-го кавполку Байло» (на той час вже пом. командира 17-ї кав. дивізії Г. Котовського, напевно цей червоний командир й гадки не мав, що в повстанському штабі на нього робили ставку), «командир 70-ї бригади Крючковський». Й. Пшонник свідчив на допитах: «Зустріч я мав з командиром 51-ї дивізії Савіцьким Гаркушею, в присутності його ординарця Палади, село Любешівка, зустріч з Крючковським і його ад'ютантом в Миколаївці Ольгопільського повіту у Ткачука Івана» [14]. Скоріш за все, це була чекістське інсценування. Хоча відомо, що якась невелика частина червоноармійців на чолі із І.Ф. Кіршулом (колишнім командиром полку ЧА), взявши гучну назву Наддністрянської повстанської бригади, перейшла на бік повстанців. На підтримку виступу цієї бригади особливо сподівалися організатори рейду на Тирасполь. «...Зв'язок із окремими радянськими частинами мною підтримувався через Кіршула», - твердив Й. Пшонник. Але більшість організаторів та бійців бригади були арештовані за кілька днів до його початку.

Ще однією надією організаторів рейду були німці – колоністи Одеської губернії. З 1918 р. в колоніях продовжував таємну діяльність підпільний «Союз німців-колоністів Причорномор'я»: у колоністів, що підозріло відносилися до радянської влади, ще зберигалися схрони зі зброєю. Діячі Південної групи перед рейдом поширювали серед населення

німецьких колоній Одещини листівки німецькою мовою із закличками до повстання. Якись обіцянки українським діячам давав і таємний центр спротиву німців-колоністів Причорномор'я, що «звів собі гніздечко» у Кишиневі.

17 листопада був отриманий наказ про початок рейду, його учасників було зібрано в Бендерах. Наступного дня, особисто Й. Пшонником, від капітанів 3-го румунського корпусу Мардареску та командира 7-ї погранроты Станеску було отримано дозвіл на переправу через Дністер (А. Гулий-Гуленко так і не отримав дозволу від румунських прикордонників на перехід загону через кордон). Дивним виглядає, що добровольців у запеклий бій відправили фактично беззбройними... Тільки на березі Дністра, перед самою переправою, румунські офіцери видали 180 добровольцям 16 гвинтівок (15 патронів на кожную) та 16 гранат. У організаторів рейду було тільки 20 власних пістолетів та кілька ракетниць, «придбаних в Кишиневі». Додамо, що грати роль «відволікаючого удару» група Й. Пшонника вже не могла - ще 25 жовтня Подільська група повстанців вирушила з Польщі в похід до Центральної України, 4 листопада в рейд з Польщі вийшла основна Волинська група (кер. Ю. Тютюнник). 17 листопада основна група Ю. Тютюнника в бою під с. М. Міньки була повністю розбита. Чи знав про це Й. Пшонник в ніч на 19 листопада, коли вирушав у рейд на Тирасполь? Скоріш ні, а ось польська та румунська розвідки могли вже щось знати. Чому ж вони не зупинили форсування добровольцями Дністра? Питань більше, ніж відповідей...

Нота Урядів РСФРР і УСРР Уряду Румунії (29 листопада 1921) твердить, що згідно із розвідзведенням керівники рейду заявили добровольцям, «...що в Парканах їх чекають 650 гвинтівок та 15 кулеметів. Переправа проходила протягом майже 2 годин на 1 човні по 7 чоловік. При переправі був присутній командир 7-ї прикордонроты і солдати румунської прикордонстражі. Все це вони робили нібито за гроші, не маючи ніякого офіційного наказу» [12, с. 122].

Румунська влада зірвали наступ зі своєї території загонів українських добровольців полковника Порохівського та ка-

пітана Фролова (200 чол.), які нібито були вже підготовлені до форсування Дністра і мали краще озброєння [8, с. 109].

В ніч на 19 листопада «завдяки зусиллям начальника штабу 1-го району підполковника Г. Савченка» (один з керівників структур ППШ) загін Й. Пшонника форсував, «на човнах, частиною вбрід», прикордонний Дністер на північ від Бендер і Тирасполя (за 15 км на північний захід від Тирасполя, в районі сс. Варниця — Гурабикулове-Красногірка). Спочатку переправилося 34 людини, озброєних гвинтівками, револьверами і гранатами, під командою полковника Шарапка. Переправі сприяв голова КНС с. Бичок Ланцов (колишній комендант Тирасполя). Загін зайняв с. Красногорівку на березі Дністра, де здобув перші трофеї. Більшовицький прикордонний загін залишив село, ще до появи повстанців. Було захоплено 35 гвинтівок і близько 3 тис. набоїв.

18 листопада контролер прикордонного поста с. Бичок (1,3 тис. мешкан.) попередив командира взводу 1-ї роти 185-го батальйону ЧК Буреніна, що вночі «очікується переправа з румунського берега». Тобто про таємний рейд вже знали навіть «контролери» та його чекали... Вночі чекісти вийшли на берег Дністра та побачили сигналізацію, почули звукові сигнали, що подавалися з радянського боку. Берег був оглянутий, але нікого виявлено не було... «Близько 23 години було повідомлено, що на воді помічен човен. Взвод, піднятий по тривозі, виступив на берег. Там побачили 10-15 чоловік, що висадилися на берег. Почалася перестрілка. Розстрілявши набої, взвод повернувся в приміщення кордону за боєприпасами. Вийшовши вдруге до берега, взвод почув команду: «Перша рота вправо, в ланцюг марш», після чого командир взводу наказав відступити від берега за бугор за село, де червоноармійці простояли 2 години». Згодом червоноармійці були обстріляні з проїжджаючої подводи. Взвод прикордонників, розбившись на дві групи, відійшов на Малаєшти та Красногорівку. Пізніше обидві групи з'єдналися в Красногорівці, згодом туди прибула частина 185-го батальйону з Токмазеї. Однак замість переслідування загону Й. Пшонника командир наказав залишатися в обороні, зібрати поранених і відправити їх до Токмазеї. Розвідзведення

51-ї стр. дивізії повідомляли, що наступ проводить загін повстанців у 150 чол. [12, с. 130].

О 5-й ранку загін Й. Пшонника оточив прикордонну заставу в с. Бичок та «зняв» вартових. В селі, у казармі, знаходився взвод 1-ї роти 185-го батальйону, кулеметний взвод, частина кавалерійського ескадрону... «тривозі взвод розсипався в ланцюг, і зав'язався бій». Після двогодинного бою червоноармійці відступили, залишивши повстанцям 5 кулеметів, «прикордонники почали відходити в напрямку Токмазеї (5 верст на північний захід від Тирасполя), втративши 2 вбитими і 3 пораненими». Частина загону Пшонника, що наступала у напрямку с. Токмазея, була відкинута обороною.

Розвідзведення 51-ї стрілецької дивізії від 21 листопада повідомляли, що взвод першої роти 184-го батальйону відійшов і зайняв позицію на схід Паркан, де до нього приєднався ще один взвод, зав'язалася перестрілка [12, с. 132].

За червоними зведеннями, у Бичку «бандити перебили червоноармійців». Але в іншому документі читаємо: «В Бичку знаходилися 4 кавалеристи з 17-го кавескадрону, що жили окремо на квартирі... в метушні бою про них ніхто не згадав. В результаті 2 кавалеристи були вбиті, 1 поранений, був убитий також один з двох прикордонників, які залишилися в приміщенні кордону через відсутність взуття (інший врятувався, сховавшись за грубою). До банди приєднався місцевий житель Л. Донцов, який порадив голові сільревкому Бакланову сховатися в його хаті, так як «у них повстання»... У селі з місцевих жителів бандити нікого не чіпали, обмежившись обшуком.... озброєне було близько половини бандитів».

Надалі загін рухався вздовж Дністра на південь двома частинами, які очолювали капітан Новицький та хорунжий Козак: «...просуваючись, як ми думали, нас повинен був зустріти загін, сформований в Парканах» [17]. Й. Пшонник чекав на приєднання до свого загону великого повстанського загону з місцевих (про який мав інформацію Дедученко), але такого загону не виявилось (скоріш за все, він був уявний).

Після бою в с. Бичок загін Й. Пшонника вдерся у велике село Паркани (8 тис. мешканців, переважно болгар), де за

допомогою місцевих селян-повстанців, розгромив чевоний гарнізон (квартирував по хатах місцевих) з частин 184-го батальйону та взводу 18-го кавескадрона (бл. 50 чол. з 3 кулеметами). Бій тривав півтори години. Стрілянина у сусідньому Бичку, яку чули військові, була сприйнята як навчальна, про яку військових ще 18 листопада попереджав їх командир. Червоні були захоплені зненацька, і від 10 до 20 чол. з них загинули. В цьому бою загинуло двоє учасників рейду, двох було поранено.

Зведення радянської розвідки дають таку картину бою за Паркани: «З підходом банд до Паркан з румунського боку напроти зазначеного села починає переправу нова банда 60-70 осіб. Одночасно з цим в Парканах піднімається повстання селян, які напали на штаб 18-го кавескадрону, поввзводу зв'язку та господарську команду, захопили 2 кулемети Максима і 1 - Шоша. Під тиском бандитів і повстанців-селян, взвод першої роти 184-го батальйону відійшов і зайняв позицію на схід Паркан, де до нього приєднався ще один взвод, зав'язалася перестрілка. В результаті бандити відтіснили взводи до Тирасполя».

Захопивши Паркани, Й. Пшонник влаштував селянський схід, на якому закликав селян приєднатися до повстання та рейду на Тирасполь. Частина селян (бл. 70-100 чол.) долучилася до загону. У Парканах повстанці захоплюють трофеї: 5 кулеметів, 130 гвинтівок, 40 коней, велику кількість патронів. Частина трофеїв пішла на озброєння селян Паркан, що захопили сусіднє с. Тернівка, де відділ поповнився ще 30 повстанцями. Головний загін рушив до с. Варниця, «де захопили 3 кулемети, вбили 13 червоноармійців», потім - на с. Калкан, що знаходилося в 3 км на захід від Тирасполя.

Другий відділ повстанців Батуріна (30-35 чол.) перейшов Дністер біля Гура-Бикулуй та вирушив до с. Плоске (в 15 км на північ від Тирасполя та в 18 км на схід від Бичка, у великому селі бл. 4 тис. мешканців, жили старовіри, зараз - с. Великоплоське), і, скоріш за все, встиг його зайняти та підняти селянське повстання та вирушити у північно-східному напрямку на Тирасполь. Назустріч йому вийшла частина чер-

воного Тираспольського гарнізону. Після короткого бою відділ Батуріна мусив відступити, втративши багато вбитими та пораненими, червоними були захоплені летючки-прокламції та два жовто-блакитні прапори.

21 листопада начальник польового штабу військ ВУЧК Євдокимов та особливоуповноважений Гофіцькій направили в Москву, Київ, Харків екстрене зведення про дії загону Пшонника: «Після переправи вони розбилися по групах: Батурин поїхав у Плоске для підняття повстання, Ємельянов, Дедученко, Желобаєв, Пшенніков та Пукалов в Паркани, де підняли повстання... Банда головним чином розраховує на повстання. Необхідно термінове підкріплення на випадок об'єднання всіх бандитів. Озброєння у них мало... Допускається можливість переправи підкріплення з румунського берега сьогодні». Вечірнє оперативне зведення штабу ХВО (19.11.21) також каже про «підкріплення»: «За словами захоплених петлюрівських розвідників, за першою групою піде висадка загону понад 1200 чоловік... спільно з повсталим населенням району Тернівка-Паркани зайняла останні, вирізавши комуністів» [12, 147].

Про рейд в Тирасполі дізналися лише о 8 годині ранку, від червоноармійців 451-го стр. полку, що втекли з позицій до міста. У місті почалася паніка, командири невинувато оцінювали сили наступаючих у тисячу чоловік (насправді 150-170 чел.), а в Тирасполі знаходилося 700-800 штиків та шабель.

Червоні вели оборону без будь-якої координації. Наявність в Тирасполі кількох штабів, зі своїми формуваннями, призвела до того, що не було єдиного командування, начальник гарнізону Забалуєв 17 листопада поїхав з міста, його заступник «не користувався довірою». Термінова мобілізація 7-ї роти Комуністичного полку місцевих комуністів затягнулася... Начальник відділу ЧК Южний замість організації оборони «...постійно зв'язувався із Одеською губчека по телеграфу, інформуючи про поточну ситуацію та запитуючи інструкцій». Під час бою за Тирасполь піднята по тривозі рота ЧК залишалася в бездіяльності, чекаючи наказу Южного.

Загін Й. Пшонника о 9 ранку розпочав наступ на Тирасполь і своїм правим флангом зайняв західні райони мі-

ста — Фортецю, Фортечну Слобідку, житомирські казарми, частину центра міста, робив спробу штурмувати залізничний вокзал. Місцеві підпільники намагалися звільнити в'язнів із в'язниці повітової ЧК, проте чекісти відбили атаку 15-20 поганоозброєних інсургентів. Піднятий «за алярмом» червоний 2-й батальйон 451-го полку в складі 45 чол. зайняв оборону міста біля фортеці, почалася стрелянина... але загибель комбата привела до відходу батальйону до штабу гарнізону [18, арк. 10].

Далі буде.

Література:

1. Шатайлю О. Генерал Юрко Тютюнник. Львів: «Світ». 2000. 144 с.
2. Коваль Р. Андрій Гулий-Гуленко, командувач Південної групи військ УНР // Коли кулі співали. Б.м., 2006.
3. Боган С.М. Повстанці Одещини і Придністров'я. Антикомуністичний повстанський рух на Південному Заході України 1920-1923 рр. Київ: Гамазін, 2013. 176 с.
4. Василенко В. Документальні свідчення про підготовку в Україні загального антибільшовицького повстання та відновлення УНР (1921 р.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2008. № 1-2(30/31). С. 138-196; Його ж. Південна група військ УНР у підготовці антибільшовицького повстання в Україні (1921 р.) // З архівів ВУЧК-ГПУ- НКВД-КГБ. 2011. № 2 (37). С. 94-125; Власенко В.Н. Третья волна межвоенной украинской политической эмиграции в Румынии (первая волна) // Русин. 2014. № 4 (38). С. 99-111
5. Срібняк І. Діяльність партизанського-повстанського штабу при головній команді військ УНР у 1921 р. // Український історичний журнал. 2001. № 5. С. 107-120; Срібняк І. Українці в Бессарабії та Румунії, 1921-1923 рр. (таборове та позатаборове повсякдення інтернованого вояцтва армії УНР) // Русин. 2017. №49. С. 122-136.. Срібняк І.В, Палієнко М.Г. Уенерівська конспірація в Бессарабії: створення підпільних структур та їх організаційно-бойова діяльність на півдні України (1921 р.) // Русин. 2018. №53. С. 122-136.
6. Файзулін Я. Бессарабська повстанська група в Другому Зимовому поході Армії УНР // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. 2011. Вип. 6. С. 367-388; Верстюк

В.Ф., Файзулін Я.М., Скальський В.В. Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали. Київ, 2011. 616 с.; Файзулін Я. Юрій Тютюнник і радянські органи держбезпеки // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 - 1921 років. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2013. Вип. 9. С. 269-305.

7. Власенко В.Н. Третья волна межвоенной украинской политической эмиграции в Румынии (первая волна) // Русин. 2014. №38. С. 99-111; Порохівський Г. Українська військова еміграція в Румунії//Табір. 1929. Ч. 11. С. 76–86; Ч. 12. С. 75–82.

8. Василенко В. Південна група військ УНР у підготовці антибільшовицького повстання в Україні (1921 р.).....

9. Коваль Р. Операція «Заповіт». Чекістська справа №206. Київ-Вінниця: ДКФ, 2007. 232 с.

10. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). Ф. П. 3. Оп. 1. спр. 332.

11. Файзулін Я. Бессарабська повстанська група в Другому Зимовому поході Армії УНР // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. 2011. Вип. 6. С. 367-388.

12. Мельтюхов М. И. Освободительный поход Сталина. Бессарабский вопрос в советско-румынских отношениях (1914-1940 г.). Москва: Эксмо, 2006. 512 с.

13. Советская дипломатия

14. Файзулін Я. Во мне глубоко укоренилось сознание того, что все идущее с севера, из России — является душителем украинской нации все dt.ua > history > vo-mne-gluboko-...].

15. Омелянович-Павленко М. Спогади українського командира. Київ: «Планета людей», 2002. 460 с.

16. Верстюк В.Ф., Файзулін Я.М., Скальський В.В. Юрій Тютюнник...

17. Політичні репресії учасників антибільшовицького руху в Україні (1917-1925 рр.): / вступна стаття, упоряд. В. Василенка // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 2017. № 1 (48). С. 113-314 Політичні репресії учасників антибільшовицького руху в Україні (1917-1925 рр.): / вступна стаття, упоряд. В. Василенка // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 2017. № 1 (48). С. 113-314.

18. ДАОО, Ф. 3. Оп. 1. спр. 211.

*Тарас Віницьковський,
доктор історичних наук, доцент, професор кафедри
історії України Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова*

П. МЕЧНИК. 1 МАЯ 1920 В ОДЕСІ. КІЛЬКА СТОРІНОК ЗАПИСНИКА, ПРИСВЯЧЕНИХ ПАМ'ЯТІ ОТАМАНА УГА А. ГАРАБАЧА

Події Української революції 1917-1921 рр. на теренах Одеси сформували чималу історіографічну базу, яка охоплює найрізноманітніші сторінки політичної історії краю. Окреме місце займає «галицький вектор» досліджень, пов'язаний з вивченням біографій тих політиків, урядовців, військових і священників, котрі народилися в окресленому історико-географічному регіоні й залишили непересічний слід в історії Південної України. До цього переліку можна віднести насамперед осіб, котрі стали предметом досліджень авторів монографії «Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917 – 1920 рр.». Зокрема вперше комплексно було вивчено життєпис Е. Темницького, В. Мурського, І. Кливака [1; 2], а також Т. Яніва [3], їхній вплив на державотворчі процеси, формування освітньо-релігійного простору, бойові звитяги. Інша складова «галицької сторінки» в історії революційної Одеси простежується за студіями з військової історії, забарвленої здебільшого сюжетами, в яких аналізується перебування підрозділів Січових стрільців [4, с. 81-86] та Червоної Української Галицької Армії [5, с. 239-256; 6; 7, с. 294-296; 8; 9] в південному регіоні України. Меншою мірою сказане стосується інших сюжетних ліній [10].

«Галицький чинник» на одеських сторінках Української революції найбільш помітним був у 1920 р., коли військовослужбовці ЧУГА відіграли вагомий роль в суспільно-політичному житті краю. Особливо в період підготовки і масштабного святкування Шевченкових роковин. За словами історика А. Филипенка, під час чергового встановлення більшовицької влади в Одесі на початку лютого 1920 р. ко-

манда Збірної станиці ЧУГА (комендант – отаман В. Оробко, розташування бюро по вул. Грецькій, 2 [11, 19 квітня]), їхні притулки й лікарні отримали від командування наказ тримати нейтралітет і не виходити з приміщень під час вуличних боїв. У випадку відвідин більшовицькими патрулями коменданти мали заявляти, «що це постій галичан – отже союзників». Цілком слушною вважаємо тезу про «початок кінця союзу галичан з більшовиками» в Одесі внаслідок участі підрозділів ЧУГА в святкуванні Тарасових роковин. Проведення публічного заходу всупереч настійливим рекомендаціям і за межами встановленого формату, зокрема, використання маніфестантами синьо-жовтих прапорів і хода під звуки національного гімну «Ще не вмерла Україна», трактувався місцевими адміністраторами як виклик. Він радше підтвердив побоювання Одеського ревкому щодо існування реальної чи потенційної загрози з боку частини населення краю у процесах зміцнення влади більшовиків. Особливо за присутності в Одесі та околицях міста ідейно непевних військовослужбовців ЧУГА. Тому незабаром розпочалася інформаційна атака в місцевій пресі, на шпальтах якої друкували критичні матеріали щодо військових-галичан, з вимогою інтернувати їхніх офіцерів [6, с. 87-88].

Пропагандистська підготовка наступних обмежувальних заходів тривала менше місяця від часу проведення Шевченківського свята, яке відбулося 14 березня. Безпосередні репресивні дії щодо військовослужбовців ЧУГА з боку одеської ЧК розпочалися проти ночі 8 квітня 1920 р., коли команди підрозділів заарештували, а усіх галичан під загрозою розстрілу змусили пройти реєстрацію [6, с. 88]. Перебіг подій та їхні наслідки висвітлені у науковій літературі, наприклад у низці згадуваних вище праць. А також відбиті у споминах П. Прибитківського («УГА в Одесі і роковини Шевченка») [11, 19 квітня], А. Шостакевича («Спомини з Одеси»), П. Голинського («Останні дні УГА»), Т. Дацківа («Масakra галичан в Одесі 1920 року»), краєзнавця і хорунжого УГА М. Дем'янчука («Жовто-блакитні прапори в Одесі»), В. Муровича («Побут частин УГА в Одесі») [12, с. 544], О. Бистренка («Шевченківське свято в Одесі 1920 р.») [8, с. 208], ко-

трі побачили світ протягом 20-50-х рр. або у Львові, або в Північній Америці.

У цьому випуску історико-краєзнавчого наукового альманаху пропонуємо ретроспективний погляд на становище ЧУГА в Одесі у квітні – травні 1920 р., еволюцію ставлення більшовицької влади до ситуативних союзників і початку репресивних заходів щодо галичан ще одного безпосереднього учасника подій Петра Мечника (1885-1953), який доповнить сформовані уявлення про окремий період історії Української революції в регіоні. Адже серед джерельної бази більшості відомих нам досліджень, присвячених історії перебування ЧУГА в Одесі, у тому числі спеціального видання [12, с. 538-545], немає його рефлексій щодо короткотривалих відвідин найбільшого міста Північного Причорномор'я. Хоча вони побачили світ раніше за тексти, якими користувалися автори і укладачі узагальнюючої праці «Українська Галицька Армія: Матеріали до історії». Єдиним винятком є стаття О. Музичка, у якій автор використовував частину спогадів П. Мечника, аналізуючи роль галичан в одеському сегменті Української революції 1917-1921 рр. [2, с. 138-139].

Біографічні дані про П. Мечника знаходимо в «Енциклопедії сучасної України». Уродженець теперішнього Збаразького району Тернопільської області у 1909 р. став випускником філософського факультету Львівського університету. З 1911 р. – професор філії Львівської академічної гімназії, викладач пропедевтики філософії, психології, логіки, грецької та німецької мов, латині. Член НТШ, «Просвіти» й «Рідної школи». У 1914 р. мобілізований до армії Австро-Угорської імперії, в якій служив поручником. В листопаді 1918 р. став сотником УГА, а незабаром ад'ютантом головнокомандувача УГА, генерала М. Омеляновича-Павленка. У листопаді 1920 р. повернувся з УСРР до Львова. Далі працював викладачем в різних навчальних закладах міста, у тому числі медичному інституті й університеті. Останній директор 1-ї Української державної гімназії (1939-1944 рр.). Доктор філософії, етнолог, директор та вчений секретар Державного етнографічного музею у Львові (1945-1948 рр.) [13].

Спогади П. Мечника вперше були опубліковані у львівському часописі «Діло» (заснований у 1880 р.) в 1923 р. На початку 1920-х років газета залишалася найвпливовішим друкованим органом української громади міжвоєнної Польської Республіки. У ній поміщалися матеріали найрізноманітнішого характеру, в тому числі історичні розвідки. А також інформація щодо ситуації в інших регіонах Європи де мешкали українці. Здебільшого в СРСР, Румунії та Чехословаччині. Вагомою, хоч і фрагментарною, складовою тексту колишнього офіцера УГА є передача атмосфери підготовки та проведення Першотравня, як одного з важливих елементів формування нової системи ідеологічних цінностей, спрямованих на витіснення традиційних для суспільства форм дозвілля й самоорганізації. Не випадково саме цей день виніс у заголовок споминів П. Мечник. Адже він у такий спосіб намагався передати найкритичніший для себе епізод одеського періоду життя, доповнюючи його кумулятивним ефектом супутніх складових епохи. Публікація підготовлена в дещо адаптованій версії, яка в окремих випадках пристосована до сучасних правил української мови.

Вночі з 7 на 8 квітня 1920 р. заарештувала одеська чрезвычайка майже всіх галицьких старшин, що перебували в цім часі в Одесі. Причиною арештів було против большевицьке повстання біля Тирасполя⁶, в яким мала брати участь також одна частина галицької кінноти. На домагання ронту, від якого явилась навіть окрема делегація в одеськім «Ісполкомі»⁷, арештованих звільнено 23 квітня. Звільненим місцева влада порадила забратись найкраще з Одеси та виїхати до своїх частин на фронт. Більшість старшин та козаків, а навіть багато жінок пішла за цією порадою, і в дні 27 квітня

⁶ Йшлося про виступ 3-го червоного українського кінного полку отамана Едмунда Шепаровича.

⁷ До звільнення найбільше долучився поручник 2-го батальйону 2-го артилерійського полку 3-го корпусу ЧУГА Семен Галицький, котрий приїхав до Одеси з Києва, маючи відповідні повноваження центральної влади.

зібрались вони всі зі своїми клунками на товаровім двірці⁸, дожидаючи окремого потягу, що мав їх відвезти в напрямі Бірзулі і Жмеринки. Після пляну цей потяг мав вже від'їхати о год. 3 по полудни, однак ще пізно в ніч не було ані зранжованого потягу ані паровоза. Оглядніші, яким ціла ця поїздка «чомусь» не подобалась, вспіли ще в час зрезигнувати з неї і вернути до міста. Прочі розташувалися по теплушках і, очікуючи від'їзду, почали спокійно на своїх клунках дрімати.

Десь по півночі розбудив всіх пекольний крісовий огонь, що був спрямований до їхніх вагонів. Кількох Галичан упало на місці, між ними одна сестра-жалібниця, декілька було тяжче або легше ранених⁹. Це урядувала одеська чрезвычайка. Вартовий відділ ЧК разом зі скорострілами «розоружував» Галичан, яким і так відобрано вже всю зброю в часі першого арештування. Коли утихла пальба в вагонах появились червоноармійці, виарештували всіх, числом около 250 осіб і зараз таки відпровадили їх до тюрми¹⁰. Окрім декільки одиниць, що їм пощастило пізніше, в часі транспорту утечи, всіх вивезено в гллуб Росії та розміщено по різних тюрмах і таборах¹¹, де багато з них ще й досі пробуває.

Я случайно не був свідком цієї події. Вийшовши доперва день перед тим з тюрми, я надто ще дорожив свободою та й не бачив цим разом потреби «пхати здорову голову під Євангеліє». Таких як я було не більше 20 чоловік і всі ми цьої ночі спали в городі. Про подію, яка склалась на двірці, ми довідались зараз слідуючого дня ранком. По Одесі рознеслась відомість, що Галичане перейшли на сторону Петлюри та

⁸ Залізнична станція.

⁹ Одним з них, за словами П. Мечника, був хорунжий Павло Гула (або Гуда), родом з села Хохонів Рогатинського повіту (тепер Галицький район Івано-Франківської обл.), який за декілька днів помер в одеській лікарні.

¹⁰ За даними В. Бемка, серед заарештованих були отаман П. Бубела, сотники Юркевич, Мельникович, Левицький, М. Козут. Див.: Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Вінніпег, 1958. Т. 1. С. 543.

¹¹ За даними В. Бемка, вцілілих від розстрілів заарештованих етапували до Харкова. Див.: Українська Галицька Армія... Т. 1. С. 544.

Поляків¹², відкрили їм большевицький фронт, – та що поступування з Галичанами – це тільки самозрозумілий прояв конечної самооборони. Серед Галичан настала паніка і кождий з нас запався зараз під землю. Мене взяв на «переховок» один місцевий єврей, якому я отсе завдячую свободу, а може й життя.

Саме тоді йшли в цілій радянській Росії та Україні приготування 1 майського «суботника». Центральна влада вирішила відсвяткувати день 1 мая в цей спосіб, що залишено в цім році звичайну програму святкування загальним відпочинком, мітингами, робітничими маніфестаціями, відповідними лекціями та концертами, – як це роблено досі, – а замінено цей день на території цілої РСФСР і УССР на день загального труда. До нього змобілізовано усе, що тільки було спроможне рухатись та дихати, а в першій мірі буржуазний, нетрудовий елемент. Організація цього 1-майського суботника подбала про все, щоби ніхто в сім дни не мав змоги відтягнутись від публічної роботи.

Домові комісарі та домашні комітети мали під загрозою личної відповідальности постаратися, щоби і всі мешканці даного дому були при роботі. Ці зарядження були для нас, укритих Галичан, приводом до нового неспокою. Окремі комісії, які в день 1 мая мали провірювати всі приватні помешкання та квартири, могли і не одного Галичанина викурити мов лиса з його криївки. От тому то і я, мимо дуже доброго сховку, в яким мене і чорт не зміг би знайти, побоююся цих трусів та й постановив перейти в безпечніше місце. Та попав з під дощу під ринву.

Була в Одесі лічниця¹³, під управою галицьких старшин та під доглядом самих галицьких лікарів та сестер-жалібниць, яка була призначена виключно для галицьких стрільців. В цім часі, як до Одеси прийшли большевики, управа

¹² 22 і 24 квітня 1920 р. представники Польщі та УНР підписали відповідно політичну й військову конвенції, відомі як Варшавський договір. Розробка документів велася за безпосередньої участі Ю. Пілсудського і С Петлюри. Військова конвенція розглядала аспекти спільного походу військ обох країн на Схід.

¹³ Лікарня.

лічниці, хоч і остала в давних руках, перейшла під контроль совітського воєнкома, якому до помічі додано політком¹⁴, а вільні ліжка заповнено хорими червоноармійцями. Завдяки цьому «утраквізмови»¹⁵ ця інституція представляла собою певного рода охоронний пункт для багнущих за безпеки та всяких інших «алчущих і нуждаючихся». Он там, то під охорону червоного хреста та безпеку перед всякого рода комісіями і трусами 1-майського суботніка рішився і я схоронитись на протяг часу, поки не покінчиться нарада великого всеросійського суботніка.

Вечером, дня 30 квітня я зайшов до отамана Гарабача, що був командантом лічниці¹⁶, переказав йому, о що ходить тай просив о «гостинність». Він радо згодився тай звелів мені перейти до кімнати хорих ч. 15¹⁷, де було вже кількох Галичан. Притім однак додав, що політична атмосфера в лічниці змінилася і він зовсім не думає, щоби тут було безпечно. Було однак вже пізно, домів вертати не було як і я рішився остати тут через ніч і слідуочий день, хочби і не знати що мало статися.

По вечері я зайшов до кімнати хорих ч. 15. Велика, ясна, фронтова кімната на першій поверсі була переповнена переважно червоноармійцями, між ними було й трьох Галичан, підполковник Вітошинський¹⁸, сотник суддя Горале-

¹⁴ Марія Золотаревська (справжнє ім'я – Сара Гартнер). Див.: Українська Галицька Армія: Матеріяли до історії. – Вінніпег, 1958. Т.1. С. 543.

¹⁵ Утраквізм (від лат. *utrasque* – на тому чи іншому боці) – політика дво-мовності в окремих регіонах Австро-Угорській імперії та міжвоєнної Польщі. Тут використовується метафорично, в політичному значенні.

¹⁶ УГА спочатку мала в Одесі дві лікарні. Комендантом першої був поручник Іван Воробець, другої – отаман Антон (Олекса) Гарабач. Згодом залишилася одна під назвою «Сводный эвакуационный госпиталь» (вул. Старапортофранківська). Див.: Українська Галицька Армія... Т. 1. С. 538, 542.

¹⁷ Тут мабуть мався на увазі номер палати.

¹⁸ Амброзій Вітошинський 10 лютого 1920 р. призначений ревкомом ЧУГА тимчасовим начальним вождем армії. Станом на червень 1921 р. перебував в Одесі на нелегальному становищі. Подальша доля невідома. Див.: Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Енциклопедія. Івано-Франківськ, 2018. Том 1. С. 273-274.

вич¹⁹ і поручник Голинський²⁰. Около 10 ліжок було вільних. Я мав переночувати тут як хорий на одному із цих ліжок. Прийшовши десь около 8 години вечером до кімнати, я приступив до ліжка дійсно хорого підполковника Вітошинського, що мав тяжке запалення олегочної²¹, та й присівши біля нього, почав говорити про події послідних днів. Підполковник був дуже зденерований, він стратив надію на все та не бачив для нас виходу з ситуації. Та ледви ми вспіли трохи розбалакатися, як до кімнати влетів галицький стрілець, що повнив тут службу санітара тай скрикнув:

– Цілу лічницю обступили червоноармійці, а на долі переводяться вже арештування Галичан!

Я миттю скинув зі себе верхню одіж та опинився на вільному ліжку. Через хвилю увійшла до кімнати ціла «комісія», зложена з представників місцевої чрезвычайки, одного лікаря з ЧК, політкомо лічниці та кількох червоноармійців з крісами. Почали від мене, бо моє ліжко стояло недалеко дверей, в куті під стіною.

– «Ви хто такий?» – питає, розумієсь по російськи, якийсь достойник.

Я замнявся.

– Червоноармієць – кажу.

«З якої частини?».

Я мовчу.

«Де повнили досі службу?»

– В польовому штабі.

Діло. – 1923. – 3 травня. – С. 2.

«В яким польовім штабі?»

– В штабі Галицької Армії! – Балті.

– «Ага! Так ви, значить – Галичанин?»

– Так...

– «Ви офіцер?»

Я знов замнявся. – Ні, не офіцер, кажу, а військовий урядовець.

¹⁹ Найімовірніше, йдеться про начальника Польового суду Другого корпусу УГА.

²⁰ Мабуть Петро Голинський.

²¹ Запалення легенів.

«А що ви робите в штабі?»

– Я був писаром в політичній відділі. – (Се вже здорово збрехав).

Приступає лікар. «Вам що бракує?».

Не задумуючись витягаю праву ногу, яку мені ще у 1914 р. розтрощив шрапнель в Карпатах. По давніх ранах остави великі близни, нога загоєна добре, та трохи zdeформована, коротша.

– У мене від кількох днів страшні болі в нозі, болить голвно в долішній ставі, а стати на ногу ніяк тепер не можу.

Лікар оглянув доволі побіжно ногу і пробурмотів під носом. Значить повірив. В мене вступила надія.

«Што с ним делают?» – питає політком лікаря.

– «Хай остане!»

І перетрусивши в мене всі мої річи, шукаючи за зброєю та записками, «комісія» перейшла до другого ліжка, на котрім лежав сотник суддя Горалевич.

Ті самі питання, подібні відповіді, однакова процедура з шуканням за зброєю та записками.

Однак гостець лівої ноги, на який сотник Горалевич скаржився, не переконав якось комісії, і йому звелено збиратись. Значить – арештований. Сотник Г. протестував, впевняв, що він зовсім хорий, що не може ходити, – однак це нічого не помагало. Зібраного відвели на долину, до контори лічниці. Так само зробили і з поручником Голинським, який знова був контужений колись гранатою та з того часу остався у нього нервний шок. Його теж заарештували та відвели до контори.

Підполковник Вітошинський, який дійсно був поважно хорий та страшенно виснажений недугою, остався як і я в лічниці.

Відтак перейшли чергою всі ліжка, пильно дошукувалися за зброєю, не арештували однак нікого зі стрільців – і перейшли до другої кімнати.

Це «урядування» протяглося аж до 6 години ранку. З поміж здорових ув'язнено команданта лічниці Антона Гараба-

ча²², всіх лікарів Галичан, санітарну прислугу, сестри жалібниць, – одним словом увесь персонал лічниці – і багато з-поміж хорих Галичан. Між старшинами і козаками не роблено ніякої різниці, арештовано однаково одних і других.

Сотник Горалевич і пор. Голинський підняли в конторі голосний протест проти арешту, заявляючи, що вони так хорі, що самі не в силі іти та домагаючись, щоби їх відвезли підводою до ЧК, або краще, щоби їх на місці розстріляли. Цей протест відніс успіх і їм дозволено вернути на свої ліжка. Однак біля них поставлено двох червоноармійців з крісами, які мали в день і в ночі їх вартувати.

Рано відставлено всіх арештованих до ЧК. До полудня ув'язнено ще й тих Галичан, головно санітарів та сестер-жалібниць, що ночували поза лічницею тай нічого не знаючи прийшли рано до служби. Всі входи та виходи лічниці обставлено вартовими салдатами і заборонено всім виходити з лічниці на вулицю.

В протягу дня прийшло на місце заарештованої шпитальної служби кількох «товаришів фершарів» та декілька сестер-жалібниць з других лічниць. Того ж дня, а був це, повторюю, день 1 травня – товаришка політком лічниці роздавала поміж нас, оставших хорих, бомбони²³, хліб, молоко і літературу.

Та годі було якось цими бомбо нами осолодити наше гірке положення. Кожний з оставших Галичан розумів, що хоч він на ділі сьогодні ще не арештований, то формальне переведення арешту та від провадження до тюрми наступить як не завтра, то післязавтра.

Минуло 1 травня. В кімнаті хорих ч. 15 змінювались правильно що кілька годин вартіві, що були поставлені для стереження обох наших заарештованих товаришів, та не змінювались їх високоумні дотинки на адресу буржуїв, не змовкали вивчені по комячейках революційні гимни та пісні. Рефрен інтернаціоналу: «ето будет последний і рєшітельний бой»... З того часу ще й досі лунає мені в ухах.

22 За даними сотника В. Бемка також заарештували сотника Б. Загайкевича. Див.: Українська Галицька Армія...Т. 1. С. 543.

²³ Цукерки.

Я і підполковник Вітошинський були зразу тої думки, що вартові мають також інструкції і на нас уважати. Коли ж по кількох днях ми побачили, що вони нами не журяться, почали ми нараджуватися, як звідси утечи. На брамі стояли вправні вартові, але може воно як удасться. Я мав спробувати перший. Якщо мені поведеться, за мною піде і підполковник. Дождити нових відвідин «комісії» в нас не було охоти.

Кожного дня після обіду в лічниці було доволі спокійно. Хорі укладалися на ліжках, а навіть сестриці рідко в цім часі заглядали до кімнати. Всілякі воєн- і політками мабуть спали. Цю пору я вибрав на утечу. Дня 6 травня зараз після обіду, перевідавши терен, я мерщій одягнувся та опертий на грубий костур і тяжко налягаючи на ногу, зігнувшись в дві погібелі пошкандибав я сходами в долину, а далі до брами. Мене запинив вартовий.

– Дозволь, товаришу, купити собі в онтій лавочці хліба та кефіру (бутила квасного молока).

«Нельзя, таваріщ!» – була його відповідь.

– Це ж тільки через дорогу – кажу – кілька кроків... Ти ж бачиш... Я зараз і вертаю... – І вложивши «товаришови» папіроску в руку, пробую іти.

Папіроска здається задецидувала, тов. вартовий мене не завертав.

– «Тільки зараз вертайся!» – додав в слід за мною.

В рамниці не було хліба. Я вийшов і, розкладаючи руки в сторону вартового, ніби то давав йому до пізнання, що хочу зайти до другої крамниці. Не дожидаючи відповіді я поплентався в сторону угла вулиці. Ще один момент – і я за углом. Через хвилю я сидів вже в дорожці, а за 10 хвилин був вже на своїй старій «квартирі».

За кілька днів удалося теж покинути в подібний спосіб лічницю і підполк. Вітошинському. Зате оба наші товариші, сотник суддя і поручник, не мали спромоги втечи. Надто пильно їх стерегли. Яка доля стрінула їх – не знати. Про них і досі нема ніякої відомости.

А за місяць читав я в одеських «Известіях» під заголовком «Діяльність ЧК», таке:

«Одеська Губчека розстріляла Антона Гарабача, петлю-

рівського отамана, за приналежання до тайної протибольшевицької організації»...

Це приналежання до підпільної організації було – здається – такою самою правдою, як і те, що покійний Гарабач, знаний наш громадянин, був петлюрівським отаманом. На цім самім урядовім списку розстріляних вичитав я також імена трьох галицьких стрільців, яких – на жаль – не встиг собі згадати. Та що із всього найдивніше – було там також ім'я тов. З., гімназійного учителя з Перемишля²⁴, якого нібито розстріляно за поширювання денікінських (!) кличів. Про ці дивні історії з не менш дивними засудами та розстрілами одеської чрезувичайки міг би дещо докладніше розказати сам таки тов. З., який сьогодні – дякувати Богові – цілий тай живе спокійно в Перемишлі...

Діло. – 1923. – 4 травня. – С. 2-3.

Література:

1. Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917 – 1920 рр. : монографія / Вінцовський Т. С., Музичко О. Є., Хмарський В. М. [та ін.]; відп. ред. В. М. Хмарський. Одеса: ТЕС, 2011. 586 с.

2. Музичко О. «Твердий фермент української державності»: участь галичан в одеських подіях Української революції 1917 – початку 1920-х років // Український визвольний рух. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. Збірник 16: До 120-ліття з дня народження Євгена Коновальця. С. 110-140.

3. Музичко О. Трифон Янів – легендарний отаман одеського плацдарму Української революції // Універсум: журнал політології, футурології, економіки, науки та культури. 2012. №5-6 (223-224) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://universum.lviv.ua/magazines/universum/2012/3/muz.html> (17.04.2020).

4. Вінцовський Т. Джумига Є., Мисечко А. Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради (березень 1917 –

²⁴ Скоріше за все, ведеться мова про Богдана Загайкевича (1887-1967), який працював в Українській чоловічій гімназії та Українському інституті для дівчат у Перемишлі в 1922-1939 рр. Див.: Гуцал П. З. Загайкевич Богдан Вікторович [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=15122 (21.04.2020).

квітень 1918 рр.). Науково-популярні нариси. Одеса: Фенікс, 2010. 154 с.

5. Савченко В. А. Авантюристы гражданской войны: Историческое исследование. Харьков: Фолио, 2000. 368 с.

6. Филипенко А. А. Українська галицька армія і «одеська трагедія» // Південний Захід. Одесика. Одеса: Друкарський дім, 2006. Вип. 1. С. 80-89.

7. Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Одесса в эпоху войн и революций. 1914-1920. Одесса: Изд-во «Optimum», 2008. 336 с.

8. Музичко О. Шевченківське свято в Одесі 1920 року: переможний акорд української революції // Південний Захід. Одесика. Одеса: Друкарський дім, 2012. Вип. 13. С. 185-208.

9. Вінцовський Т., Мініна І. Громадсько-політична й культурницько-освітня діяльність Аркадія Миколоюка в Одесі у добу революції: становлення націонал-комуніста // Південний Захід. Одесика. Одеса: Друкарський дім, 2016. Вип. 20. С. 225-246.

10. Вінцовський Т. Проблеми біженців Першої світової війни в Одесі в умовах революції 1917 року // Архів. Історія. Сучасність. Випуск 2. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 95-річчю Державного архіву Одеської області (1920-2015), Одеса, 3-4 вересня 2015 р./ Ред. кол.: В. В. Левчук (голова) та ін.; наук. ред. І. В. Сапожников, Л. Г. Білоусова. Одеса: Бондаренко М. О., 2016. С. 82-83.

11. Прибитківський П. УГА в Одесі і роковини Шевченка // Свобода (Нью-Йорк). 1950.

12. Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Вінніпег, 1958. Т. 1. 674 с.

13. Лосик О. М. Мечник Петро Іванович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=66767 (17.04.2020).

*Вадим Золотарьов (Харків), кандидат технічних наук, доцент Харківського нац. університету радіоелектроніки.
Олег Бажан (Київ), кандидат історичних наук, ст. науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України*

ВІД ОДЕСИ ДО ТОКІО. ТРАЄКТОРІЯ ДОЛІ ЧЕКІСТА ГЕНРІХА ЛЮШКОВА

Серед когорти співробітників радянських органів держбезпеки, уродженців Одеси, досить виразно вирізняється перший начальник Секретно-політичного відділу ДПУ УСРР Генріх Самійлович Люшков. Висвітлення суперечливих та невідомих фактів біографії Г. Люшкова на основі сучасних праць та архівних документів і матеріалів дозволяють пролити світло і на діяльність державно-політичного карного органу уряду більшовиків на Одещині на

початку 1920-х рр. Генріх Люшков народився у лютому 1900 р. в місті Одесі тодішньої Херсонської губернії. Його батько був робітником-кравцем, мати - Рахіль Соломонівна за професією - «модистка», вони виховували п'ятеро дітей [3, ф. Р. 6452, оп. 1, спр. 7652, арк. 10, 10 зв., 99].

Незважаючи на злидні, Люшкови намагалися дати дітям добру освіту. Генріх з 1908 р. навчався у шестикласному початковому казенному училищі, після закінчення якого у 1915 р. працював конторником в конторі та одночасно навчався на вечірніх загальноосвітніх курсах, які закінчив у 1916 р. [1, ф. 12, спр. 310, арк. 20]. З 1917 р. Генріх працював переписувачем в одеській автомобільній конторі Суханова і того ж року, за власним визнанням, старшим братом Саш-

ком «був утягнутий у революційну бурю та вступив до бойової дружини соціалістичної молоді і потім в липні 1917 р. - у партію. Брав участь в боях 1 грудня 1917 року та 14-15-16 січня 1918 року при захопленні влади радою. З наступом німців та переходом у підпілля залишаюсь в Одесі та продовжую працювати разом з т. Корнюшиним (у 1918-1919 - член підпільного Одеського комітету партії та ВРК. - авт.) та іншими...У лютому 1919 року при розгромі білогвардійцями підпілля був заарештований тоді, коли направлявся на явку. З-під варти втік та, отримавши документи, через Миколаїв прибув до Катеринославського губкому, а звідти до загальноміського комітету до тов. Амосова (у 1919 р. - член Катеринославського губкому партії. - авт.). Виявив бажання піти до Червоної Армії та був направлений під Миколаїв, після здобуття якого був зарахований до 1-го Миколаївського радянського полку червоноармійцем-політпрацівником» [1, ф. 12, спр. 310, арк. 20].

Судячи з цього фрагменту автобіографії Люшкова, можна зробити висновок, що на початку березня 1919 р. він у складі бригади отамана М.О. Григор'єва брав участь у штурмі Миколаєва, який боронила німецька дивізія генерала Зак-Гальгаузена. Наказ №1, який підписав у звільненому місті, повідомляв: «Будь-яка агітація проти радянської влади, проти окремих національностей, а також заклики до погромів будуть каратися смертю... Вторгнення будь-кого до чужого двору або житла без згоди на те господаря будуть каратися смертю» [4, с. 163]. Одним з тих, хто мав слідкувати за революційним порядком у місті, і був політпрацівник Люшков.

У березні 1919 р. партпрацівник Люшков і був відряджений до Києва на Центральні військово-політичні курси Наркомвійськ України. Переїзд до Києва врятував йому життя, адже невдовзі отаман Григор'єв підняв повстання проти радянської влади та почав знищувати комуністів і осіб єврейської національності. По завершенню курсів у липні 1919 р. у званні відповідального політпрацівника вирушив на фронт, що проходив поблизу ст. Жмеринка. Наприкінці липня 1919 р. тут точилися запеклі бої між РСЧА та Армією УНР. Червоні намагалися за будь-яку ціну утри-

мати Жмеринку, бої точилися до 30 липня, але захопити Жмеринку війська УНР не змогли.

«Пробувши з місяць на фронті, - як свідчив Люшков, - був відкликаний та відряджений у розпорядження губвійському» [1, ф. 12, спр. 310, арк. 20] (губернські військові комісаріати, були державними органами місцевого військового управління). Згодом Люшков був прикомандирований до Київського губпарткому у якості помічника військового організатора. Після захоплення Києва (31 серпня 1919 р.) Збройними силами Півдня Росії Г. Люшков був відряджений у розпорядження політвідділу 14-ї армії до Брянська. В якості уповноваженого особливого відділу 57-ї стр. бригади РСЧА Люшков переїздить до Одеси для роботи в губернській ЧК. Свою роботу в Одеській губчека він розпочав у повітовому центрі Тирасполі. Місцеву повітову надзвичайну комісію, а точніше – «таємний відділ» з 25 серпня 1920 р. очолював Марк Борисович Корнєв (Капелюс). У Тирасполі Генріх Люшков пройшов перші сходинки чекістської кар'єри: з 15 вересня 1920 р. - уповноважений з військових справ; з 29 жовтня 1920 р. – т.в.о. заступника завідувача підвідділом; з 18 листопада 1920 р. – завідувач інформаційно-реєстраційною частиною [2, ф. 288, оп. 7, спр. 916, арк. 6].

Характеризуючи роботу Люшкова у Тирасполі, голова ДПУ УСРР В.А. Балицький згодом писав: «У 1920 р., будучи уповноваженим по шпигунству на румунському кордоні у Тирасполі, тов. Люшков ліквідував цілий ряд шпигунських груп, зв'язаних з білогвардійцями Ємельяновим, Батуриним та іншими» [1, ф. 12, спр. 310, арк. 1]. 23 квітня 1921 р. Люшков обійняв посаду т.в.о. заступника завідуючого Вознесенським таємним підвідділом [2, ф. 288, оп. 7, спр. 916, арк. 6] і «під час операції по боротьбі з бандитизмом у Вознесенському повіті був поранений» у ліву руку. Після поранення він був відкликаний до Одеси, де з 23 травня 1921 р. став працювати помічником начальника організаційного відділку адміністративно-організаційної частини губчека [2, ф. 288, оп. 7, спр. 916, арк. 6].

Переїзд з провінції до губернського центру відбувся, напевно, завдяки клопотанням перед головою губчека Максимом

Абельовичем Дейчем того ж таки Марка Корнева. Останній 3 травня 1921 р. очолив адміністративно-організаційну частину губчека та формував власну команду. Коли ж 8 червня М. Корнев був призначений начальником секретно-оперативного відділу та заступником голови Одеської губчека, то Г. Люшков через три дні пересів у його крісло та став виконувати обов'язки начальника адміністративно-організаційного відділу Одеської губчека [2, ф. 288, оп. 7, спр. 762, арк.1-4; спр. 916, арк.6]. Цей чекістський підрозділ займався питаннями внутрішньої організаційної побудови, дисципліни, прийомом і звільненням співробітників, винесенням адміністративних розпоряджень. Згодом обіймав посади: помічника начальника оргвідділу та начальника інспекційної частини Одеської губчека (з 15 липня 1921 р.); начальника адміністративно-оргвідділку (з 1 листопада 1921 р.); старшого інспектора загальної адмінчастини (з 22 березня 1922 р.) [2, ф. 288, оп. 7, спр. 916, арк.6].

На посаді начальника адміністративно-організаційного відділу Одеської губчека Г. Люшков опікувався організацією роботи з особовим складом. У 1921 р. в УСРР проходила тотальна чистка партійних лав, під час якої в Одесі з числа членів і кандидатів у члени КП(б)У було виключено понад дві тисячі осіб. Постраждали і чекісти. За меркантильність були виключені з партії та звільнені з ЧК Т. Берлага, П.Унчар, А.Фішер; як «психічно неврівноважений» – А. Якобі, як «кримінальний злочинець» – Гиріс-Зільберберг; як «бандит» – Ф. Касаткін; як «кокаїніст» – М. Киришек. Чекіста Некрасова позбавили партійного квитка «за привласнення чужого майна». Покинув лави КП(б)У і ЧК і Ілля Хусид, який наганяв жах на одеситів своєю участю у розстрілах.

Існував компромат і на голову губчека М.А. Дейча. 3 червня 1921 р. громадянин Яновський повідомив контрольний відділ Одеського губкому КП(б)У, який бачив на власні очі, як до квартири голови губчека занесли шампанське та бочку з вином. Коли ж якась санітарка з госпіталю стала протестувати проти неприхованої демонстрації «буржуйської розкоші», то її хотіли заарештувати чекісти. Контрольний відділ ухвалив постанову: «Всі члени комуністичного осе-

редку та позапартійні товариші, які були присутніми під час підвозу вина на квартиру тов. Дейча, повинні подати заяву». Але зв'язуватися з всесильним чекістом ніхто не забажав [5, с. 38].

Якщо «грішили» чекісти-комуністи, то що було казати про чекістів-позапартійних! За обставин, що склалися 15 грудня 1921 р., новий голова Одеської губчека Семен Семенович Дукельський звернувся «До всіх співробітників і співробітниць ОГЧК» з письмовою відозвою: «Надзвичайна комісія, яка висунута на арену історії розвитком революції та загостренням класової боротьби, виконуючи пряме призначення – огороження молодії Радянської республіки від прихованих задумів і підступів контрреволюції та застосування до останньої революційної розправи, природно, зімкнула навколо себе кращі прошарки пролетаріату, які кровно зацікавлені в кінцевій перемозі революції. Разом з тим слід визнати, що період переможної ходи Червоної армії та зміцнення радянської влади, особливо на Україні, супроводжувався потоком всіляких авантюристів, політичних спекулянтів та, взагалі, любителів погріти руки, також не лишила в стороні бойового органа диктатури пролетаріату, який також був захоплений цією стихією. З одного боку, елемент нешкідливий, що намагається як-небудь пристосуватися, забезпечити своє повсякденне животіння, чужий будь-яких не тільки революційних думок, але і дій. Він просякнутий до мозку костей обивательською ідеологією та здатний із-за кута підлю хихикати в кулак, радіючи нашим невдачам. З другого боку, елемент, який не тільки нічого спільного з нами не має, але і готовий інколи встати на нашому шляху. Він не втратив зв'язку з ворожим нам класом, але навіть вийшов з його середовища. Можливо, він проліз до форту пролетарської фортеці, щоб підірвати її зсередини. І ті і інші нам шкідливі, обидва однаково небезпечні. Констатуємо наявність такого елемента ми не можемо обійти такий факт мовчанням. І ми кажемо – орган революційних репресій повинен бути очищений від сміття, докорінно повинен бути перевірений особовий склад Одеської губчека. Не маючи можливості провести чистку подібно до про-

веденої кампанії чистки партії за участю широких мас трудящих, оскільки за родом роботи ми цього зробити не можемо, ми обмежимося чисткою наших співробітників за допомогою власних сил... Залізною мітлою повинні бути вичищені всі негідні елементи...

Чистці підлягають всі позапартійні співробітники та співробітниці ОГЧК, окрім колишніх комуністів, які залишені на роботі як такі, що підверглися партійній чистці.

Відповідні розпорядження розсилаються по повітовим чека, де організуються комісії:

1. По Тираспольській Почека (повітовій чека – авт.) та ОВР (особливому відділу охорони румунського кордону - авт.) – т.т. Пейзнер, Смирнов і Карасьов – Уповноважений Центральної Комісії т. Люшков...

Наше завдання в цій чистці - виявити той елемент, якому не місце в бойовому пролетарському органі, і цю обставину повинні твердо пам'ятати ті товариші, яким доручено профільтрувати позапартійну масу ОГЧК. Керуватися в цій відповідальній роботі лише інтересами революції з повним усвідомленням відповідальності та серйозності покладених завдань. Зведенню особистих рахунків не повинно бути місця. І в цьому відношенні необхідне виявлення суголосності та максимум свідомості» [8, с.505-506].

Про особисте життя Люшкова в Одесі відомо небагато. Поселився він окремо від рідні, у 1921 р. втратив батька. Його мати пізніше свідчила, що «після смерті мого чоловіка я жила на кошти старшої дочки Нюри, яка заробляла шитвом. Трохи допомагала мені дочка Єлизавета, яка навчалася тоді та водночас заробляла тим, що давала уроки; трохи та інколи допомагали Семен і Генріх, які з нами в Одесі не жили» [3, ф. Р. 6452, оп. 1, спр. 7652, арк. 36]. Старший брат Семен також був комуністом. У 1918 – 1919 рр. він працював в підпіллі у Миколаєві, Одесі, Кривому Розі. 1920 року, будучи членом Криворізького повітового парткому, вступив добровільно до 1-ї кінної армії, воював на польському та врангелівському фронтах. Потім «був кинутий на боротьбу з бандитизмом у Запоріжжя, де захворів та був відправлений на лікування до Одеси». В Одесі С.С. Люшков

працював в робітничо-селянській інспекції та прокуратурі, а про свої стосунки з братом згодом писав так: «до 1921 р., тобто до своєї хвороби, я був беззаперечним авторитетом для брата. З 1921 по 1927 рік, через те службове становище, яке став займати брат, він став цілком незалежним і замкненим для мене» [3, ф. Р. 6452, оп. 1, спр. 7652, арк. 25 зв. 29].

На початку червня 1922 р. Люшков став обіймати посаду начальника секретно-оперативної частини та одночасно заступника начальника Первомайського повітового політвідділу. У 1921 р. Первомайський повіт вважався «вогнищем бандитського опору», так в цій місцевості діяли повстанські загони отаманів, як місцевих, так і прибулих з Подільської губернії. Взимку та навесні 1922 р. спецслужбам вдалося ліквідувати найбільші повстанські ватаги. Був знищений і найвідоміший повстанський загін Кирила Бондарука (псевдо - отаман Лихо) у 60 шабель. Втім у Первомайському повіті продовжували діяти невеличкі збройні загони отаманів Орлика, «Чорної Бороди», Романа Бабія. Боротися з цими загонами і довелося Генріху Самійловичу. В його нагородному листі відзначалося, що «у 1922 р. під керівництвом тов. Люшкова була ліквідована петлюрівська організація в Первомайському повіті, яка складалася з осколків банд петлюрівських отаманів Бондарука та інших» [1, ф. 12, спр. 310, арк. 2].

Участь у боротьбі з повстанцями на Первомайщині сприяли зміцненню авторитету Люшкова у чекістських колах. В одній з атестацій того періоду відзначалося: «Фактичний керівник. Виявляє характер, колосальну ініціативу. Виявляє вміння добирати працівників і керувати ними. Має організаторські та адміністративні здібності в повній мірі. Здібності в секретно-оперативній роботі вельми добрі. Роботящий, працездатний на всі 100 %. Має заслуги за організаторську та оперативну роботу. Безумовно слід лишити на тій же посаді. Через свою працездатність можна використовувати на самостійній відповідальній роботі начальника відділу. Енергійний та дисциплінований. Наполегливий, витриманий. Вміє визнавати свої помилки та зробити висновки. Відношення до товаришів по службі та до підлеглих вельми добре. Взаємовідносини з вищими інстанціями органів

ДПУ чудові. Політично високо розвинений. Вміє проявляти такт у підході до роботи, чесний, має суворо витриману вдачу» [1, ф. 12, спр. 310, арк.11].

У Первомайську Генріх Самійлович працював недовго. З санкції ДПУ УСРР він був відряджений у розпорядження Подільського губвідділу ДПУ. Головою Подільського губернського відділу ДПУ у той час працював латиш Леонід Михайлович Заковський (Генріх Ернестович Штубіс), який у 1920 – 1921 рр. був начальником особливого відділу та секретно-оперативної частини Одеської губчека. Він - то і викликав до себе у Вінницю з Одеси кількох близьких до нього по службі колег, в тому числі і Люшкова. Очолюючи секретно-оперативну роботу Подільського губвідділу ДПУ, Люшков брав участь у ліквідації загонів повстанських отаманів Хмари, Харченка, Гальчевського, Ковбасюка. За успішну боротьбу з «політбандитизмом» повпредством ДПУ на Правобережній України Люшкову була оголошена подяка. Після розформування губерній та утворення на їх місці округів Люшков 1 серпня 1925 р. був затверджений на посаді начальника Проскурівського окружного відділу ДПУ, але вже у вересні 1925 р. був відкликаний до ДПУ УСРР [2, ф. 288, оп. 7, спр. 916, арк. 6 зв.].

7 жовтня 1925 р. Генріх Самійлович прибув до Харкова і був призначений начальником інформаційно-повідомного відділу обліково-повідомного управління ДПУ УСРР. На початку травня 1930 р. він очолив секретний відділ ДПУ УСРР, співробітники якого були задіяні у реалізації чекістської операції «Весна», внаслідок якої у 1930-1931 рр. було засуджено кілька сот червоних командирів – колишніх офіцерів царської армії. Успіхи у фабрикації матеріалів справи «Весна» та «Українського національного центру» сприяли чекістському зростанню Генріха Люшкова. 17 серпня 1931 р. він був призначений помічником начальника секретно-політичного відділу ОДПУ СРСР. Відомо, що упродовж травня-червня 1933 р. він особисто допитував колишнього наркома освіти УСРР Олександра Шумського, намагаючись зробити з нього керівника «Української військової організації». Одночасно він керував «агентурною розробкою» Михайла Грушевського.

Наприкінці серпня 1936 р. Г.С. Люшков був призначений начальником Управління НКВС по Азовсько-Чорноморському краю. На теренах сучасних Ростовської області та Краснодарського краю Російської Федерації Люшков займався арештами та примусовими виселеннями до Казахстану «троцькістів і правих» [6, с. 216], таємно «споглядав» за поведінкою Михайла Шолохова [9, с. 90]. На початку липня 1937 р. його було нагороджено орденом Леніна за «зразкове та самовіддане виконання завдань Уряду». У Москві Люшков, крім вручення ордена Леніна, отримав і... нове призначення – начальника Управління НКВС по Далеко-Східному краю (ДСК). Одночасно з плануванням масових арештів в лавах ВКП(б), РСЧА та НКВС, Люшков опікувався виселенням корейців із Далеко-Східного краю. Наприкінці жовтня 1937 року було виселено з регіону до Середньої Азії 171781 осіб корейської національності [6, с. 651]. У розпал Великого терору 26 травня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про працівників НКВС», у якій, зокрема, відзначалося:

«4. Звільнити тов. Люшкова Г.С. від роботи начальника УНКВС Далеко-Східного краю, з відкликанням його для роботи в центральному апараті НКВС СРСР.

5. Затвердити начальником УНКВС ДСК т. Горбача Г.Ф., звільнивши його від посади начальника УНКВС Новосибірської області» [6, с. 538].

Таке рішення вищого політичного керівництва країни насторожило Генріха Самійловича. Підлеглим він повідомив, що вирушає у службове відрядження, а саме інспектувати УНКВС Приморської області та прикордонні загони. Прибувши до 59-го Пос'єтського прикордонного загону НКВС, Люшков заявив, що в ніч на 13 червня 1938 р. за особистою вказівкою наркома Єжова він має зустрітися біля кордону з важливим агентом. Цей інформатор добре володіє російською мовою і тому зустрінеється з ним Генріх Самійлович наодинці та передасть йому грошову винагороду. Люшков натягнув зверху на мундир сірий комбінезон, сховав у кишені два пістолет та ввечері 12 червня вирушив у напрямку японського кордону. Супроводжував його, як це

завжди бувало під час відвідин кордону, заступник начальника 3-го відділу УНКВС ДСК, лейтенант держбезпеки К.М. Стрелков. Пройшовши кілька сот метрів, Люшков наказав своєму супутникові залягти на відстані у 300 метрів від міста зустрічі та пішов у туман [7, с. 136].

Генріх Люшков перейшов радянсько-маньчжурський кордон і був затриманий прикордонниками Маньчжоу-Го 13 червня 1938 р. о 5.30 ранку (за іншими джерелами, о 9.30 ранку) у прикордонному районі Консюн провінції Циндао (в районі озера Хасан). При затриманні опору не чинив і відразу заявив, що є високопосадовцем в радянських органах держбезпеки. Інформацію про затримання перебіжчика було передано до генерального штабу сухопутних військ у Токіо. 3 2-го (розвідувального) відділу генштабу надійшла команда доставити Люшкова в Токіо. У столиці Японії він був допитаний представниками російського сектора 2-го відділу генштабу, майором Котані. Останній тривалий час працював в японському посольстві в Москві та добре розумів, який «великий птах» потрапив до них у полон [11, с. 92]. Головною причиною своєї втечі Люшков назвав неминучий арешт.

1-го липня 1938 р. відділ інформації Військового міністерства поширив повідомлення: «13 червня о 5 годині 30 хвилин комісар державної безпеки 3-го рангу, начальник Далекосхідного управління НКВС Люшков, відчуваючи небезпеку в обстановці жорстокої «чистки», та з метою отримання захисту у нашої держави перейшов маньчжурсько-радянський кордон в районі міста Консюн. Люшков заарештований прикордонною охороною Маньчжоу-Го» [12]. 13 липня 1938 р. в токійському готелі «Санно» відбулася прес-конференція Люшкова. Після прес-конференції Генріх Самійлович оселився в виллі в Токіо під охороною японських спецслужб та почав складати різноманітні довідки про НКВС, внутрішньополітичну ситуацію в СРСР, радянсько-німецькі відносини та дислокацію частин ОЧДСА. У серпні 1938 р. на шпальтах щотижневика «Гайдзі геп по» з'явилося інтерв'ю з Генріхом Самійловичем, у якому він так пояснював причини своєї втечі: «Чому я, людина, яка займала одну з керівних посад в органах влади «Рад», зважилася на такий крок, як втеча? Насампе-

ред я рятувався від чистки, яка ось-ось мала мене торкнути-ся. Напередодні я отримав наказ про переведення на місце служби до Москви та директиву про негайне відбуття туди. Разом зі мною аналогічну телеграму отримав секретар Далекосхідного крайкому ВКП(б) Стацевич. Незадовго перед цим до Москви був викликаний і страчений секретар Далекосхідного крайвиконкому Легконравов. Виклик керівних співробітників до Москви з попереднім арештом став останнім часом звичайним явищем. У якості приклада можна навести арешти начальника УНКВС Ленінградської області Заковського, наркома внутрішніх справ України Леплевського, наркома внутрішніх справ Білорусії Б. Бермана, начальника УНКВС по Свердловській області Дмитрієва та інших. Всі вони належали до керівної ланки чекістів «старого призову», до якого належу і я. Я відчував, що найближчим часом така ж доля чекає і на мене. Я став готуватися до втечі, організував відрядження в район кордону. Спочатку я планував перехід в районі Гродеково, але кінець кінцем перейшов кордон в районі Пос'єта. Я багато міркував перед тим, як піти на таку надзвичайну справу, як втеча з СРСР. Переді мною була дилема: або, подібно багатьом членам партії і радянським працівникам, бути обмовленим і розстріляним як ворог народу; або присвятити залишок свого життя боротьбі зі сталінською політикою геноциду, яка приносить у жертву радянський та інші народи. Моя втеча поставила під удар мою родину та друзів. Я свідомо пішов на цю жертву для того, щоб хоч якось прислужитися звільненню багатостраждального радянського народу від терористичного та диктаторського режиму Сталіна.

...Великі мої злочини перед народом, оскільки я сам був одним із учасників цієї страшної сталінської політики, яка знищила багатьох і багатьох радянських людей. Нема особливого сенсу казати про те, що сам факт моєї втечі буде викладений як те, що я шпигун і наймит, який продався Японії... Але у мене не було і немає інших цілей втечі, окрім тих, про які я вже казав.

Чому я обрав Японію? Я працював на Далекому Сході, тобто важливу роль відіграв географічний фактор. Я вдяч-

ний країні, яка прийняла мене як політичного втікача та надала мені притулок. Не так вже рідко супротивники того політичного режиму, який панував на їхній батьківщині, змушені втікати зі своєї країни. Керівництво більшовицької партії на чолі з Леніним під час боротьби з царизмом довгий час мали політичний притулок у капіталістичних країнах і використовували матеріальну допомогу цих країн у боротьбі за свій народ і не соромилися цього. Так, я – зрадник, я зрадив Сталіна, але не свій народ і не свою батьківщину» [11, с. 95-96].

Втеча Г.С. Люшкова була сильним ударом по наркомуні внутрішніх справ СРСР М.І. Єжову, на якого партійний ареопаг поклав усю відповідальність за цю надзвичайну пригоду. Пізніше він писав Й.В. Сталіну: «Вирішальним був момент втечі Люшкова. Я буквально божеволів. Викликав Фриновського та запропонував разом поїхати доповідати Вам. Один був не в силах. Тоді ж Фриновському я сказав: «Ну, тепер нас міцно покарають... Я розумів, що у вас повинно скластися насторожене ставлення до роботи НКВС. Воно так і було. Я відчував це весь час... Провина моя в тому, що сумніваючись у політичній чесності таких людей, як колишній начальник УНКВС ДСК зрадник Люшков... не прийняв достатніх чекістських запобіжних заходів і тим самим дав можливість Люшкову сховатися в Японії» [10, с. 170].

Свою злість Єжов зірвав на людях Люшкова. До Хабаровська був терміново відряджений Фриновський. Першим був заарештований Костянтин Миколайович Стрелков, від якого вимагали «правдивих свідчень про те, як він сприяв втечі за кордон зрадника Батьківщини» [7, с. 141].

2 липня 1938 р. було ув'язнено начальника УНКВС ДСК, майора державної безпеки Григорія Марковича Осиніна-Вінницького. Він був засуджений на смерть Військовою Колегією Верховного Суду СРСР 26 січня 1940 р. та розстріляний наступного дня о пів на другу ночі. Начальника УНКВС по Амурській області, капітана держбезпеки Марка Ілліча Говлича знімуть з посади в день втечі Люшкова, згодом позбавлять партійного квитка «за зв'язок з ворогом народу Люшковим», заарештують 29 липня 1938 р. та розстріляють

20 вересня 1938 р. 9 вересня 1938 р. заарештують начальника 11-го (водного) відділу УНКВС ДСК Івана Миколайовича Євтушенка, 1899 р. н., уродженця станиці Незамаївської Кубанської області. 10 травня 1941 р. військовим трибуналом військ НКВС він буде засуджений до 10 років позбавлення волі (помер у таборі 22 травня 1943 р.). Потраплять за ґрати й інші відповідальні співробітники УНКВС ДСК «доби Люшкова» – начальник 10-го (тюремного) відділу УДБ, лейтенант держбезпеки Вольдемар Петрович Крумін; колишній начальник УНКВС Приморської області, капітан держбезпеки Михайло Йосифович Диментман; начальник особливого відділу НКВС Тихоокеанського флоту, капітан держбезпеки Віктор Йосифович Осмоловський; заступник начальника особливого відділу НКВС ОЧДСА, капітан держбезпеки Леонід Михайлович Хорошилкін.

Тим часом Генріх Самійлович Люшков став шукати в собі хист журналіста. Його перша аналітична стаття під назвою «Критика XVIII з'їзду ВКП(б)» вийшла в травневому номері «Кайдзо» за 1939 р. Полковник Ябе Чута у бесіді з американським істориком Елвіном Куксом згадував, що Люшков був людиною дуже працездатною. Бувало, що перекладачі не встигали переводити до 40 рукописних сторінок тексту, підготовлених Люшковим упродовж дня. У Токіо Люшков працював в цивільній установі «Това кенку дже» в бюро по вивченню Східної Азії, яке було підпорядковане 2-му (розвідувальному) відділу генштабу. Він спеціалізувався на вивченні політико-економічного життя СРСР. Іноді Люшков інкогніто з'являвся в Маньчжурії, де брав участь у підготовці японських розвідувальних операцій проти СРСР. Зокрема у вересні – жовтні 1944 р. він проживав у Харбіні в готелі «Нью-Харбін» під іменем японця Като Тадасі.

У лютому – березні 1945 р. начальник харбінської військової місії генерал Дої пропонував генштабу через штаб Квантунської армії перевести Люшкова на постійну роботу до Маньчжурії, але 2-й відділ не погодився з цією пропозицією. Японські розвідники вважали, що сам факт перебування колишнього чекіста в Харбіні може стати відомим радянській розвідці, що призведе до непередбачених наслідків. Втім на-

прикінці липня 1945 р. за вказівкою начальника 2-го відділу японського генштабу генерала Арісуе Люшкова перевели до Дайрену. Із Токіо до Чанчуня Люшков прибув літаком. Два дні прожив в готелі «Ямато» під прізвиськом Като і вранці 8 серпня у супроводі свого постійного перекладача Такая Канузо відбув пасажирським потягом до Дайрену. На залізничному вокзалі його зустрів начальник японської військової місії Такеока Ютака. Після недовгої бесіди Люшков з перекладачем Такая та співробітником японської військової місії виїхали до Порт-Артуру. Тут їх розмістили в місцевому готелі «Огонзан», а потім переправили на дачу у передмісті.

Довідавшись про те, що радянські війська перейшли кордон, Люшков терміново перебрався до Дайрену та став вимагати свого переведення до Токіо. У Дайрені Люшкова під прізвиськом Ямогучі Хасимото розмістили в готелі «Ямато» та наказали чекати. Під цим прізвиськом він, як співробітник японської військової місії, відвідував їдальню дайренської військової місії [7, с.139]. Після вторгнення радянських військ до Маньчжурії пошук Люшкова активно вело управління контррозвідки «Смерш» Забайкальського фронту під керівництвом генерал-лейтенанта О.А. Вадіса та оперативні групи територіальних органів держбезпеки прикордонних управлінь, діючих на теренах Маньчжурії. Незважаючи на кропітку пошукову роботу вийти на Люшкова вдалося лише у жовтні 1945 р., у тому числі внаслідок зізнань японських полонених.

Допитаний 25 листопада 1945 р. колишній начальник Дайренської японської військової місії Такеока Ютака розповів, що 15 серпня він відвідав начальника штабу оборони Квантунського півострова генерала-лейтенанта Янагіте Гендзо для того, щоб вирішити долю Люшкова. Такеока запропонував генералу чотири варіанти розв'язання проблеми. Варіант перший: враховуючи неабиякі заслуги Генріха Самійловича перед Японією, допомогти йому втекти з Маньчжурії. Варіант другий: якщо Радянський Союз буде вимагати видачі збіглиго чекіста – видати його та цим задобрити майбутніх переможців. Варіант третій: полишити Люшкова напризволяще долі – «нехай виплутується як

хоче». Варіант четвертий – умертвити. Рішення Янагіте було жорстоким та однозначним – Люшков не повинен потрапити до рук радянських спецслужб. 19 серпня 1945 р. о 21 годині Такеока разом із своїм підлеглим Івамото відвідав Генріха Самійловича у готелі та запропонував йому зайти до японської військової місії, щоб обговорити його справу. «Прийшовши втрьох до мого кабінету, що знаходився на другому поверсі, - давав свідчення Такеока, - ми близько двох годин вели з ним розмову про те, як з ним вчинити, адже частини радянської армії незабаром можуть бути в Дайрені... Я завів розмову про те, щоб він вчинив самогубство, вказуючи на безвихідність ситуації, що склалася. Але Люшков відмовився від самогубства і знову наполегливо вимагав створити йому умови для втечі. Зробивши вигляд, що я не заперечую проти втечі, я запропонував йому пройти у порт, нібито підшукати для цього потрібне судно. Спустившись з другого поверху у двір, я швидко зайшов уперед і нагло вистрелив йому у ліву частину грудей з браунінгу. Він упав. Це було приблизно об двадцять третій годині 30 хвилин».

Про подальші події давав свідчення 2 грудня 1945 р. начальник розвідувального відділу тієї ж місії Арімиця Кадзуо: «Приблизно о двадцять третій годині у дворі місії роздався постріл... Вибігши у двір, я побачив біля парадного входу людину в цивільному, яка лежала на землі. Над нею стояли Такеока та Івамото. В руці Такеоки був браунінг. Такеока наказав нам віднести труп на задню частину двору. Коли ми стали його піднімати, людина застогнала. Такеока наказав мені задушити цю людину, але я відмовився це робити. Тоді Такеока наказав застрелити його. Я взяв його пістолет і пострілом у скроню вбив цю людину». Тією ж ночі Такеока прибув на квартиру Янагіте та доповів йому про вбивство Люшкова та запропонував піддати його тіло кремації під видом японського військовослужбовця-самогубця Ямогучи Тосикадзу, оформивши всі необхідні для цієї справи документи. Янагіта погодився на це і тут же, у присутності Такеоки, зателефонував начальнику шпиталю полковнику Іосимурі Фуміо зробити все як слід. Цей наказ було виконано, про що зберігся документ у справах Дайренсько-

го крематорію: «Причина смерті – смертельне поранення із револьвера в область серця. Хто проводить кремацію – начальник загону 15518 Іосимура Фуміо. Померлий – Ямогучи Тосикадзу. Клас кремації – 2-й клас, як військовослужбовець, безкоштовно. Дата кремації – 20 серпня 1945 року» [13].

Того ж дня урна з прахом Люшкова-Ямогучи була доставлена до військової місії, звідки за розпорядженням Такеоки була відправлена до буддійського храму. Так закінчилося життя втікача, одного з керівників органів радянської державної безпеки, який завдав вагому репутаційну шкоду сталінському режиму.

Література:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління
3. Державний архів Харківської області.
4. Анулов Ф. Союзный десант на Украине // Черная книга. Сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918-19 гг. Под ред. А. Шлихтера. Харьков, 1925.
5. Зинько Ф.З. Кое-что из истории Одесской ЧК. Одесса, 1998.
6. Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. 1937 – 1938. Москва: МФД, 2004.
7. Николаев С. Выстрелы в спину // Дальний Восток. 1991. №3. С. 136 .
8. Одеський мартиролог. Одеса, 1999.
9. Попов Б.С., Оппоков В.Г. Бериевщина //Военно-исторический журнал. 1990. № 3.
10. Сталинское политбюро в 30-е годы. Сборник документов / Составители О.В. Хлевнюк и др. Москва, АИРО-XX, 1995.
11. Трёхсвятский А.В. Дело Люшкова // Россия и АТР. Владивосток, 1998. № 1.
12. Цветов В. Почему не расцвела хризантема? // Совершенно секретно. 1991, № 6.
13. Чумаков Н. Класс кремации-второй // Совершенно секретно. 1992. № 5.

ОБЛИЧЧЯ ЗЕМЛЯКІВ

*Олена Синявська,
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії
України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова,
Одеська обласна організація Національної спілки краєзнавців
України*

ОЛЕКСІЙ МАРКЕВИЧ - ІСТОРІОГРАФ ОДЕСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (до 155-річчя від дня заснування Одеського національного університету імені І. І. Мечникова)

Ювілейні дати і річниці значимих історичних подій, особливо якщо вік їх подолав перше століття, завжди виправдано привертають увагу науковців, краєзнавців і пересічних небайдужих громадян, які цікавляться історією своєї країни, регіону, міста. Це не просто бажання знати важливі дати і події, це ще і бажання доторкнутися до минулого, зрозуміти і відчувати, як все починалося, усвідомити місце малої батьківщини в величному поступі історії. Одеса у цьому сенсі має величезний потенціал історичної пам'яті – кожна вулиця і ледве не кожна будівля мають свою власну історію, які в сукупності і роблять неповторним наше місто. Разом з тим в історії кожного міста є свої маркери, легко впізнавані бренди, які були і залишаються ключовими для розвитку міста на різних етапах його життя.

Для Одеси невід'ємною частиною її історії та буття є Одеський університет, який був заснований у 1865 р. З того часу він змінив декілька назв: Імператорський Новоросійський університет в імперську добу, Одеський інститут народної освіти в період ліквідації університетів у 1920-х рр., Одеський державний університет від часу відновлення університетської освіти в радянській Україні, Одеський державний університет імені І. І. Мечникова у повоєнний період, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова з 2000 р. Мав університет і низку своїх історичних наративів – тільки узагальнюючих праць наразі нараховується вісім [Див. докл. 1].

Найґрунтовніші із них – «Історія Одеського університету за 100 років» (в. редактор О. І. Юрженко, Київ, 1968), «Історія Одеського університету (1865 – 2000)» (г. редактор В. А. Сминтина, Одеса, 2000) та «Одеський національний університет імені І. І. Мечникова: історія та сучасність» (г. редактор І. М. Коваль, Одеса, 2015) – були результатом діяльності великого колективу авторів і видавалися до визначних подій: на честь 100-річчя від дня заснування, в рік отримання статусу національного університету та до 150-літнього ювілею. У кожного з історіографів університету була своя концепція бачення університетського минулого, яка знаходила відображення в підходах до викладу тексту – чи то вигляді історичного наративу від фахових дослідників, чи то поділу на, так би мовити, історичну (історія університету як структури) та наукову (історія науки в університеті) частини. Але всі вони незмінно сходилися в одному – першим історіографом університету називали історика, професора Новоросійського університету Олексія Івановича Маркевича (1847–1903).

О. І. Маркевич народився 17 березня 1847 року в с. Смошії Прилуцького повіту Полтавської губернії. Походженням О.І. Маркевич був із старовинного старшинського роду Марковичів-Маркевичів, який брав свій початок у другій половині XVI ст. Прізвище Марковичі – патронімічне, тобто спочатку було іменем по батькові, а тільки згодом стало прізвищем. Дворянство Марковичі отримали у 1736 р., а в 1798 р. їхній герб було внесено до загального гербовника дворянських родів Російської імперії. Захоплення історією почалося під час навчання О. І. Маркевича в Ніжинському ліцеї князя О. О. Безбородько під впливом дослідника історії історичної науки І. В. Лашнюкова.

Подальше формування історичних поглядів О.І. Маркевича значною мірою відбувалося під впливом історика права, професора Ф. І. Леонтовича та визнаного спеціаліста з питань історії Причорномор'я, професора П. К. Бруна, які працювали в щойно відкритому Новоросійському університеті, де О. І. Маркевич в середині 1870-х років був вільним слухачем на історико-філологічному факультеті [2, с. 17-20].

Науковий і кар'єрний шлях історика був неоднозначним і складним. Після захисту магістерської роботи у 1879 році він працював на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету, спочатку приват-доцентом, потім доцентом, а після захисту докторської дисертації і професором кафедри російської історії. У 1894 році виповнилося 25 - років педагогічної та наукової діяльності О. І. Маркевича, з нагоди ювілею в одеській пресі відзначалося, що вчений невтомно працює на ниві освіти і користується великою популярністю як талановитий педагог та оратор, аж наступного року грянув грім – історик разом з дружиною був затриманий за ввезення до Російської імперії заборонених книжок [Див. докл. 2; 3]. Від арешту його врятувало заступництво високих посадовців, але на університетській кар'єрі довелося поставити хрест. Примусова відставка стала болючим ударом для вченого, але не припинила його наукової та громадської діяльності.

Значну частину творчого доробку О. І. Маркевича складають краєзнавчі дослідження. І це не дивно, адже він був активним членом Одеського товариства історії і старожитностей (з 1887 року – дійсний член, з 1894 року – член видавничого комітету, з 1899 року – секретар), Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, Історичного товариства Нестора-Літописця, Наукового товариства імені Т. Шевченка. Олексій Іванович був, перш за все, істориком Одеси. Його дослідження і зараз мають актуальність у тих дискусіях, що ведуться істориками з питання про час заснування Одеси [4]. Він звертався до висвітлення історії Одеси, економічного розвитку регіону, історії навчальних та добродійних закладів на півдні України, суспільного життя та культури, склав змістовні біографії ряду своїх відомих сучасників.

Книга О. І. Маркевича «Двадцатипятилетие Новороссийского университета: Историческая записка и академические списки» (Одеса, 1890) є не тільки найзначнішою за обсягом і значенням в біографії історика, а і першим підсумком існування Одеського (тоді Новоросійського) університету. Певної знаковості книзі надає ще й той факт, що О. І. Маркевич був не тільки першим істориком (у сенсі дослід-

ником його історії або історіографом) університету, а і одним із перших випускників університету, які залишилися в ньому працювати і написали його історію. Зрозуміло, що це видання, написане до першого маленького університетського ювілею, привертало увагу істориків та краєзнавців. Зокрема, у тій чи іншій мірі до аналізу праці О. І. Маркевича зверталися автори передмови історії Одеського університету до його 150-річчя І. М. Коваль та В. М. Хмарський [6], бібліограф та краєзнавець В. В. Самодурова [7] та інші.

Історія написання книги вже відома в історіографії, про неї можна знайти інформацію у названих вище дослідженнях. Так, у новітньому виданні знаходимо відомості про те, що вперше питання про історію університету було актуалізовано вже через 10 років після його виникнення: «керівництво доручило професорові Ф. І. Леонтовичу у грудні 1874 р. написати відповідну «стислу записку», але той у січні ювілейного року відмовився від цього проекту, тому місію піонера виконав О. І. Маркевич ...ентузіаст по натурі, судячи по всьому, з власної ініціативи і без гонорару, він взявся до праці й за сім місяців представив цілий фоліант» [6, с. 6].

В. В. Самодурова дещо інакше подає цю історію: оскільки О. І. Маркевич належав до Товариства допомоги колишнім вихованцям Рішельєвського ліцею та університету, «думка про написання «25-річчя Імператорського Новоросійського університету» належала не стільки О. І. Маркевичу, скільки, більшою мірою, його товаришам – колишнім студентам Новоросійського університету, з якими він тісно спілкувався, будучи членом правління Товариства допомоги» [7, с. 33]. Так описував історію написання книги сам вчений у передмові до видання [8, с. V]

Слідом за О. І. Маркевичем дослідниця не конкретизує імена, втім, очевидно, мова йде про ректора Новоросійського університету С. П. Ярошенка, математика і випускника Рішельєвського ліцею, який очолював це товариство і який власне і доручив О. І. Маркевичу написання історії університету. За свідченнями самого вченого, за написання тексту він взявся відразу і з повною віддачею. У вже згаданій коротенькій (менше сторінки тексту) передмові історик вислов-

лював вдячність всім, хто надавав консультації, але конкретно називав тільки ректора С. П. Ярошенка, який виявив значну підтримку в процесі написання книги, та О. О. Кочубинського, завдяки якому книга була надрукована вчасно.

Текст, що його О. І. Маркевич побудував за хронологічним принципом, включає невеличку передмову, два основні розділи (передісторія університету та, власне, історія університету за 25 років) та додатки. Важливо відзначити, що робота була виконана як наукова монографія, адже супроводжувалася науковим апаратом і примітками автора. За словами самого історика, для написання роботи він залучив максимально можливе коло джерел, використовуючи як роботи своїх попередників, так і архівні матеріали та опубліковані документи, причому для кожного із двох розділів було визначено окреме коло бібліографії. Разом з тим О. І. Маркевич усвідомлював неможливість охопити в одному виданні всі аспекти університетського життя, в першу чергу через дуже стислі терміни написання книги, тому в передмові просив вибачити йому ті пропуски і недоліки, які можуть бути в тексті [8, с. V].

У першому розділі книги докладно та послідовно викладається історія перетворення Рішельєвського ліцею в Новоросійський університет. Серед праць попередників, на які знаходимо посилання у О. І. Маркевича – «Исторический обзор 40-летия Ришельевского лицея» Й. Г. Михневича (Одеса, 1857) та «Материалы для истории образования Одессы» А. О. Скальковського (Одеса, 1859), деякі статті із газети «Одесский вестник» першої половини 1860-х років. Джерельну базу дослідження можна визнати репрезентативною – справи та матеріали із архіву канцелярій Департаменту народної освіти, новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, попечителя Одеського навчального округу, Новоросійського університету.

Очевидно, що науковець знаходився під впливом ще актуального на той час позитивістського тренду, адже не тільки наводив посилання на відповідні архівні справи чи документи, а і найважливіші із них цитував або навіть наводив цілком. У першому розділі наведено повний текст доповідної записки М. І. Пирогова «Докладная записка о ходе про-

свещения в Новороссийском крае и о вопиющей необходимости преобразования учебных заведений» від 20 січня 1857 р., тексти указів про заснування Новоросійського університету від 10 червня 1862 р. та 11 липня 1864 р., повний список штатів, затверджених для Новоросійського університету у 1864 р. На початку першого розділу автор зазначив, що не має наміру давати повну історію Рішельєвського ліцею, оскільки у 1857 р. вийшла друком праця Й. Г. Михневича «Исторический обзор 40-летия Ришельевского лицея». Втім, «короткий» виклад історії ліцею у нього зайняв аж 147 сторінок, лівова частка якого (практично 90%) – виклад історії перетворення Рішельєвського ліцею в Новоросійський університет. Загальна сюжетна лінія торкалася докладного викладу існування ліцею у різні періоди, причому акцент робився переважно на політиці попечителів Одеського навчального округу щодо навчального закладу. Треба зазначити, що цей сюжет є найдокладнішим серед всіх історій університету, що були написані пізніше, і цілком може претендувати на визнання «класичним».

Звернемо увагу на три, на наш погляд, ключові сюжети цього розділу. Перший – це думка про те, що історія Рішельєвського ліцею є частиною історії Новоросійського університету: «Імператорський Новоросійський університет в Одесі, який рахує 1 травня 1890 р. своє 25-ліття, був, як відомо, наступником існуючого в Одесі протягом 48 років Рішельєвського ліцею; таким чином, вищому навчальному закладу нашого міста в дійсності виповнилося 73 роки» [8, с. 1]. Це твердження не знайшло відображення в подальших дослідженнях історії Одеського університету, і на нього або не звертали уваги, або згадували побіжно. Більшість дослідників, які працювали над історією університету, схильні оцінювати період Рішельєвського ліцею як передісторію університету. Разом з тим висловлена О. І. Маркевичем ідея наступництва була запозичена та активно і безпідставно використовується історіографами іншого сучасного закладу вищої освіти в Одесі.

Другий сюжет пов'язаний з діяльністю попечителя Д. М. Княжевича, який у 1837–1844 рр. обіймав посаду попечителя Одеського навчального округу і займався втіленням в життя

нового Статуту, що за структурою і змістом наближав ліцей до закладу вищої освіти. Саме йому, за твердженням О. І. Маркевича, і належить перший план перетворення Рішельєвського ліцею в університет [Див. докл. 5]. Щоправда, історик відзначив, що його спроби відшукати цей план в архіві попечителя Одеського навчального округу та в архіві Департаменту народної освіти були марними і, можливо, документ міг знаходитись десь серед паперів Д. М. Княжевича [8, с. 5]. Особливої ваги у цій історії набуває не питання щодо існування чи відсутності тексту проекту, а, власне, ініціатива, яка була висловлена попечителем. Тут ми повністю згодні з думкою О. І. Маркевича: «нехай проект Княжевича в свій час не було здійснено, і університет постав дещо в іншій формі... але важливо, що була анонсована думка про існування в Одесі університету» [5, с. 5].

Третій сюжет – про діяльність М. І. Пирогова на посаді попечителя Одеського навчального округу, з іменем якого пов'язані оновлення ліцею і початок перетворення Рішельєвського ліцею в університет. Спираючись на пропозиції, висловлені викладачами ліцею, попечитель 20 січня 1857 р. подав міністру народної освіти доповідну записку, повний текст якої О. І. Маркевич опублікував у своїй книзі. В цій записці попечитель піддав різкій критиці систему навчання та виховання в Російській імперії загалом і в ліцеї зокрема, тому пропонував два засоби подолання недоліків: один – «радикальний і вірний», а інший – «тимчасовий і паліативний». Під першим засобом розумілося перетворення ліцею в університет з трьома факультетами: історико-філологічним, фізико-математичним та медичним. Навіть перехід до нових приміщень ліцею, на думку О. І. Маркевича, М. І. Пирогов трактував як початок створення університетської бази [8, с.30].

Проблема була в фінансуванні, тому попечитель поставив завдання спеціальному комітету із викладачів ліцею знайти шляхи її розв'язання. Але довести до кінця свій задум М. І. Пирогов не зміг, бо у 1858 р. був переведений до Києва. Отже, якщо Д. М. Княжевича О. І. Маркевич оцінював як генератора ідеї перетворення Рішельєвського ліцею в університет, то діяльність М. І. Пирогова однозначно висту-

пила потужним каталізатором цього процесу. Подальший виклад матеріалу – це докладний аналіз заходів наступних попечителів по вдосконаленню існуючих проєктів чи пропозиції нових задля досягнення спільної мети – заснування університету в Одесі. Зазначимо, що на відміну від першого сюжету, два інших знайшли продовження у більшості ювілейних видань з історії Одеського університету.

Другий розділ – «История Императорского Новороссійского университета с 1865 по 1890 год» – О. І. Маркевич розділив на декілька підрозділів. У першому, який відіграє роль вступної частини, він показав «перші кроки» університету у 1865 р. – період від заснування (1 травня) до початку навчального процесу (7 вересня). Оскільки канікули розпочалися тільки 1 червня, то перед тим відбулося три засідання вченої ради – 4, 18 і 29 травня, на яких формували викладацький та допоміжний склад, обирали почесних членів університету, обговорювали формування книгозбірні (задля цього було влаштоване відрядження В. І. Григоровича до Варшави для перевезення придбаної там університетом бібліотеки) тощо.

Після канікул діяльність Новоросійського університету розпочалася засіданням вченої ради 23 серпня, на якій відбулося зарахування до лав студентів 104 осіб, 14 допущені до вступних випробувань. На початку вересня додалося ще 21 вступники; тоді ж відбулися і вибори деканів факультетів. Навчальний рік Новоросійський університет розпочав 7 вересня у складі трьох факультетів – історико-філологічного, юридичного та фізико-математичного, зі 139 студентами [8, с. 155-157]. На цьому своєрідний вступ закінчувався, і далі історик переходив до «систематичного викладу» історії Новоросійського університету за 25 років його існування.

Основна частина дослідження О. І. Маркевича включала тематичні блоки – історія кафедр, навчально-допоміжні заклади, управління університетом, утримання університету, студенти, вчені товариства, наукові з'їзди, премії та відвідувачі. Обсяг цієї частини складає 2/3 книги (627 сторінок). Архітектоніка відповідала загальній структурі університету – аналіз діяльності кафедр та інформація про викладачів наводилася за факультетами. За підрахунками історика, в

університеті за чверть століття працювали 145 викладачів, діяли 38 кафедр: 15 кафедр на історико-філологічному факультеті, 9 – на двох відділеннях фізико-математичного факультету, 13 – на юридичному факультеті та ще кафедра богослов'я як загальноуніверситетська. Наприкінці подано інформацію про святкові засідання, публічні лекції, університетські видання, алфавітні переліки викладачів та вчених звань, що їх отримали викладачі університету.

О. І. Маркевич зазначав, що головним джерелом для розкриття вивчення історії університету стали документальні джерела: протоколи засідань вченої ради університету, в яких докладно фіксувалася робота факультетів; піврічні звіти про діяльність університету, що включали матеріали щодо облаштування навчально-допоміжних закладів, та університетські справи із архіву канцелярії попечителя Одеського навчального округу. Важливим наративами для висвітлення діяльності викладачів стали автобіографічні довідки, які сучасники історика написали на його прохання, а також некрологи та спогади про тих викладачів, які не дожили до 25-річчя університету. До того ж історик вказував, що особисто знав більшість викладачів університету як педагогів та колег, тому дозволяв собі доповнювати свідчення про них власними спостереженнями.

На жаль, автобіографічні матеріали викладачів не збереглися в автентичному викладі – ми не знайшли їх ні серед документів особистого фонду вченого (фонд 150), ані серед матеріалів фонду Новоросійського університету (фонд 45) в Державному архіві Одеської області. О. І. Маркевич чітко усвідомлював суб'єктивність отриманої інформації, тому попереджав читачів, що не має наміру виносити прикінцеві судження про наукову та педагогічну діяльність викладачів університету [8, с. 160]. Після ґрунтовного аналізу університетських кафедр, на основі документальних матеріалів, історик зробив огляд науково-допоміжних закладів університету – приміщень, бібліотеки, студентського лекторію, архіву, музею, астрономічної обсерваторії, спеціалізованих кабінетів, Ботанічного саду і навіть університетської ферми та хутору. Далі О. І. Маркевич надав дані про органі-

зацію освітнього процесу, управління університетом, розгляд питань на засіданнях ради університету щодо зміни деканів і секретарів факультетів.

Значну увагу приділено діяльності учених товариств (природознавців, юридичного та історико-філологічного), що діяли при університеті, зроблено огляд з'їздів вчених, що відбувалися тут. Оригінальним є розділ про студентів та вільних слухачів – О. І. Маркевич не тільки навів порівняльні таблиці кількості студентів за різними критеріями (від соціальних до релігійних), а і прослідкував динаміку вступників і випускників, простежив кар'єру найбільш відомих випускників та склав список тих із них, які отримали вчені звання – перелік цей відкривало прізвище самого історика [8, с. 685-686]. На окрему увагу заслуговують ще два підрозділи основної частини – про медичний факультет та про бібліотеку університету. Зазначивши, що Новоросійський університет медичного факультету не мав, О. І. Маркевич проаналізував три спроби щодо його заснування. Початок, на його думку, було покладено ще на етапі передісторії університету у першій половині 1860-х рр., зокрема, пропозицією викладача Рішельєвського ліцею О. М. Богдановського, яку він поновив у 1869 р. за підтримки генерал-губернатора П. Є. Коцебу; друга спроба відноситься до 1875-1876 рр. і була висловлена радою університету – обидві спроби зазнали невдачі через відсутність коштів. Третя – за висловом історика, найбільш жвава спроба – відбулася у 1885 р., ініціатором виступила Одеська міська управа, яку підтримала Одеська дума, і керівництву університету навіть було доручено скласти план і кошторис для майбутнього приміщення і штатів медичного факультету, а для набуття досвіду за кордон був відряджений архітектор О. О. Бернардацці, але справа так і не була завершена через відсутність відповідної території для будівництва [8, с. 557-560]. Медичний факультет все - таки був відкритий у Новоросійському університеті, але через 15 років після згадуваних подій.

Грунтовною була розповідь О. І. Маркевича про університетську бібліотеку – розпочав він її з історії бібліотеки Рішельєвського ліцею, що перейшла університету і стала осно-

вою для подальших поповнень книжковими зібраннями. Історик вказував, що бібліотека у 1865 р. містила 12 400 назв книг у 28 505 томах, за зовсім короткий період зросла більше ніж вдвічі і на 1 січня 1870 р. нараховувала 28 723 назви в 58 108 томах [8, с. 589-590]. Сучасні історіографи Наукової бібліотеки ОНУ ім. І.І. Мечникова вказують дещо інші дані на старті – 11 298 назв видань у 28 505 томах, посилаючись на інформацію фундаментального каталогу бібліотеки Рішельєвського ліцею від 1861 р., а от подальшу статистику будують на базі дослідження О. І. Маркевича [6, с. 238]. Виділив історик і основні джерела поповнення бібліотеки – придбання за кошти університету навчально-методичних видань та колекцій науковців (однією із перших стала колекція А. Кухарського), пожертвування чи передання у дар університету колекцій книг від приватних осіб (історик особливо виділив колекцію стародруків та рукописів В. І. Григоровича) чи установ. Дослідник зробив підрахунки складу бібліотечних фондів, витрачених на бібліотеку коштів, складений перелік дарувальників книжкових колекцій; наведено інформацію про студентську бібліотеку та бібліотекарів.

Книга загалом насичена великою кількістю джерельних матеріалів. У додатках опубліковані списки почесних членів Новоросійського університету з вказівкою на дату обрання; персональний склад викладачів кафедр; списки викладачів з назвами дисертаційних робіт, за які були присуджені вчені звання; академічні списки студентів (починаючи з 1868 р.), у тому числі вільних слухачів, повідомлялися дані про тих, хто одержував стипендії та грошову допомогу, називалися студенти, які мали нагороди за наукові твори. Ці додатки не тільки поглиблюють і розширюють основний зміст роботи, а і самі є окремим історичним джерелом для вивчення історії Одеського (Новоросійського) університету.

Принагідно зазначимо, що тема університету не була сконцентрована О. І. Маркевичем тільки у книзі, про яку йшлося. Історії Новоросійського університету та формуванню його професорсько-викладацького складу історик присвятив низку статей в періодичних виданнях та наукових збірках. У своїх окремих розвідках він торкався історії Ріше-

львівського ліцею як попередника Новоросійського університету та наводив біографічні нариси його викладачів, звертався до проблем жіночої вищої освіти [10]. Роботи вченого зберігають свою цінність і на сьогодні та мають значний інтерес для сучасних дослідників.

Значення дослідження О. І. Маркевича важко переоцінити, на його матеріали спиралися всі наступні історіографи Одеського університету. Під час святкування 135-річчя університету на урочистому засіданні вченої ради пролунала доповідь професора З. В. Першиної (опублікована в «Записках історичного факультету»), в якій підкреслювалося, що монографія «Двадцатипятилетие Новороссийского университета» - це «позитивістський виклад і узагальнення фактів, що у свою чергу забезпечує значення даного видання не тільки як історіографічного, але й як добротного документа джерельного характеру» [9, с. 24]; у виданні 2015 р. зазначалося: «Ця величезна за обсягом, у дусі позитивістських текстів, по суті, енциклопедія університету зберігає своє значення й донині; звісно – щодо історії періоду Російської імперії» [6, с. 6]. Разом з тим необхідно зазначити, що книга О. І. Маркевича піддавалася і критиці, за хаотичність, необробленість матеріалу та брак відомостей про внутрішнє життя університету [Див.:11, с. 63], хоча загалом відзиви та рецензії були позитивними. О. І. Маркевич, якому випала честь написати першу історію Одеського університету, заклав своєрідну історіографічну традицію святкувати ювілеї новими виданнями, а його дослідження зберігає актуальність і для сучасних історіографів університету. Змінювалися часи і періоди – імперський, радянський, сучасний, змінювалася ідеологія і роль історії в суспільстві, але кожен наступний віху свого життя Одеський університет зустрічав оновленою історією.

Література:

1. Коваль І., Хмарський В. Історіографічне осмислення історії Одеського університету: віхи, люди, тексти, підсумки // Краєзнавство. 2015. № 1-2. С. 89-98.
2. Синявська О. О. Історик О. І. Маркевич: життя та діяльність. Монографія. Одеса, 2003. 116 с.

3. Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета. Одесса, 2007. 535 с.; Ї ж. К биографии А. И. Маркевича // Проблемы славяноведения. Брянск, 2003. Вып. 5. С. 93-105.

4. Синявська О. О. Олексій Іванович Маркевич про ювілей Одеси // Кочубіїв – Хаджибей – Одеса. Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста. Одеса, 2015. С.128-131.

5. Синявська О. О. Проекти заснування Новоросійського університету у середині ХІХ ст. // Записки історичного факультету / ОНУ ім. І.І. Мечникова. Вип. 22. Одеса, 2011. С. 146-154.

6. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова: історія та сучасність (1865–2015) / кол. авт. ; гол. ред. І. М. Коваль. Одеса : ОНУ, 2015. 964 с.

7. Самодурова В. В. Олексій Іванович Маркевич – перший літописець Одеського (Новоросійського) університету // Ювілейна збірка наукових праць, присвячена 150-річчю Одеського національного університету імені І. І. Мечникова / гол. ред. І. М. Коваль. Одеса, 2015. С. 31-38; Ї ж. «Всем трудящимся на благо Новороссийского университета» // Вісник ОНУ. Сер.: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. 2015. Т. 20, вип. 1. С.17-31.

8. Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка и академические списки. Одесса, 1890. 734 с.

9. Першина З. В. Історіографічний підсумок та проблеми вивчення історії ОДУ імені І. І. Мечникова // ЗІФ, вип.10. Одеса, 2000. С. 24-31.

10. Маркевич А. И. Императорский Новороссийский университет: историческая записка, прочитанная на торжественном акте университета // Одесский вестник. 1890. 2 мая (№ 114), 3 мая (№ 115); Їого ж. Список печатных трудов В. И. Григоровича // Летопись историко-филологического общества ИНУ. Одесса, 1890. Т.1. С. 49-52; Їого ж. Женщины в Новороссийском университете // Одесские новости. 1901. 23 июня та ін.

11. Музичко О. Є. Три маловідомі рецензії на ювілейні видання з історії Одеського державного університету імені І. І. Мечникова: автори, тексти, контексти // Вісник ОНУ. Сер.: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. 2013. Т. 18, вип. 2. С. 60-78.

*Олександр Музичко,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
історії України ОНУ ім. І.І. Мечникова*

МІСЬКИЙ ГОЛОВА ВІННИЦІ МИКОЛА ОВОДОВ: ОДЕСЬКИЙ ЕПІЗОД БІОГРАФІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Історія модерного часу є передусім міською історією, історією урбанізації. Проникливо про це писав український мислитель: «Місто є осередком організаційного центру політичного і господарського життя, є воно осідком організаційного центру цілого духового життя народу даної території. В місті повстають нові наукові теорії, нові релігії, нові політичні ідеї, нові течії мистецькі. Місто є законодавцем моди в убранню, в літературі, в політиці. Місто виробляє громадську думку за допомогою своєї преси. Ця преса приписує селу і провінції, що вони мають хотіти, думати і як мають поступати. Місто організує політичну думку країни, з якої родиться політичний чин» [1, с. 272]. Сьогодні історична урбаністика є одним з провідних напрямків історичних досліджень, включаючи цілий спектр різноманітних аспектів. До найпопулярніших з них, безумовно, належать біографії та просопографії міських голів, постаті яких були, а часто залишаються і досі визначальним чинником історії міст, хоча і є, з іншого боку, відображенням загальних тенденцій та закономірностей міського життя. Особливо цікавими є, так би мовити, «перехресні» матеріали, що відображають зв'язки осіб, що були «обличчями» міст, з іншими містами. Одному з таких випадків і присвячена наша стаття. Її метою є розкриття маловідомого епізоду у біографії найвидатнішого дореволюційного міського голови Вінниці, лікаря, Миколи Васильовича Оводова (1864 – 1941), який пов'язаний передусім з початком його діяльності на цій важливій посаді, але водночас йдеться і про початок його зв'язків з Одесою. Ґрунтовна біографія цієї непересічної особи ще не написана. Загальна канва біографії міського голови висвітлена у низці публікацій [2].

Найбільший внесок у розкриття його діяльності як міського голови Вінниці зробила місцевий історик Т. Р. Кароєва [3, с. 122-126]. Зокрема, дослідник підкреслила організаторські здібності М. В. Оводова: «вміння формувати команду, створювати і підтримувати корисні контакти, знаходити гроші та вести справи, орієнтуватися у новаціях і сприймати їх, дбати про позитивний імідж міста тощо» [3, с. 122]. Дослідниця висвітлила один з епізодів біографії М.В. Оводова, що має пряме відношення до теми «Оводов та Одеса», тобто, вочевидь, для теми нашої статті. Йдеться про те, як у 1913 р. він взяв трьохмільйонний кредит на розвиток Вінниці у банку США. Це було неабиякою заслугою, адже як повітове місто Вінниця могла розраховувати тільки на 325 тисяч рублів. Через відмову місцевого нотаріуса закласти міські землі справа вирішилась позитивно для міського голови в одеській судовій палаті. Т.В. Кароєва вважає, що М. В. Оводову допоміг відомий негоціант грецького походження, син американських консулів в Одесі П. С. Раллі, за що, ймовірно, у 1912 р. один з провулків у центрі Вінниці назвали на честь Раллі. Апогеем актуалізації постаті М.В. Оводова на цей момент залишається документальний півгодинний фільм про нього режисера Василя Медяного, презентований наприкінці 2018 року. У процесі роботи над цим фільмом сенсацією місцевого масштабу стало встановлення обставин смерті та місця поховання М. В. Оводова. Як з'ясувалося завдяки співробітникам Державного архіву Одеської області, у радянську добу він працював тривалий час лікарем у санчастині станції «Одеса-порт», помер 29 березня 1941 р. та був похований на Другому християнському цвинтарі Одеси. Могила дивом збереглася до сьогодні.

Епізод історії, а відтак і біографії, якій присвячена ця наша стаття, ймовірно, є першим контактом М. В. Оводова з Одесою в якості міського голови Вінниці. 20 травня на сторінках однієї з провідних одеських газет «Одесский листок» було оприлюднено велику статтю про діяльність Вінницької міської думи, автор якої заховався під псевдонімом «Посторонний». Як випливає з подальших текстів, головним критиком М. В. Оводова став гласний Лещинський. Автор

розкритикував роботу гласних (депутатів) думи і персонально міського голову [4]. В подібному дусі було написано інший допис у номері від 24 червня і теж анонімному, підписаному криптонімом. На цей раз М. В. Оводов був звинувачений у тому, що він покриває міського інженера Г. Г. Артинова, якого один з гласних звинуватив у розтратах у процесі будівництва гімназії. У кількох наступних номерах газети були опубліковані подібні листи, спрямовані проти М. В. Оводова.

У липні 1901 р. керуючись принципом, що від зіткнень думок випливає істина, опубліковано листи М. В. Оводова та секретаря вінницької управи А. Благовіщенського [5]. Обидва спростовували висунені проти них звинувачення та уточнювали низку, на їх думку, неправильно наведених деталей. У номері від 15 липня 1901 р. особа, що знову не назвала себе, навела нові деталі, що, на її думку, викривали міського голову та секретаря. Через тиждень у черговому номері газети з'явився лист, анонсований попередньо у статті 15-го липня, дев'яти гласних Вінницької міської думи, які рішучо засуджували М. В. Оводова. Головним чином, йшлося про фінансові махінації [6].

Вже як звичайно анонімний автор допису у номері від 29 липня обмежився простим переказом напружених засідань міської думи, але наприкінці кореспонденції не відмовив собі у тому, аби уколоти міського голову зауваженням про те, що навіть за відсутності його головних критиків засідання відбулося напружено. Він натякав на профнепридатність міського голови. У кореспонденції 5 серпня також переказувалася стенограма засідання думи, що передавала напружену атмосферу, в якій доводилося діяти голові, вирішуючи фінансові проблеми міста. Автор висловлював критичні закиди голові у процедурних порушеннях. Згодом М.В. Оводов відповів на ці звинувачення у ще одному відкритому листі-статті.

12 серпня в «Одесском листке» з'явився вже третій, найгостріший, лист М.В. Оводова. М. В. Оводов висловлював жаль в тому, що наступ на нього гласних дискредитує і без того слабку ідею на Поділлі громадського самоврядування. Та-

кож він звинуватив у незнанні ситуації та перекручуванні фактів журналіста одеської газети. Редакція газети «відбила» контратаки голови у редакційних примітках, в яких повністю солідаризувалась з критиками М.В. Оводова. 27 серпня в «Одесском листке» з'явився останній, четвертий, лист М.В. Оводова, в якому він у черговий раз відкинув усі звинувачення та уточнював деталі.

На тому полеміка й була вичерпана, і, як завжди, ніхто нікого не переконав. Сьогодні, вочевидь, нереально з'ясувати усі обставини справи, уточнити деталі звинувачень і ступінь правоти міського голови та його опонентів. Але в ролі своєрідного арбітра виступив видатний сучасник М.В. Оводова, впродовж багатьох років одесит, вихованець Новоросійського університету, громадський діяч, історик-всесвітник Георгій Афанасьєв. На початку ХХ ст. Г.О. Афанасьєв вже тривалий час жив та працював у Києві, але аж ніяк не поривав зв'язків з Одесою. Його текст, нині маловідомий, цінний й для біографії історика, і для історії Вінниці, що був опублікований в «Одесском листке» через два тижні після гострої вінницької полеміки з «одеською пропискою», наводиться повністю нами нижче. Зокрема, привертає увагу пієтет Г.О. Афанасьєва до православної церкви, до визнання цінності духовного просвітництва як частини загальногуманітарного, що не було типовим явищем для поглядів представників ліберальної, прозахідної, інтелігенції на початку ХХ ст., до якої, безумовно, належав історик, і є цінним штрихом до характеристики його світогляду.

Подальша діяльність М. В. Оводова теж була аж ніяк не безпроблемною, але, вочевидь, принесла багато користі подільському місту: за 18 років свого безперервного керування у місті було вперше встановлено телефонний зв'язок, влаштовані водогін та трамвайний рух, були зведені театр та готель «Савой», розширилася мережа навчальних закладів, поживавилось культурне життя, побудовано архітектурний ансамбль центру міста. Показово, що у місті з'явилась і велика газета «Юго-Западный край», друкований орган Вінницької міської думи (1912 – 1916 рр.), що, таким чином, вже дозволяло вести полеміку про життя міста всередині, не

користуючись шпальтами одеської преси. А власне відсутністю вінницької преси була зумовлена описана вище полеміка. Отож, можна твердити, що М.В. Оводову вдалося виграти двобій зі своїми опонентами та скептиками. Втім, це не вберегло його під час бурхливих подій 1917 р., коли він змушений був залишити посаду міського голови. Ймовірно, його переїзд до Одеси був зумовлений як попередніми зв'язками, так і фактом навчання тут його сина. Як відомо, Одесі не вдалося досягнути такої ж стабільності на початку ХХ ст. в плані тривалого перебування однієї особи на посаді міського голови. Але якщо шукати паралелей, то вочевидь проглядає паралель М. В. Оводова з найталановитішим, на нашу думку, міським головою Одеси цього періоду П.О. Зеленим, шлях якого також виявився тернистим. Більш того, подібними є навіть фінали їхнього життя, далеко від міста, де відбувся апогей їх діяльності, в умовах майже забуття їх найближчими до них у часі нащадками, але з подальшим відродженням пам'яті про них та шануванням через тривалий час.

Полеміка про вінницькі міські справи, що є предметом нашого розгляду, відбила важкі процеси у міському середовищі, пов'язані з процесами модернізації. Модернізація викликала конкурентність, активізувала сонне, провінційне, суспільство. Найактивніші та здатні на ризик ставали керівниками. До цього типу, безумовно, належав М. В. Оводов. Ці риси його вдачі відбивають згадані вище газетні статті. Вони ж засвідчують вагому роль преси у міських процесах. Ці статті не лише додають деяких епізодів до його біографії, але й дозволяють уникнути занадто лакованого біографічного дискурсу, який панує дотепер в історіографії. При всьому тому, що М. В. Оводов належав до непересічних особистостей, лідерів, йому доводилося стикатися з відвертим спротивом і негативними оцінками. Аби створити комплексний біографічний портрет, ці оцінки та відповідні епізоди слід теж враховувати, чому й буде, сподіваємося, сприяти наша замітка, яку розглядаємо тільки як одну з цеглин до створення справжнього біографічного нарису про вінницького міського голову на зламі сто-

літь. Одним з провідних напрямків подальших студій має стати соборницький, тобто якомога ширша реконструкція зв'язків таких яскравих міст, як Одеса та Вінниця та й загалом Причорномор'я та Поділля.

Додаток

Афанасьев Г. Серьезная работа // Одесский листок. – 1901. – 14 сентября. – № 237.

На днях мне пришлось побывать в Виннице. Я знаю этот город давно, так как в течение многих лет проводил там свои каникулы; но несколько лет я там не был, а потому происшедшие изменения, бросились в глаза. Сильно изменился город к лучшему, многого узнать нельзя, изменился также и его пригород «Старый город», скорее похожий на село, чем на город или даже на предместье. Последние изменения не так бросаются в глаза, но для человека, интересующегося народной жизнью, они очень ценны.

Я помню невежество населения Старого Города в начале восьмидесятых годов. Повальная неграмотность и нежелание учиться, – такова черта его. Даже знание собственной религии было слабо. Если покойный преосвященный Никанор говорил как-то мне, что ему доводилось встречаться на Волге с тем, что православные не имели и понятия об Иисусе Христе, то в Виннице мне довелось слышать в 1881 году, как одна умная и религиозная женщина спрашивала, что такое «Рождество» и откровенно признавалась, что она не знает этого. Из дальнейшего разговора оказалось, что она не имеет понятия ни о том, что родился когда-то Иисус Христос, ни о Его земной жизни. Ее родные, местные жители, знали столько же. В церкви я наблюдал тогда безучастное, внешнее, отношение к тому, что совершается во время богослужения.

Когда местный священник П.Ю. Викард, тогда еще молодой человек, решил в 1884 году устроить при церкви школу и стал там сам заниматься с детьми, то желающих отдать своих детей в школу оказалось очень мало, и я помню, что затея эта встречена была с глухим неодобрением прихожан. В маленькой хате помещалась школа, и батюшка сам мог за-

ниматься там с немногими учениками.

Но вот прошло 17 лет настойчивой работы этого пионера просвещения в «Старом городе», и она не прошла даром. Рядом с церковью я увидел прекрасное, новое здание церковно-приходской школы, достаточно высокое и просторное. А что-же теперь в прежней хате?, спросил я. «Там тоже школа», ответили мне, и на мое безмолвное удивление объяснили, что желающих отдать детей в школу так много, что приходится и прежним зданием пользоваться. Мало того, в прежнее время и даром не хотели учить детей, а теперь готовы и платить даже, лишь бы дать детям школьное обучение. Некоторые подростки, которым не удалось поступить во второклассную школу, наняли себе учителя сообща и готовятся к экзамену на учителя школы грамоты. Книжки из склада идут шибко.

Побывал я у обедни в церкви. И тут заметил большую разницу с прежним временем. Вместо дьячка пел прекрасный хор учеников школы, сущих и бывших. Я видел, что взрослые люди про себя произносят слова молитвы, а многие поют некоторые из них («Верую», «Отче наш») вместе с хором. Я не мог не заметить, что люди хорошо знают, что делается и говорится за обедней.

В конце обедни я был тронут до глубины души тем, что произошло. По окончании богослужения священник обратился к присутствующим со словами: «Братия! Я 23 года молюсь вместе с вами; нам известно, что сегодня здесь венчается моя дочь. Помолитесь же, прошу вас, вместе со мной, чтобы Господь благословил на жизнь счастьем». Ни один человек из этой толпы не вышел после этих слов из церкви, все остались на молебне, и я видел, как некоторые крестьяне вытирали слезы после этих слов.

Видел я затем под вечер еще сцену, столь же умилительную, сколько и поэтическую. Собралось на священнический двор много девушек с села, которые все занли невесту, ибо она занималась тоже в школе, помогли своему отцу в последнее время. Когда свадьба двинулась пешком в церковь, то эти девушки принешие с собой множество цветов, усыпали ими перед невестой всю дорогу до самой церкви.

Наблюдая случайно эти явления, я сказал себе: «паства оценила доброго пастыря, а его настойчивое, серьезное служение ей, огромное, не показное и бескорыстное, отразилось на ней такими изменениями, в которых нельзя не видеть совершающегося прогресса».

Мои «земляки-одесситы», не жалеющие средств на народное образование, и друзья мои, и теперь работающие для той же цели, не посетуют на меня за то, что я занял их время этим маленьким сообщением об отрадном явлении, мною подмеченном.

Г. Афанасьев
Киев, 12 сентября

Література:

1. Донцов Д. До міст! // Донцов Д. Вибрані твори. Дрогобич-Львів, 2012. Т. 2. С. 270-274.
2. Степанков, А. Микола Оводов на Вінниччині / А. Степанков // Тези доп. 14-ї Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. 5 вересня 1995 р. Вінниця, 1995. С. 38-41; Старжинський В. Ю., Сідлецька Т. І. Микола Оводов – міський голова Вінниці // Матеріали XLVIII науково-технічної конференції підрозділів ВНТУ, Вінниця, 13-15 березня 2019 р. С. 1-3; Солейко О., Солейко Л., Царенко С. Міський голова лікар Оводов // Подільські джерела : альманах. Вінниця: ПРАДА АРТ, 2013. № 5. С. 167-175.
3. Кароева Т. «Історія має право сподіватися від міста Вінниці блискучого майбуття...». Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. 204 с.
4. Z. Винницкие городские дела // Одесский листок. 1901. 20 мая. № 129.
5. Оводов Н. Винницкие городские дела // Одесский листок. 1901. 1 июля. № 167.
6. Винница (Письмо в редакцию) // Одесский листок. 1901. 21 июля.

*Ксенія Сорокіна,
аспірантка II р.н. кафедри історії та етнографії України
Одеського національного політехнічного університету*

**«ДОЛГ ГАЗЕТНОГО ЛЕТОПИСЦА – СОХРАНЯТЬ
ДЛЯ ПОТОМКОВ БУКАШЕК ОБЩЕСТВЕННОЙ
ПРИРОДЫ...»: РЕДАКТОРСЬКО-ВИДАВНИЧА
ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ПУБЛІЦИСТИКА
ОДЕСЬКОГО ЛІТЕРАТОРА ПЕТРА ПЕТРОВИЧА
СОКАЛЬСЬКОГО 1871 – 1887 РР.**

В попередніх наукових розвідках на сторінках «Південного Заходу. Одесики» вже зверталася увага на колективний внесок харківської родини Сокальських в громадське та культурне життя Одеси другої половини XIX ст. [1], а також роль одного із представників роду – Миколи Петровича Сокальського (1831-1871) в історії видання «Одесского вестника» (далі «ОВ») [2]. У низці тематичних статей знайшов своє відображення і аналіз публіцистичного доробку молодшого представника сім'ї Сокальських – вченого, літератора та композитора Петра Петровича (1832 – 1887) [3-5]. Тим не менш, в цілому, велика журналістська спадщина братів Сокальських залишається фрагментарно дослідженою в історіографії, що обумовлює актуальність даного нарису, створеного з метою розгляду редакторсько-видавничої діяльності та публіцистики Петра Сокальського у 1871 – 1887 рр.

Нижня хронологічна межа означеного періоду обумовлена переламним моментом в особистому житті Сокальських – роком смерті головного редактора та активного дописувача «ОВ» (з перервами з 1857 р. К.С.) – Миколи Сокальського. Відчуваючи данину пам'яті перед братом, Петро Петрович бере на себе обов'язок продовжити його журналістську діяльність, занотувавши в особистому щоденнику, що передчасна кончина лягла на родину важким тягарем, стала додатковою важливою справою в його напруженому графіку. Маючи значні ділові стосунки, в приватному листуванні Сокальський звертається до членів Головного управління друку з проханням «по старій пам'яті» затвер-

дити його у якості видавця та головного редактора «ОВ». Та врешті, по отриманні схвального відгуку –очолоє провідний часопис [6, с. 170-171].

Цікаво, що 1871 р. на сторінках газети не фігурує жодного оголошення про зміни у редакційному складі, номери просто починають виходити з позначенням «редактор-видавець П.П. Сокальський». Зазначимо, що свого часу Микола Петрович залишав на шпальтах лише скромні примітки «ред.». Однак з даної варіації підпису стає зрозумілим, що Петро Петрович поєднував на новому місці одразу дві посади – головного редактора «ОВ» та видавця. Таким же чином були підписані відповіді редакції та редагована ним рубрика «Театри», що являла собою афішу. Загалом, підписи фігурували у номерах не довго та зникли за два місяці після впровадження [7].

Окреслюючи завдання газети на майбутній 1872 р., Петро Петрович повідомляв, що в планах нової редакції значно розширити усталений курс, закладений за М. Сокальського та довести конкурентоспроможність та авторитет «ОВ»: «Нам остается лишь прибавить, что, не входя в дальнейшее изложение принятых мер по изданию Одесского Вестника с 1872 года, относительно полноты, разнообразия и новизны сведений и вообще по улучшению газеты, – мы предпочитаем показать это своевременно – на деле». Знову ж таки, на відміну від Миколи Петровича, П. Сокальський розмістив дане оголошення чотири рази поспіль, в той час як старший брат, як правило, робив лаконічні замітки відносно подальшої роботи [8-11].

Критичним в особистому та кар'єрному плані виявився для Петра Петровича і наступний, 1872 р. Так, навесні редактор-видавець опинився не лише на межі відсторонення від видавничої діяльності, але й під загрозою притягнення до карної відповідальності. В квітні місяці одеський суддя розбирав позов громадянки Марії Костянтинівни Валіцької, котра мала цілу низку обвинувачень на адресу упорядника «ОВ». Справа полягала в тому, що дізнавшись від сторонніх людей про начебто звільнення деякого Іваненка з посади коректора «ОВ», гр. Валіцька забажала зайняти дану посаду. В своєму листі до видавця газети вона окреслила своє про-

хання та запитала, коли зможе поспілкуватися з ним напругу. Зважаючи на зайнятість, Сокальський запропонував їй завітати до редакції газети, аби говорити про майбутню роботу на місці її проведення, та передав зворотній лист через швейцара, який мав доправити його до молодшої особи. Подібна відповідь була розцінена дворянкою як крайня ступінь зухвалості з боку редактора, якій не знайшов для неї часу та навіть не спромігся особисто надати відгук, передаючи його через прислугу. В словах літератора Марія Костянтинівна побачила погані наміри по відношенню до її особи: згодом під час допиту вона повідомить, що прочитала в його листі відверті хтиві натяки, які дорослий та поважний чоловік не мав жодного права виказувати дамі. Зокрема, гр. Валіцька вважала, що Сокальський неодмінно мав зустрітися з нею вдень десь на вулиці, де завжди багатолудно, або, що було би взагалі бездоганим варіантом – завітати до неї у маєток, коли вдома перебуватиме її брат. Останньому вона примудрилася зачитати фрази з листа, чим надзвичайно схвилювала свого родича, котрий не порадив їй нічого кращого, як вимагати від видавця особистого візиту. На додачу, жінка пригрозила йому оприлюдненням листування у конкуруючих газетах, що неодмінно призвело б до відсторонення від журналістської діяльності [12].

Петро Петрович під час відкритого судового засідання наголосив, що дійсно не має часу для спілкування із усіма, хто планує отримати в нього роботу, і більше того, взагалі наразі не шукає працівників, таким чином спростовуючи плітки, щодо звільнення Іваненка. Сокальський також додав, що покликав Марію Костянтинівну до редакції лише з метою одразу показати їй робоче місце, якщо вона згодиться працювати у нього за сумісництвом. Він наголошував на власній порядності та вірності родинним ідеалам (1871 р. він одружився з Оленою Іванівною Прохоровою, незабаром у родині з'явилися діти К.С. [6, с. 171]), що забороняли йому жодним чином зазіхати на дівчат. Редактор щиро дивувався аргументам молодшої особи, котра збиралася працювати у чоловічому колективі редакції в одній кімнаті і в той же момент злякалася прийти до редакції.

В ході тривалого розбору справи Петро Петрович залучив до захисту низку свідків, широко цитував листування, наводив аргументи на власне виправдання та окреслив, що готовий принести гр. Валіцькій публічні вибачення за можливо неправильно сформульовані думки, що наштотували її на роздуття скандалу. Після промови обох сторін мировий суддя відзначив визнання Сокальським власної провини та, враховуючи його попередні звершення у сфері громадського та культурного життя Одеси та шанобливе ставлення громади міста, призначив замість серйозних мір покарання грошовий штраф у розмірі 50 руб. [13]. Впродовж тижня після провадження справи повний стенографічний запис слідчого процесу було надруковано в двох розлогих замітках на шпальтах «ОВ» [12-13].

На противагу подібному серйозному випадку, одеський краєзнавець Дерібас О.М. в своїх історичних нарисах подав цікаві спогади щодо гумористичних моментів в роботі Петра Петровича, які, як це не дивно, стосувалися серйозних речей, пов'язаних із окресленням світових новин: «Во время франко-прусской войны в редакцию «Одесского вестника», при П. Сокальском была получена из Парижа телеграмма, извещавшая, что в городе был объявлен общий сбор к оружию. Французский текст гласил «Ce soir on a battu la generale a Paris». Сокальский перевел это словами: «Сегодня в Париже побили генеральшу» и к довершению анекдота сопроводил это известие вопросом в скобках (какую ?)» [14, с. 79]. Зауважимо, що в роботі історика присутня також несхвальна оцінка музичної творчості Сокальського, яку останній поєднував із публіцистичною діяльністю: «Фолетти оживленно спорит со своим компаньоном Серматеи о том, почему итальянская опера в Одессе перестала делать сборы. Мимо них проходит известный в свое время музыкальный критик Бемоль – желчный враг итальянской музыки, которую он называл: вердиевщиной. Под псевдонимом Бемоль скрывался И.М. Кузьминский, инспектор студентов Новороссийского университета. Фиолетти отворачивается от него как от своего злейшего врага. Отворачивается от него и пианист Фельдау, которого Бемоль беспощадно преследовал во всех своих

рецензиях. Кузьминский пропагандировал тогда новую русскую музыку, но среди одесситов, воспитанных на итальянских традициях, проповедь эта звучала странно. Поддерживал его в «Одесском вестнике» редактор этой газеты Петр Сокальский, сам серьезный музыкант, автор оперы «Тарас Бульба», недавно, но, кажется, без особенного успеха, поставленной в Харькове» [14, с. 181-182].

Петро Петрович перебував на посаді головреда «ОВ» впродовж 1872-1876 рр. За даний проміжок часу він лише один раз тимчасово припиняв редагування газети через погіршення стану здоров'я, тож на короткий термін зі 121-го номеру в 1874 р. до 169-го в 1875 р. його заступав колега Гавронський К.Д.

В редакторському оголошенні на 1876 р. Сокальський зазначав, що не говоритиме наперед про щось нове, що хоче запровадити, а вже заведеним звичаєм, «подасть його фактично, самим ділом». Своїм завданням він формулював обслуговування «интересов Южной России». Однак участь публіциста в роботі газеті достатньо раптово припиняється на 117-му числі 1876 р. Першого червня 1876 р. в 118 випуску «ОВ» розміщено невелику замітку, що з цього числа редагування переходить до рук Павла Олександровича Зеленого (1839 – 1912) (майбутнього міського голови Одеси 1897-1905 рр., що відзначився прогресивністю поглядів та за доби редагування надав «ОВ» виразного українознавчого змісту) [15].

Спогади про свою співпрацю з провідним часописом Петро Петрович виклав в статтях «Юбилей Одесского Вестника», надрукованих у газеті 1877 р. з нагоди 50-річного ювілею, в тому числі в 22, 24 та 34 номерах [16, с. 8]. Історик І.С. Гребцова відзначає, що газета в редагований Сокальським період була одним з найбільш впливових видань в регіоні, мала широку читацьку аудиторію [17, с. 82].

Починаючи з 1876 р. Петро Петрович співпрацює з редакцією «Новороссийского телеграфа» (далі «НТ») – першої приватної газети в Одесі, яка друкувалася впродовж 1869-1903 рр. З моменту заснування її номери виходили в світ тричі на тиждень, а з 1870 р. – щодня. «НТ» носив чітко виражену антисемітську спрямованість, а в поглядах на дер-

жавне життя примикав до програми «Московских Ведомостей». У новій редакції Сокальський не обіймав посади ані головного редактора, ані тим більше видавця газети, що тривалий час належала одеському архітектору Михайлу Павловичу Озмідову (1836-1897), який, за іронією долі мешкав у колишньому будинку Миколи Сокальського по Преображенській вулиці. В «НТ» Петро Петрович вже не друкувався під численними псевдонімами, які раніше використовував в «ОВ» (Фагот, Чібісов К.С.). Авторські статті тепер були підписані або повною формою прізвища, або скороченими варіаціями.

Щодо вектору публіцистичних інтересів, під час кооперації з «НТ» Петро Петрович певною мірою повернувся до витоків своєї журналістської діяльності, коли пріоритетною темою для його статей слугувало культурне життя міста. В часописі для Петра Петровича навіть було відведено рубрику під заголовком «Театр и музыка» [18-23], і лише в окремих випадках його замітки могли друкуватися в інших розділах, зокрема в «Ежедневной хронике» [24]. Замітки даного періоду стосувалися виступів музичних та театральних колективів [22; 25] або появи літератури на музичну тематику [20]. Окрім того, автор продовжив виклад своїх думок щодо панування в Одесі закордонної творчості майже без адекватної національної альтернативи, однак тепер до ненависної Сокальському італійської опери [26] додалася також і французька [23; 27-28].

Хвилювало Сокальського і положення міського театру, приміщення якого мало бути піддано перебудові після пожежі 1887 р. В нарисах за лютий місяць він намагався окреслити свої варіанти виходу із критичного становища та наголошував на необхідності планомірної, продуманої та послідовної експлуатації концертних майданчиків в Одесі [29-30]. Заслуговує на увагу стаття, присвячена роковинам трагічної загибелі О. Пушкіна [31]. Працюючи над даним матеріалом, Петро Петрович навіть уявити не міг, наскільки невідвратною та швидкоплинною є наразі і його власна доля – адже навесні 1887 р. він помирає від катару легенів. Відзначимо, що на відміну від колективу «ОВ», який присвятив П.

Сокальському як головреду що працював над розбудовою газети впродовж дванадцяти років, лише декілька невеликих некрологів, редакція «НТ» спромоглася розмістити на сторінках видання одинадцять дописів з приводу передчасної смерті Петра Петровича, який перебував лише на посаді кореспондента [32-42]. Члени редакції «ОВ» з невідомих причин були відсутні на церемонії прощання з Сокальським.

Підсумовуючи редакторсько-видавничу діяльність та публіцистику П. Сокальського 1871 – 1887 рр., доречним буде навести цитати з пам'ятних висловів його сучасників: «П.П. резко выделялся из среды не только литературным талантом, но и другими качествами. Это был разносторонне образованный человек с серьезной научной подготовкой (магистр химии, много занимавшийся естественными науками), с обширной начитанностью по всем областям искусства и с восприимчивым, аналитическим умом. Будучи неутомимым работником и обладая изумительной способностью быстро схватывать и уяснять суть предмета, П.П. толково и умеючи затрагивал почти все вопросы общественной жизни. Он всегда знал, что говорил, и был равно интересен как собеседник и литератору, и артисту, и финансовому деятелю» [...] «П.П. Сокальскому приходилось каждый день считаться с самолюбием сотрудников и «задетых лиц», умерять претъ пегасов, сглаживать шероховатости, подгонять каждое слово под известный тон, и все это так, чтобы никому не было обидно. Благодаря такту, уму и чуткости, он ловко преодолевал все трудности редакционного дела».

Зважаючи на масштабність постатей та їх діяльності, тематика, що стосується опрацювання, систематизації та аналізу як колективної, так і особової публіцистичної спадщини братів Сокальських, залишається пріоритетною для подальших наукових досліджень.

Література:

1. Сорокіна К.І. Брати Іван, Микола та Петро Сокальські: визначні харків'яни в громадському та культурному житті міста Одеси другої половини XIX ст. // Південний Захід. Одесика. Вип. 20. Одеса: «Друкарський дім», 2016. С. 253-266.

2. Сорокіна К.І. Микола Сокальський в історії видання «Одесского вестника» в другій половині XIX ст. // Південний Захід. Одесика. Вип. 21. Одеса: «Друкарський дім», 2016. С. 250-263.

3. Сорокіна К.І. Новий світ очима українця (за матеріалами публікацій П.П. Сокальського в «Одеському віснику» в 1859-1860 рр.) // Українське порто-франко: наукові студентські праці з вітчизняної історії. Одеса: Букаєв В., 2015. Вип. 2. С. 76-85.

4. Сорокіна К.І. Петербурзька кореспонденція Петра Сокальського на шпальтах «Одесского вестника» в 1862– 1863 рр. // Матеріали 72-ї звітної студент. наук. конференції ОНУ ім. І.І. Мечникова. Секція Іст. наук. Одеса: ОНУ, 2016. С. 62-72.

5. Сорокіна К.І. Історичні погляди одеських публіцистів другої половини XIX ст. братів Сокальських // Українське порто-франко. Наукові студентські праці з вітчизняної історії. Одеса: Букаєв В., 2017. Вип. 5. С. 49-65.

6. Каришева Т. І. П.П. Сокальський Нарис про життя та творчість. Київ: Держ. видав. Образотворчого мистецтва та муз. літ. УРСР, 1959. 278 с.

7. Одесский вестник (далі ОВ). 1857-1871.

8. Редактор – издатель П.П. Сокальский Объявление об издании Одесского вестника в 1872 году // ОВ. 1871. – 4 ноября.

9. Редактор – издатель П.П. Сокальский Об издании в 1872 году Одесского вестника // ОВ. 1871. 10 ноября.

10. Редактор – издатель П.П. Сокальский Об издании в 1872 году Одесского вестника // ОВ. 1871. 14 ноября.

11. Редактор – издатель П.П. Сокальский Об издании в 1872 году Одесского вестника // ОВ. 1871. 5 декабря.

12. Из мировой практики. Разбирательство у мир. судьи 11 уч. г. Одессы 8-го 1872 г. по жалобе дворянки Марьи Константиновны Валицкой на редактора «Одес. Вест.» Петра Сокальского // ОВ. 1872. 14 апреля.

13. Из мировой практики. Разбирательство у мир. судьи 11 уч. г. Одессы 8-го 1872 г. по жалобе дворянки Марьи Константиновны Валицкой на редактора «Одес. Вест.» Петра Сокальского // ОВ. 1872. 15 апреля.

14. Дерibas А. Старая Одесса 1794-1894. Одесса: Optimum, 2012. 251 с.

15. Гончарук Т.Г., Герасименко В.В., Жиленкова І.М. Ініціативи міського голови Одеси П.О. Зеленого на сторінках «Известий

Одесской городской думы» (1898-1905)// Інтелігенція і влада. Вип. 38.2018. Одеса: «Екологія», 2018. С. 214-230.

16. Берман Я. З. До столітніх роковин заснування газети «Одесский вестник» (1827-1927). Матеріали для історичного нарису. Київ: Київ-Друк, 1928.16 с.

17. Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (Вторая треть XIX в.). Одесса: Астропринт, 2002. 408 с.

18. П.С. Театр и музыка // Новороссийский Телеграф (далі НТ). 1887. 17 (29) марта.

19. П.С. Театр и музыка // НТ.1887. 25 марта (6 апреля).

20. П.С. Театр и музыка. Издание петербургского нотоиздателя Бесселя // НТ.1887. 4 (16) февраля.

21. П.С. С-ий. Театр и музыка // НТ. 1887. 5 (17) марта.

22. П.П. С-кий. Театр и музыка. В четвертом симфоническом собрании // НТ. 1887. 10 (21) февраля.

23. П.П. С-кий. Театр и музыка. Французская опера // НТ. 1887. 14 (25) февраля.

24. Новороссийский Телеграф. 1876-1887.

25. П.П.С. Фельетон. Концертный сезон 1886/1887 года в Одессе // НТ. 1887. 19 (31) марта.

26. П.П.С. Итальянская опера в Одессе // НТ. 1887. 3 (15) февраля.

27. П.П.С. Французская опера // НТ. 1887. 18 (29) февраля.

28. П.П. С-кий. Французская комическая опера // НТ. 1887. 27 января (8 февраля).

29. П. Сокальский Письма в редакцию. Необходимость порядка и последовательности в обсуждении способа эксплуатации театра // НТ. 1887. 7 (19) февраля.

30. П.П. Сокальский. Ежедневная хроника. По делу эксплуатации театра. Театр и музыка // Н.Т. 1887. 11(22) февраля.

31. П.П.С. Театр и музыка. Музыкальный вечер в память Пушкина. Театр и музыка // НТ. 1887. 3(15) февраля.

32. Бедный Йорик. Фельетон. У свежей могилы (Памяти П.П. Сокальского) // НТ. 1887. 4 (16) апреля.

33. Год восемнадцатый: Дети Петра Петровича Сокальского [...] // НТ. 1887. 31 марта (12 апреля).

34. Год восемнадцатый: Дети Петра Петровича Сокальского [...] // НТ. 1887. 1 (13) апреля.

35. Ежедневная хроника // НТ. 1887. 31 марта (12 апреля).
36. Ежедневная хроника. Памяти П.П. Сокальского // НТ. 1887. 5 (17) апреля.
37. Ежедневная хроника. Памяти П.П. Сокальского // НТ. 1887. 8 (20) апреля.
38. Ежедневная хроника. Похороны П.П.Сокальского // НТ. 1887. 2 (14) апреля.
39. Летучие заметки. Материалы для биографии П.П. Сокальского // НТ. 1887. 11 (23) апреля.
40. Театр и музыка. Памяти П.П. Сокальского (30 марта 1887 г.)// НТ. 1890. С. 3.
41. Ф.С. Фельетон. Биографические сведения из жизни П.П. Сокальского // НТ.1887. 9 (21) апреля.
42. Ф.С. Фельетон. Воспоминания о П.П.Сокальском // НТ. 1887. 1(13) апреля.

*Константин Васильев, доктор медицинских наук,
профессор Одесского национального медицинского университета*

**ОСИП ОСИПОВИЧ МОЧУТКОВСКИЙ (1845-1903)
И ЕГО ПОЕЗДКА В БЕРЛИН ДЛЯ
ОЗНАКОМЛЕНИЯ С МЕТОДОМ ЛЕЧЕНИЯ
ТУБЕРКУЛЕЗА Р. КОХА**

Дореволюционная эпоха истории медицины Одессы естественно распадается на две части: до 1900 года и после, - открытие медицинского факультета Императорского Новороссийского университета в 1900 г. определяет границы этих двух периодов. В XIX веке, то есть в первом из выделенных нами периодов, с Одессой связана жизнь и деятельность многих известных медиков. В топ-7 мы должны поместить следующих: на первых местах у нас традиционно Н.И. Пирогов и И.И. Мечников (И. Мечников не имел медицинского образования, но был нобелевским лауреатом по медицине). На третьем и четвертом местах у нас будут Н.В. Склифасовский и И.М. Сеченов. На пятом и шестом - О.О. Мочутковский и Г.Н. Минх. Мне представляется, что профессор Минх был более талантливым ученым, чем профессор Мочутковский, но Минх проработал в Одессе значительно меньше, чем Мочутковский, и поэтому, я все же отвожу О.О. Мочутковскому пятое место. На седьмом месте П.-Ш.-А. Луи, француз, который жил в Одессе во времена Ришелье и Ланжерона.

Осип Осипович Мочутковский, со дня рождения которого в 2020 году исполняется 175 лет, один из самых заметных одесских врачей XIX века. Цель данной публикации - отметить юбилей одесского доктора и ввести в научный оборот архивное дело о его поездке в Берлин к Р. Коху, в связи с открытием последним «кохина» (туберкулина), на который современники возлагали большие надежды. Заболеваемость и смертность от туберкулеза были высоки, умирали больные в молодом возрасте, а бактериолог Р. Кох объявил, что он открыл эффективное средство лечения этого заболевания.

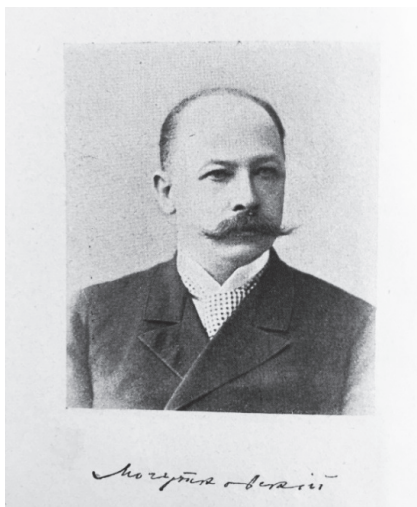

Рис. 1. О.О. Мочутковский

Имя О.О. Мочутковского попало в биографические справочники ещё при его жизни. Одна из особенностей историографии состоит в том, что о нем написано как в украинской и русской литературе, так и польской, что и понятно, так как он был этническим поляком, вероисповедания католического. Живя в Одессе, а затем в Петербурге, он называл себя Осип Осиповичем, но в действительности был Иосифом-Брониславом Иосифовичем (на польском отчество

не употребляется - Józef Bronisław Moczutkowski).

В литературе указываются два места его рождения - Подолье 7/19 марта 1845 г. и Херсонщина. Он был записан в дворянской родословной книге именно Херсонской, а не Подольской губернии, где на момент его рождения, возможно, работал педагогом его отец. Дальнейшие архивные поиски, возможно, прояснят данный вопрос. Среднее образование О. Мочутковский получил во 2-й киевской гимназии, а затем поступил на медицинский факультет Императорского университета Святого Владимира в Киеве. В 1869 г. он окончил университет и после этого приехал в Одессу, с которой у него связано почти четверть века плодотворной врачебной, научной и общественной деятельности.

В Одессе доктор О. Мочутковский открыл частную практику (в ту эпоху в этом случае говорили, что он «вольнопрактикующий врач»). Одновременно он работал ординатором в городской больнице, которая в начале XX в. стала именоваться Старой городской больницей (теперь территорию и сохранившиеся корпуса занимает Одесская клиническая инфекционная больница, что на ул. Пастера). С 1870 по 1877 г. в больнице он заведовал внутренним и инфекцион-

ным отделениями, а с 1877 по 1893 г. – нервным, которое он организовал и стал первым заведующим этого отделения. С деятельности доктора О. Мочутковского берет начало неврологическая служба Одессы; его можно назвать первым неврологом (раньше говорили невропатолог) нашего города.

В ту эпоху в Одессе распространение получил возвратный тиф. В городской больнице О. Мочутковский провел исследование о возвратном тифе, которое им было представлено в виде диссертации на степень доктора медицины под заголовком: «Материалы для патологии и терапии возвратного тифа» (Одесса, 1877). Эта работа была опубликована также на немецком языке: «Materialien zur Pathologie und Therapie des Rückfalltyphus» (Deutsches Archiv für Klinische Medicin. 1879. Bd.XXIV). В исследовании автор подтверждает этиологическую роль спирохет в заболевании возвратным тифом. Степени доктора медицины он был удостоен 21 мая / 2 июня 1877 г. в киевском университете.

В 1880 г. доктор медицины О. Мочутковский стал приват-доцентом Петербургской военно-медицинской академии, но продолжал жить в Одессе, где читал лекции добровольным слушателям в своем отделении нервных болезней при Одесской городской больнице. Надо отметить и его опыты самозаражения сыпным тифом 1876 г. Привив себе кровь больного сыпным тифом, О. Мочутковский заболел этой болезнью («10 марта 1876 года привил самому себе. 28 марта заболел»). Об этом опыте, едва не стоившем ему жизни и оставившем ему навсегда память в форме хронического миокардита, О. Мочутковский сообщил на VII Съезде Общества русских врачей в память Пирогова в Казани в 1900 г. Им было показано, что заразное начало сыпного тифа находится в крови больного и что возможна передача сыпного тифа кровососущими насекомыми. Он стал предтечей француза Ш. Николя, который доказал, что переносчиками сыпного тифа являются вши – Нобелевская премия по физиологии и медицине 1928 г.

В своем нервном отделении в Одессе О. Мочутковский начал применять метод вытяжения позвоночника, путем подвешивания, при лечении хронических заболеваний

нервной системы, и в частности поздних проявлений сифилиса - табеса (сухотка спинного мозга). Предполагалось, что при этом заболевании происходит сдавливание нервных корешков спинного мозга. Поэтому считалось, что при помощи вытяжения позвоночника нужно устранить это сдавливание и тем самым снять тягостные симптомы. Метод Мочутковского получил широкое распространение благодаря тому, что его начал пропагандировать тогдашний лидер в неврологии француз Ж. Шарко, однако в дальнейшем он был признан неэффективным.

О. Мочутковский стремился к возможно большему освобождению диагностики от субъективизма и для распознавания болезней предлагал применять объективные методы исследования, данные которых поддавались бы выражению в цифрах. Он изобрел прибор для измерения кожной болевой чувствительности – «альгезиметр-болемер», который позволял выражать болевые ощущения в цифрах. Им же был предложен тактиометр – прибор для исследования чувства осязания, который давал возможность судить о степени тактильных расстройств кожной чувствительности на основании цифровых величин. В руках О. Мочутковского сосредоточилась практически вся специальная неврологическая практика в Одессе, так что ни одна серьёзная консультация в названной области не обходилась без него.

В ноябре 1870 г. О. Мочутковский был избран действительным членом Общества одесских врачей, в 1890 – 1893 гг. возглавлял это Общество, а с 1893 г. был почетным членом этого же Общества. Являясь «будильником научных стремлений», он задумал основать медицинский периодический орган. В 1892 г. Общество одесских врачей начало издавать «Южно-русскую медицинскую газету» - первое медицинское периодическое издание Одессы. Редактором-распорядителем, с 1890 года по 1893 г. (до своего отъезда из Одессы), был О. Мочутковский. Как орган провинциальной печати «Южно-русская медицинская газета» не носила академического характера, а заняла свое место в общей медицинской прессе. Она прекратила издаваться в 1897 г.

Доктор О. Мочутковский был одним из инициаторов создания Одесского бальнеологического общества. 9/21 декабря 1876 г. устав Одесского бальнеологического общества был утвержден, а 14/28 февраля 1877 г. состоялось первое заседание Общества. Председателем был избран О. Мочутковский. Так появилось второе после Русского бальнеологического общества в Пятигорске бальнеологическое общество в Российской империи. Возникнув из потребностей практики, Одесское бальнеологическое общество поставило на научную основу изучение Одесского курортного района [1].

О. Мочутковский неоднократно выступал с сообщениями на заседаниях Общества, участвовал в работе его комиссий. Особо нужно остановиться на капитальном исследовании О. Мочутковского «Материалы к изучению врачебной стороны одесских лиманов», в котором им подробно изучено влияние рапных и грязевых ванн на изменение в функциях организма человека и приведены показания и противопоказания к их применению. Первая часть этой работы была опубликована в «Трудах врачей Одесской городской больницы» (1876), а вторая – физиологическая – в «Отчете о деятельности Одесского бальнеологического общества» (1883).

В первой части доктор О. Мочутковский представил результаты своих наблюдений за терапевтическим действием лиманотерапии: ванны рапные, ванны грязевые, ванны из песка солнечного нагрева на берегу лимана, купание в лимане. Во вступлении он останавливается на общих вопросах курортной медицины и перспективах развития одесских лиманов. В специальном разделе дан подробный анализ результатов лечения на лимане 340 больных. При этом О. Мочутковский уделял большое внимание методике лечения. Он подчеркивал значение величины поверхности погружения тела в воду при приеме рапных ванн, обращал внимание на отложение на коже кристалликов соли после соленых ванн и купаний в лимане, рассчитал необходимое количество соли для приготовления искусственных хлоридных натриевых ванн.

О. Мочутковский предлагал проводить грязевые ванны трех степеней густоты. 1) цельные – 2/3 натуральной грязи

и 1/3 воды. 2) средние – грязь и вода поровну. 3) слабые – 1/3 грязи и 2/3 воды, рекомендовал применять грязи местно («грязевые припарки»). В этом случае грязь в холщовых мешочках прикладывается к отдельным участкам тела больного. Он обращает внимание на грязевые компрессы из холодной (не нагретой) грязи, которые накладывались на участки тела на длительное время (до 12 часов). Он предлагал натирать грязью пораженные болезнью участки тела с последующей солнечной ванной и купанием в лимане. Им описана особая процедура – натирание кожи пеной, которая образуется при большой волне на поверхности лимана. Применение лиманной грязи О. Мочутковский рассматривал в двух аспектах. Во - первых – тепловое действие грязи; во-вторых – действие химических компонентов, содержащихся в грязи. Им показано, что грязь остывает медленнее рапы и пациенты переносят грязевые ванны легче, чем ванны рапные той же температуры. Наилучшие результаты были им получены при лечении больных ревматизмом, «золотухой», болезней, что стали последствиями травм, заболеваний периферической нервной системы, женской половой сферы.

Вторая часть труда О. Мочутковского (физиологическая часть) основана как на наблюдениях за больными и здоровыми людьми, так и на экспериментах на животных. Он исследовал влияние грязевых и рапных ванн на частоту дыхания, давление воздуха в легких, температуру наружную и полостную, вес тела, количество выделенной мочи, содержание в моче азота, рефлекторную раздражительность. При этом исследования проводились при различной температуре рапных ванн (29; 35; 37,5 и 41° Реомюра) и при различной концентрации рапы (2; 8; 15 и 20° Боме). Грязевые ванны исследовались трех степеней густоты.

Труды О. Мочутковского заложили фундамент научного курортоведения и явились отправными пунктами дальнейших исследований по изучению лечебных свойств грязи и рапы лиманов. Его рекомендации были учтены при строительстве на Куяльницком лимане грязелечебницы.

Доктор О. Мочутковский активно участвовал в общественной жизни Одессы. Так в 1885-1889 гг. он был гласным

Одесской думы, как гласный городской думы он участвовал в работе трех комиссий: лиманной; санитарной; для разработки вопроса о постройке психиатрической больницы [2]. Со временем он был избран гласным Одесской думы и на следующее четырехлетие (1889-1893 гг.), членом попечительского совета Городской женской гимназии. О. Мочутковский был членом-учредителем благотворительного «Общества попечения о больных детях» (образовано в 1887 г.). В 1888 г. общество открыло Детскую санитарную станцию на Хаджибейском лимане с целью предоставить больным детям, принадлежащим к беднейшим слоям населения города, возможность пользоваться бесплатно курортным лечением.

Целью «Общества попечения о больных детях» являлось также открытие детской больницы в Одессе. Член общества доктор О. Мочутковский предложил в память своей матери Е. Мочутковской построить за свой счет здание для детской амбулатории на земле, которую отведет город. Городское самоуправление поддержало просьбу «Общества» о предоставлении места под амбулаторию. Приговором Одесской городской думы от 9/21 января 1889 г. благотворительному обществу был отведен тот участок земли, который был указан жертвователем – на Внешнем бульваре, вблизи богадельни и инвалидного дома, в 500 квадратных саженей. Постройка здания была начата весной этого же года, а 6/18 мая 1890 г. состоялось торжественное освещение детской амбулатории.

Кроме врачебной помощи приходящим больным, в амбулатории оказывалась, наиболее нуждающимся, и материальная помощь – выдача молока, белого хлеба, вина и одежды. Уже в начале XX в. Общество имело достаточно средств для возведения нового строения, однако найти место для него не удалось. Тогда здание детской амбулатории снесли и в 1903-1904 гг., по планам архитектора В.И. КундERTA, был построен обширный двухэтажный корпус (ул. Старопортофранковская, 46) [3].

С 1893 г. жизнь и деятельность доктора О. Мочутковского связаны с С.-Петербургом, где он работал сначала консультантом, а с 1895 г. по день своей смерти - профессором и заведующим ка-

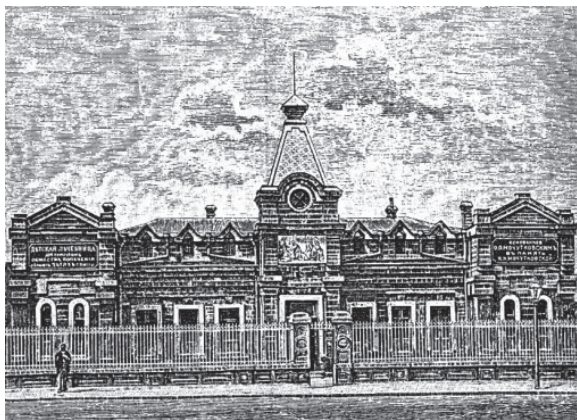

Рис.2. Детская амбулатория
им. К. Мочутковского

ском институте, где открыл амбулаторный прием по нервным болезням, читал лекции.

В 1898 г. в С.- Петербурге Осип Осипович участвовал в работе Всероссийского бальнеологического съезда. «Одесский листок» сообщал: «От почетного представителя г. Одессы на только что закончившемся Бальнеологическом съезде в Петербурге проф. О.О. Мочутковского получена городским головой П.А. Зеленым телеграмма следующего содержания: «Следующий бальнеологический съезд назначен в 1901 году. Одесса представительствовавала блестяще. Выставка произвела восторг» [4].

Живя и работая в столице, профессор О. Мочутковский каждое лето отдыхал в Одессе, где он владел большим домом (угол улиц Тираспольской и Новосельского, № 10/96; ныне по адресу Тираспольская, 10 – сохранившаяся часть дома Мочутковского, а по адресу Новосельского, 96 – новое здание, построенное на месте разрушенного в годы Второй мировой крыла дома Мочутковского). Ему же принадлежала и дача на Ланжероне в Обсерваторном переулке. Но отдых Осип Осиповича в Одессе был не полный – масса больных, съезжавшихся к нему со всего юга.

1/13 августа 1894 г. О. Мочутковский перенес легкий инсульт (паралич левых конечностей, а сознание, мышление, речь ни-

федрой нервных болезней Клинического института Великой княгини Елены Павловны (Еленинский институт). В столице профессор О. Мочутковский отказался от частной практики и только изредка ездил на консультации. Он полностью отдался работе в Клиниче-

Рис.4. Сохранившаяся часть дома Мочутковского - трехэтажное здание слева; ул. Тираспольская, 10. Фото автора.

сколько не пострадали; самочувствие было вполне удовлетворительное; параличные явления держались несколько дней и быстро стали проходить) [5]. В связи с этим после болезни О. Мочутковский получил отпуск за границей на четыре месяца, куда отправился по совету своего лечащего

врача и друга В.А. Силуянова [6]. Уехал он за границу осенью 1894 г. и в марте 1895 г. возвратился в С.- Петербург.

За время своего отпуска О. Мочутковский собрал материалы об испанских, швейцарских, французских, итальянских и австрийских курортах, где проходил лечение. Статья под заголовком «Зимние станции и курорты Европы. (Впечатления и наблюдения)» была опубликована на страницах одесской «Южно-русской медицинской газеты». В ней он писал, что между осмотренными им зимними станциями существует резкая разница как в климатическом, так и в бытовом отношении, каждый курорт имеет свою «физиономию» в зависимости от образа жизни, привычек и цивилизации местного населения.

Осенью 1901 г. у О. Мочутковского повторился ряд апоплексических инсультов, лишивших его движения и речи. После нескольких месяцев лечения в С.- Петербурге его перевезли на дачу в Павловск, где он угасал, пока острая пневмония не пресекла его жизнь. Скончался О. Мочутковский в ночь на 23 мая /5 июня 1903 г. в Павловске на 59-м году жизни. Согласно его желанию он был похоронен рядом со своей матерью в католической части Старого одесского кладбища, которое не сохранилось. На момент кончины О. Мочутков-

ский состоял в чине действительного статского советника. В некрологах отмечали, что после него осталась «замечательная коллекция картин знаменитых художников и богатая медицинская библиотека», а состояние, в общем, оценивалось в полмиллиона рублей [7].

1/14 июня 1903 г. в «Одесском листке» появилось траурное объявление на русском и польском языках о том, что вынос тела профессора О. Мочутковского последует в понедельник, 2 июня, в 4 ½ часа дня, из католической церкви на Старое христианское кладбище для погребения [8]. На похоронах обратил внимание венки: «Братья Лишины – мир праху твоему искренне любимый друг Осип Осипович», «Незабвенному дорогому учителю и другу – от д-ра Ерузальского» (Ерузальский Михаил Александрович /1867-1952, Париж/ [9]), «От Общества попечения о больных детях – члену-учредителю и благотворителю», «Незабвенному консультанту» (от доктора Абрама Борисовича Воллнерера) и др. [10]

Профессор Мочутковский завещал Киевскому университету четыре тысячи рублей. В «Положении о пособии», утвержденном Министерством народного просвещения 14/27 января 1904 г., было записано, что «проценты с этого капитала, согласно воле завещателя, выдаются ежегодно правлением университета беднейшему из окончивших в этом году курс медицинских наук со степенью лекаря, по приговору товарищей выпуска, для первоначального обзаведения книгами, инструментами, аппаратами и проч.»; «приговор товарищей о присуждении пособия имени И.И. Мочутковского производится посредством закрытой баллотировки в присутствии декана или секретаря медицинского факультета и определяется относительным большинством голосов присутствующих и за их подписью представляется деканом медицинского факультета правлению университета для распоряжения о выдаче пособия»; «баллотировка производится при наличности не менее 2/3 всего числа товарищей выпуска» [11].

О родственниках О. Мочутковского известно не много: у него была сестра - Идалия Осиповна Трачевская, сын которой – С.А. Трачевский, был женат на дочери одесского ар-

хитектора Льва Львовича Влодека. Двоюродный брат О. Мочутковского - доктор Феофил Григорьевич Жера (1848 - ?) стал врачом в 1873 г., жил в Варшаве, где работал ординатором в больнице Святого Лазаря.

В 1890 г. бактериолог Р. Кох объявил, что нашел способ лечения туберкулеза. В Берлин стали приезжать врачи из различных стран, чтобы познакомиться с новым средством терапии – туберкулином. Из Одессы так же отправились в Германию врачи, желание одесских докторов было поддержано городским самоуправлением (архивное дело: «О командировании докторов Бардаха и Мочутковского в гор. Берлин для ознакомления с методом доктора Коха для лечения туберкулеза и об ассигновании на расходы по этой командировке 1500 руб.») [12].

Член Одесской управы Н.В. Велькоборский (автор доклада, поданного им в управу 7/19 ноября 1890 г.) отметил актуальность и практическую важность для Одессы нового препарата. Он писал о тех надеждах, которые тогдашнее общество возлагало на открытия берлинского профессора, предлагая открыть кредит для применения в Одессе нового средства: «Открытие профессором Кохом средства для излечения туберкулеза легких в начальных его стадиях, неосложненного туберкулеза костей, суставов, желез и кожи, помимо величайшего благодеяния для человечества, помимо той будущности, которая начинается с момента этого гуманного открытия для науки, имеет непосредственное практическое значение для города. Излечение перечисленных форм в сравнительно короткое время (четыре - шесть недель), принося неоценимое благодеяние страждущим (больным), вместе с тем снимает с городского бюджета ту массу трат, которые в настоящее время общественное управление несет по долговременному содержанию и лечению таких больных в больницах и по призрению хронических туберкулезных больных в благотворительных учреждениях. Смертность населения Одессы в самом производительном возрасте, свыше 20-ти лет, более чем на четверть (27% см. очерк [П.Н.] Диатроптова) обусловлена туберкулезом легких. Смертность от туберкулеза выразилась бы ещё боль-

шей цифрой, если бы в эту категорию вошли туберкулез костей, суставов и проч., регистрируемые обыкновенно как хирургические случаи.

При применении нового способа лечения туберкулеза высокий процент погибающих от этой болезни, несомненно, понизится до минимума и есть полное основание надеяться, что впоследствии смертность от туберкулеза исчезнет из таблиц смертности города Одессы. Нет сомнения, что Одесское городское общественное управление, всегда столь отзывчивое ко всяким открытиям в области гуманности, первое открывшее в России бактериологическую станцию, и теперь не замедлит в интересах населения воспользоваться применением нового открытия в Одессе. Сделать это тем удобнее, что город, имея в своем распоряжении бактериологическую станцию со всеми необходимыми приспособлениями для подобного рода работ, сможет, немедленно по обнаружении способов добывания нового средства, готовить его на месте и не только для нужд одного города, но и для земских учреждений и нужд вообще всего населения Южной России. Пока же сохранение средства, дозировка его и проч. требует также строгих предосторожностей, которые нигде не могут быть соблюдены так точно, как на станции.

Ввиду вышеизложенного честь имею предложить городской управе войти в ближайшее заседание Думы с докладом об открытии управой необходимого кредита для применения в Одессе нового способа лечения туберкулеза, которое на первое время, по моему мнению, должно выразиться во 1-х, в немедленном командировании в Берлин временно заведующего бактериологической станцией д-ра Бардаха для ознакомления как с клинической, так и по возможности с бактериологической стороной дела, и во 2-х, в снабжении бактериологической станции средствами, необходимыми как для приобретения препарата профессора Коха, так и самого приготовления этого препарата и для опытов применения его на больных» [12. л. 1-1об.].

Тогда же – 7/19 ноября 1890 г. состоялось заседание управы: «Одесская городская управа, находя в интересах населения в высшей степени желательным озаботиться о безотла-

гательном применении нового способа излечения туберкулеза, постановила: войти с представлением в городскую думу об открытии кредита в размере одной тысячи рублей для принятия мер к возможно скорейшему применению в Одессе этого способа» [12. л. 2]. Подписали - городской голова Г.Г. Маразли, товарищ городского головы В.Н. Лигин и др.

Того же дня состоялся приговор Одесской городской думы: «...открыть городской управе кредит в размере одной тысячи пятсот рублей, для принятия мер к возможно скорейшему применению в г. Одессе нового способа лечения туберкулеза доктора Коха, причем поручить управе командировать для означенной цели в Берлин, кроме заведующего бактериологической станцией, ещё одного врача, по выбору городской управы» [12. л. 15].

Автор доклада Н.В. Велькоборский предлагал ассигновать 1000 руб. и командировать врача Я.Н. Бардаха; а городская дума постановила выделить 1500 руб. и командировать в Берлин двух врачей. При этом имя второго врача не было названо. 9/21 ноября 1890 г. составляется удостоверение для Я. Бардаха за подписью Г. Маразли [12. л. 6], 24 декабря 1890 / 5 января 1891 г. вторым командиремым стал О. Мочутковский: «Дано настоящее удостоверение от Одесского гор. головы гласному Одесской гор. думы, председателю Общества одесских врачей и Бальнеологического общества доктору медицины Осипу Осиповичу Мочутковскому в том, что он командировается Одесским городским общественным управлением в г. Берлин для изучения открытого доктором Кохом способа лечения туберкулеза. Городской голова Маразли [12. л. 21; черновик]. После перевода на немецкий язык удостоверение было вручено доктору Мочутковскому, и он отправляется в командировку [12. л. 24-24 об.; черновик от 24.12.1890/5.01.1891]. Таким образом, его поездка состоялась в начале 1891 г.

По возвращении из Германии Осип Осипович составил отчет о своей командировке (помечен 12/24 февралем) [12. лл. 46-51об.], который затем был опубликован в «Ведомостях Одесского городского общественного управления» (1891,

№16). О результатах пребывания в Берлине он доложил и в Обществе одесских врачей. «Несмотря на то, что коховский способ лечения туберкулеза испытывается уже почти 4 месяца, что масса наблюдений получена уже во всех странах далеко за пределами Берлина, до сих пор ещё можно встретить совершенно противоположные мнения о его действии; одни считают этот метод бесполезным, другие – величайшим благодеянием для человеческого рода, третьи – видят в нем больше вреда, чем пользы».

Далее О. Мочутковский говорит, что нарочно отправился в Берлин несколько позже, стараясь подоспеть к тому моменту, когда минует период увлечений, улягутся страсти и наберется достаточно фактического материала для зрелого, беспристрастного обсуждения. В течение «научной экскурсии» автору пришлось видеть в Российской империи и за границей свыше 600 больных с различными формами туберкулеза, которых лечили новым средством; и, кроме того, в берлинском институте Вирхова он познакомился с патологоанатомическими препаратами пациентов, которые скончались после лечения «коховской жидкостью». Его выводы осторожные, даже скептические в отношении «кохина». Он отмечал, что изучение средства Коха, которое, может быть, является ключом в вопросе борьбы с туберкулезом, до сих пор находится скорее в лабораторном, чем в клиническом периоде. В заключении он пишет: «принося городской управе мою искреннюю благодарность за честь, которой она меня удостоила, поручив мне изучение коховского вопроса за границей, считаю долгом заявить, что поручение это я выполнил на мои собственные средства и не желаю воспользоваться деньгами, ассигнованными думою для этой цели».

О. Мочутковский сообщил, что не воспользовался деньгами города, и это не случайно. Дело в том, что ещё в ноябре 1890 г. в Берлин совершил поездку сверхштатный ординатор Одесской городской больницы М.И. Кранцфельд [13]. Он в больнице заведовал палатой, в которой были «сосредоточены исключительно больные туберкулезом». В конце

февраля 1891 г. он просил возместить понесенные им путевые издержки, а не использованные О. Мочутковским командировочные как раз для этого и пригодились [12. л. 58-58 об.]. Вывод О. Мочутковского о том, что идея Р. Коха заслуживает самого пристального изучения лабораторным путем, была правильной. Последующие многочисленные исследования, проведенные в различных странах мира, показали отсутствие терапевтического эффекта от лечения туберкулином; надежды, возлагаемые на него, не оправдались, но «коховское вещество» нашло свое применение для диагностики туберкулеза.

История командировки одесских врачей за границу, в первые месяцы после открытия Р. Коха, наглядно показывает, как функционировало городское самоуправление в конце позапрошлого века. Без бюрократической переписки со столицей, без волокиты для ассигнования денег на поездку, вопрос решился буквально за пару дней. Важно отметить и высокий уровень управления тогдашней городской администрации, её отзывчивость на все новое, передовое, понимание того, на какие цели надо тратить городские деньги, приоритет здоровья граждан Одессы.

Литература:

1. Васильев К.К. К 115-летию Одесского бальнеологического общества // Вопросы курортологии, физиотерапии и лечебной физической культуры. 1991. - № 4. С. 68-70.
2. К деятельности одесских гласных в 1885-1889 годах // Одесские новости. 1889, 11 июня, № 1308. С. 5-7.
3. Васильев К.К. Общество попечения о больных детях // Вечерняя Одесса. 1991, 18 января. № 14(5240). С.3.
4. От почетного представителя г. Одессы <...> // Одесский листок. 1898, 19 декабря, № 302. С. 3.
5. С глубоким сожалением сообщаем <...> // Южно-русская медицинская газета. 1894. № 32, 11 августа. С. 468.
6. Уволен в отпуск за границу <...> // Одесский листок. 1894, 19 октября, № 268. С. 2.
7. После покойного профессора О.О. Мочутковского осталось... // Одесские новости. 1903, 25 мая. № 5980. С. 5.

8. † Идалия Осиповна Трачевская с детьми извещает <...> // Одесский листок. 1903, 1 июня, № 139. С. 3.

9. Васильев К.К. Ерузальский Михаил Александрович // Российское научное зарубежье. Материалы для биобиблиографического словаря. Медицинские науки XIX – первая половина XX в. М., 2010. С. 91.

10. Похороны О.О. Мочутковского // Одесский листок. 1903, 3 июня, № 141. С. 2.

11. Положение о пособии имени доктора медицины, действительного статского советника Иосифа Иосифовича Мочутковского при Императорском университете св. Владимира // Университетские известия. 1904. № 1. С. 1 (первая пагинация).

12. О командировании докторов Бардаха и Мочутковского в гор. Берлин для ознакомления с методом доктора Коха для лечения туберкулеза и об ассигновании на расходы по этой командировке 1500 руб. // Державний архів Одеської області. Ф. 16. Оп. 66. спр. 163. арк. 69.

13. Васильев К.К. Кранцфельд Мойсей Йосипович // Енциклопедія Сучасної України. К., 2014. Т. 15. С. 192.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ КРАЄЗНАВЦЯ

*Вадим Хмарський,
доктор історичних наук, професор,
проректор Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова*

ІСТОРІЯ УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО ФУТБОЛУ У ДОКТОРСЬКОМУ ВИКОНАННІ (Вінчуківський Т. Нариси історії футболу в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова. Одеса: «Освіта України», 2019.)

Доктор історичних наук, професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова Тарас Степанович Вінчуківський написав чергову книгу, яка порівняно нещодавно вийшла друком. Нічого дивного – у цього автора це вже 18-е окреме видання текстів (включаючи навчально-методичні видання у вигляді брошур) або дев'ята книжка, або третя одноосібна монографія, але якщо б вона не була присвячена футболу. Пишучи щоразу про праці своїх колег, можна переконатись у тому, що крім самого продукту їхньої інтелектуальної діяльності (мо-

нографії, навчальні видання, збірки тощо) для розуміння останнього важливими є такі два контекстуальні чинники, як об'єкт дослідження та особа автора.

Футбол як спортивна гра, безсумнівно, є продуктом модерної епохи. Так, відомий британський історик валлійського походження Норман Дейвіс у своїй синтетичній праці «Європа. Історія» (1996, переклад українською 2008 р.) перелічив 48 складових елементів модернізації суспільства – процес, який динамічно відбувався протягом «довгого ХІХ століття». У широченному діапазоні цих елементів – від наукового і механізованого сільського господарства та нових соціальних класів до приватної доброчинності та організованої злочинності наявне і дозволя – організований відпочинок і спорт. Але саме футбол, стрімко демократизувавшись у бурхливому ХХ столітті, притягнув величезні маси людей на стадіони, а потім, з винаходом і розповсюдженням телебачення, примангнітив до телеекранів просто фантастичну кількість прихильників і став спортом номер один у глобальному масштабі. Разом з усім світом радянське суспільство по своєму увірвалось у добу модернізації та модерності, толеруючи розвиток масової фізичної культури і спорту, що призвело до спільного з усім світом захоплення футболом. Приблизно третину століття тому в одній з передач на центральному радянському телебаченні пролунав вислів відомого футбольного коментатора Володимира Маслаченка, уродженця Кривого Рогу, про те, що футбол – це не просто спорт, це – більше ніж спорт, це – соціальне явище. Чи він був одним з перших, хто висловив цю думку – невідомо, але відтоді це стало аксіоматичним твердженням. Одеса, і в імперську, і в радянську добу, була форпостом модерності не лише в Україні, а й у межах тодішніх безкраїх держав. Тому й не дивиною виглядає тут наявність цього соціального явища, одним з осередків якого був найстаріший і найвідоміший заклад вищої освіти на всьому півдні України.

Проте, незважаючи на масштабність феномену, поява книжки про університетський футбол є доволі ексклюзивною, адже мало який заклад може похвалитись тим, що має

свою історію спорту, а щодо одного-єдиного з його видів – і поготів. Очевидно, Одеському національному університету імені І. І. Мечникова пощастило отримати на своє 155-річчя подарунок. І все це завдяки авторові. Треба визнати, що як рецензент не можу визнати, що є необ'єктивним до нього, оскільки особисто знайомий як з особистістю, так і з його попереднім друкованим доробком. Тарас Вінцковський – випускник 1995 року історичного факультету, тоді ще за статусом державного, університету. Аспірант, а потім і викладач кафедри історії України. Основне коло його наукових інтересів – Українська національна революція 1917-1921 років та розбудова української державності на півдні України. Саме з цієї проблематики у 2000 р. він захистив кандидатську дисертацію, а у 2016 р. – докторську. Тарас Вінцковський є ще автором двох одноосібних монографій – «Місцеві органи влади і управління Центральної Ради в Херсонській губернії (березень 1917 – квітень 1918 рр.)» (Дрогобич, 2002. 169 с.), «Формування і діяльність органів влади Центральної Ради на півдні України» (Суми, 2012. 384 с.) та упорядник збірки «Українські губернські з'їзди в Одесі у 1917 році: документи і матеріали» (Одеса, 2017. 116 с.), а також взяв участь у написанні колективних наукових та науково-популярних книжок «Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.)» (Одеса, 2010.), «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси» (Київ, 2010), «Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917 – 1920 рр.» (Одеса, 2011.), «Іван Митрофанович Луценко (1863 – 1919): український націєтворець» (Київ, 2013), «Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом. Український шлях до Чорного моря (Харків, 2016).

Отже, футбол – не магістральний шлях наукових студій автора. Втім можна констатувати, що дана проблематика потрапила до рук справжнього фахівця. До того ж цей вид спорту є хобі Тараса Вінцковського впродовж всього життя. Більше того, футбол став певною частиною його викладацької діяльності. Адже зі студентських років автор відомий як величезний шанувальник футболу – і як знавець всесвіт-

ньої історії та сучасного життя великої Гри, так і активний футболіст. Гравець збірної команди університету у студентські та аспірантські роки, він став одним з організаторів і натхненників відкритої першості історичного факультету з міні-футболу. Це змагання було настільки популярним, що, включаючи і «фізиків», і «ліриків» з цілої низки природничих та гуманітарних факультетів, по суті, стало першістю цілого університету.

Тарас Вінцовський був багаторічним головою футбольної ради історичного факультету, капітаном команди викладачів цього факультету під назвою «Запорозька старшина» і одним з найліпших захисників за всі роки змагання! Тому вивільнена професійна енергія після захисту докторської дисертації слушно перетнулася з евристичним бажанням довідатись про історію футболу в Alma Mater і повідати про це іншим. Внаслідок чого на початку 2020 р. у видавництві «Освіта України» вийшло друком науково-популярне видання «Нариси історії футболу в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова». Рецензентами оригінальної за змістом і наповненням книги стали відомі в Одесі історики, доктори наук – професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова Тарас Гончарук і завідувач кафедри «Українознавство, історико-правові та мовні дисципліни» Одеського національного морського університету Микола Михайлуца.

Чи не найголовнішою особливістю «Нарисів...» є їхня унікальність, адже історія футболу в Україні до сьогоднішнього дня залишається здебільшого предметом уваги з боку аматорів-футболофілів. Лише поодинокі аспекти розвитку цього виду професійної діяльності та дозвілля потрапили у фокус фахового дослідження, навіть попри масове захоплення футболом і його важливу соціальну функцію. Сказане повною мірою стосується й локальних сюжетних ліній, зокрема у межах окремого закладу вищої освіти. Як впливає з назви опублікованого твору, переднього слова та наукового апарату (посилання наявні після кожного з шести розділів) на основі вперше запроваджених до наукового обігу історичних джерел із Державного архіву Одеської облас-

ті, університетського архіву висвітлюється становлення і розвиток футболу в стінах славетного навчального закладу. На 292 сторінках книги аналізуються передумови захоплення заморською грою в середовищі студентської молоді міста, формування збірної команди університету, її участь у змаганнях місцевого та загальноукраїнського рівнів, проведення міжфакультетських турнірів. Розпочинається виклад матеріалу з вивчення зародження і поширення футболу в навчальних закладах Одеси на початку ХХ ст. Тут знаходимо аналіз обставин формування перших гімназійних футбольних команд міста, проведення ігор з представниками Одеського британського атлетичного клубу. Автор чимало уваги приділив питанню створення перших футбольних майданчиків в місті. Щоправда, за відсутності в бібліотеках і архіві Одеси відповідних мап окремі складові окресленої проблеми надалі залишаються дискусійними. Університетського футболу ще не було, але студенти вже грали у цю гру.

У другому розділі «Футбол у системі фізичного виховання студентів університету в другій половині 1940-х – 1950-х роках» відтворюються складні обставини завоювання футболом свого місця в планах університетського фізичного виховання. Попри велику популярність цієї гри у СРСР, в середовищі окремих категорій суспільства та і у самому місті в системі тілесного гартування молоді пріоритет надавався індивідуальним видам розвитку – легкій атлетиці, плаванню, стрільбі, шахам тощо. Серед командних видів спорту в стінах університету домінували баскетбол та волейбол. У наступних двох розділах («У пошуках стабільності й визнання» та «Університетська збірна на вершині студентського футболу УРСР в 1970-х роках») показаний непростий шлях збірної команди Одеського університету до спортивного визнання і перетворення на одного з лідерів студентського футболу – спочатку міста, а у другій половині 1970-х років й на рівні УРСР. Автор дійшов висновку, що значною мірою це сталося завдяки зусиллям непересічних особистостей, людей, котрі повністю віддавалися улюбленій грі. Адже вони піднесли тренувальний процес на щабель, близький до організації справ у професійних командах (ко-

манд майстрів). Посприяла загальним успіхам і позиція адміністраторів навчального закладу різного рангу, які почали звертати більше уваги на потреби футбольних команд університету. Не випадково окремими лініями розповіді по усьому тексту є стисла характеристика життєпису найвідоміших тренерів та гравців збірної університету. Йдеться про людей, котрі залишили яскравий слід не лише в історії футболу України і Одеси, але й у суспільно-політичному житті міста. Зокрема, йдеться про О. Михальченка, Б. Дерев'янка, Й. Бронза, В. Бліндера, О. Попичка, І. Жекю, Л. Гайдаржи, І. Чулака, С. Згуру та інших.

Захоплюючі сюжети з історії участі студентів ОДУ в загальноукраїнських, міських та університетських турнірах перетікають, у передостанньому розділі («Студенти ОДУ в українських, міських та університетських турнірах 1980-х років»), з 1970-х до 1980-х років, оскільки впродовж більшої частини десятиліття футбольна збірна вищу залишалася на вершині успіху. Автор розповідає про організацію тренувального процесу, перипетії найбільш знакових матчів в історії збірної ОДУ, хоча не в усіх випадках йому вдалося відшукати статистичні дані. Відтак значна частина результатів, підсумків змагань та інша інформація залишилися поза сторінками книги. Найменшим за обсягом виявився підсумовуючий розділ «Нарисів...» – «Футбол в ОНУ на зламі століть», у якому надзвичайно мало сторінок тексту присвячено збірній ОДУ/ОНУ, що пояснюється специфікою відкладення джерельної бази. Натомість детальніше розповідається про внутрішні університетські турніри, до яких на відносно регулярній основі додався розіграш кубка навчального закладу. Верхня хронологічна межа тут окреслюється 2006 р. Хоч ще у Передньому слові і вказуються дві події, що її визначають, але запитання, чому автор не пішов вище, залишається відкритим у діапазоні: або це пов'язано зі специфікою історичних джерел у новітню добу, або щось міnorне відбулось з університетським футболом у наступні роки, що могло луnати дисонансом.

Частково наявні лакуни компенсуються потужними за обсягом, і нерідко за змістом, Додатками. Вони передусім

представлені вісьмома спогадами випускників Alma Mater 60-90-х рр. ХХ ст. (у тому числі і самого автора) й розташовані у хронологічній послідовності. Попри суб'єктивний характер такого типу історичної нарації, вони несуть у собі потужний інформаційний потенціал, вага якого має особливу цінність для предмету дослідження за умов розпорошеності й фрагментарності інших джерел. Сказане чи не найкраще ілюструє друга частина Додатків (Турнірні таблиці та окремі статистичні дані). У них бракує цілого пласту статистики, а її частина досі залишається полемічною. Тут принагідно зазначимо, що дані доходять найпізніше аж до 2015 р. Вагомою складовою книги є чимала кількість фотоілюстрацій (понад 80), за допомогою яких передається атмосфера проведення турнірів. Читач отримує можливість побачити колективні та портретні зображення збірних університету й факультетів, тренерів, провідних гравців команд різних поколінь, починаючи з другої половини 1940-х рр., копії наказів, грамот, посвідчень тощо.

Отже «Нариси історії футболу в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова» мають усі підстави розширити рамки традиційних уявлень про досвід організації дозвілля в стінах провідного на півдні України закладу вищої освіти. Адже притягальний компонент футболу, який своїми пристрастями захоплював чималу частину викладачів, співробітників, аспірантів й студентів університету, дозволяє формувати багатогранність контекстів презентації минулого. А соціокультурна строкатість допоможе вийти за рамки лімітованих специфічними фабулами знань, якими найчастіше представлені праці, де аналізується функціонування навчальних закладів. Таким чином, не можна не подякувати професіоналу-історику, патентованому докторові наук, який певною мірою доповнив офіційну історію університету, що вийшла друком п'ять років тому обсягом трохи меншим 1000 сторінок. Автор не був серед співавторів того фоліанту, але тепер повною мірою віддячив рідному університету оригінальним інтелектуальним внеском у непростий карантинний 155-й рік його історії.

Наукове видання

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

Історико-краєзнавчий науковий альманах

Випуск 29

Українською та російською мовами

Коректор І. Станкова
Обкладинка М. Балобанов
Верстка М. Балобанов

Підписано до друку. Формат 60х84 1/16
Гарнітура BookAntiqua. Друк офсетний.
Фіз. друк. арк. 19,12. Ум. друк. арк. 18,16.
Наклад 300 прим. Зам. №

Видавничо-поліграфічне підприємство
«Друкарський дім»
Свідоцтво ДК №1732 від 29.03.2004.
Одеса, Приморський бульвар, 14. Тел.: 32-82-04
E-mail: p_dom@tvweek.odessa.ua